

૪૯૨૬

નારતાર્થપ્રકાશ.

THE BHARATARTHA PRAKASH.

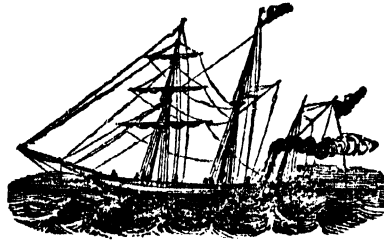
આશ્વમેધિકપર્વ.

પર્વ ૧૪ મું.

રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલિસીટરની
સહાયતાથી.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

ભટ્ટ. મણિશંકર મહાનંદ.

અમદાવાદ.

“એંગ્લો વર્નક્યુલર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં” માં
નથુભાઈ રતનચંદ મારફતીયાણ મુદ્રાંકિત કર્યું.
સંવત્ ૧૯૪૮ સન ૧૮૯૨.

(સર્વ હક્ક સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

મૂલ્ય રૂ. ૨.

ભારતાર્થપ્રકાશ.

॥ અથ આશ્વમેધિક પર્વ પ્રારંભઃ ॥

નારાયણનમસ્કૃત્યનરંચૈવનરોત્તમં ।

દેવીસરસ્વતીંચૈવતતોજયમુદીરયેત્ ॥૧॥

નરોમાં ઉત્તમ એવા નારાયણ તથા નરને અને દેવી સરસ્વતીને નમન કરી જ્યેષ્ઠ ગ્રંથ (ભારૂત) કહે છે. વૈશંપાયન બોલ્યા—આકુળ થયેલ ઈંદ્રિયોવાળા, મહાઆહુ, યુધિષ્ઠિર જેણે ઉદક ક્રિયા કરેલી છે એવા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી ગંગા નદી ઉતર્યા, ઉતરીને આંસુઓથી વ્યાકુળ નેત્રવાળા તે મહાઆહુ જેમ પારધિએ વિધેલો હસ્તિ હોય તેમ ગંગાકાંઠે પડ્યા, તે ખેદ પામતા યુધિષ્ઠિરને કૃષ્ણની પ્રેરણાથી ભીમસેને આલ્યા અને શત્રુઓનાં સૈન્યને પીડનારા શ્રી કૃષ્ણે ‘આમ કરો માં’ એમ એમને કહ્યું. હે રાજન્ (જનમેજય), ભૂમિ વિષે પડેલા, પીડિત, વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતા, તે ધર્મેના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રાજાઓ જેવા લાગ્યા. વળી પાંડવો તે રાજાને દીન મનવાળા ને ધૈર્યરહિત જેઈ ફરી શોક ભરેલા બેઠા. તેઓ વિષે પુત્રના શોકથી પીડા પામેલા, મહા બુદ્ધિમાન, બુદ્ધિશીલ નેત્રવાળા, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે વાક્ય બોલ્યા કે હે કુરૂશાઈલ, (કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ), ઉભા થાઓ અને પછી કાર્ય કરો. હે કુંતીપુત્ર, તમે ક્ષત્રિયના ધર્મવડે આ પૃથ્વી જીતી છે માટે ભાઈઓ તથા સુહૃદ્ગજનો સહિત મનમાં રહેલાં સુખો ભોગવો. હે ધર્મધારિઓમાં શ્રેષ્ઠ, હું તમારે શોક કરવાનું કશું જોતો નથી. હે પૃથ્વીના પતિ, મારે અને ગાંધારીએ શોક કરવાનો છે કે જે બેના સો પુત્ર, સ્વપ્નમાં મળેલા ધનની પેટે નાશ પામ્યા. હિતની ક્રમનાવાળા, મહાત્મા વિદુરનાં અતિ મોટા અર્થવાળાં વચનો ન સાંભળવાથી, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હું પરિતાપ પામું છું; કેમકે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા ધર્માત્મા વિદુરે મને કહ્યું હતું કે દુર્યોધનના અપરાધથી તમારૂં કુળ નાશ પામશે; માટે હે રાજા, જે કુળનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો મારૂં વચન સ્વીકાર કરો તથા આ, દુષ્ટ મનવાળો, મંદ, રાજા દુર્યોધનનો વધ કરો. કર્ણ અને શકુનિ, ક્યારેય પણ એમને જુઓ નહિ. તમે સાવધાનપણાથી એઓનાં જૂગડાંઓને પણ વારો, તેમ ધર્માત્મા

યુધિષ્ઠિર રાજ્યને અભિષેક કરો, તે વશી છે (જીતેદ્રિય છે), તેથી ધર્મેકરી આ પૃથ્વીને પાળશે. હે પાર્થિવ, જો કુંતીપુત્ર રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને ન ઇચ્છતા હોતો તમે પોતે મેઢીરૂપ થયેલા (અર્થાત્ મધ્યસ્થ થઈ) રાજ્યને ગ્રહણ કરો, અને હે નરાધિપ, સર્વ જ્ઞાતિયોભાઈઓ સહિત, સર્વ પ્રાણિયો વિષે સમાન વર્તનારા તમોની પાછળ જીવિકા ચલાવો. આ પ્રમાણે મ્હોટા ગાનવાળા, વિદુરના કહેતાં છતાં પણ મિથ્યા મતિવાળો હું પાપિ દુર્યોધનને અનુસર્યો અને હું તે ધીરનાં મધુર વચનો ન સાંભળવાથી મ્હોટાં દુઃખરૂપ ફળને પામી શોકરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબ્યો. હે નૃપ, આજ તમારાં વૃદ્ધ માતપિતા અમોને દુઃખ પામેલાં જીવ્યાં. હે જનાધિપ, હું અહિં તમારે શોક કરવા યોગ્ય જોતો નથી.

વૃદ્ધૌહિતેડચાપિતરૌષ્ઠ્યૈનૌદુઃખિતૌનૃપ ।

નશોચિતવ્યંભવતાપશ્યામીહજનાધિપ ॥૨૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराज्ञासधृतराष्ट्रेणधीमता ।

तूष्णींबभूवमेधावीतमुवाचाथकेशवः ॥ ૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા—આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રે કહેલા તે મૌન ધારનાર થયા પછી ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા કૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યાં. હે જનોના અધિપતિ, મનવડે અતિ કરાતો શોક આ લોકના પ્રથમ પ્રેત થયેલા પિતામહોને સંતાપે છે, માટે જૂદા જૂદા પ્રકારના, પ્રાપ્ત થયેલ દક્ષિણાઓવાળા, ઘણા યજ્ઞોથી યજન કરો. સોમવડે દેવતાઓને, સ્વધાથી પિતૃઓને, અન્ન પાનવડે અતિથિઓને અને ખીજ કામનાઓથી નિર્ધન જનોને તૃપ્ત કરો. તમે જાણવાનું જાણેલું છે, કરવાનું પણ કરેલું છે. વળી તમે ભાગીરથી (ગંગા) ના પુત્ર બીષ્મથી, કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) થી, નારદથી તથા વિદુરથી રાજધર્મો સાંભળ્યા છે; આથી તમે મૂઠ લોકોની વૃત્તિને અનુસરવા યોગ્ય નથી, માટે પિતા અને પિતામહની વૃત્તિ પ્રત્યે રહી ધૂંસરી ધારણ કરો. જેને સાડ શોક કરોછો તે ક્ષત્રિયો યશથી યુક્ત થઈ સ્વર્ગને પામવા યોગ્યજ છે; કારણ કે અહિં શરાઓમાં કોઈ પણ પાછું મુખ કરનારો થઈ નાશ પામ્યો નથી. હે મહારાજ, તે તેમજ થવાનું હતું માટે શોકનો ત્યાગ કરો. જેઓ આ રણમાં નાશ પામ્યા છે તેઓ ફરી તમારાથી જોઈ

શકાય એમ નથી. આની રીતે તે મહા તેજસ્વી કૃષ્ણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને એટલું કહી વિરામ પામ્યા અને યુધિષ્ઠિર તે પ્રત્યે બોલ્યા. યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા—હે ગોવિંદ, તમે સૌહૃદ્યથી તથા પ્રેમથી સદા મારે વિષે કૃપા કરોછો અને મારા વિષે જે તમારી પ્રીતિ છે તે મેં જાણેલી છે તોપણ હે સક તથા ગદાને ધારણ કરનાર, હે શ્રીમન્, હે યાદવના પુત્ર, જે તમે મને તપોવન પ્રત્યે જવા આગ્રા આપશો તો તમે કરેલું મારું અતિ મ્હોટું પ્રિય થશે. હું સંત્રામો વિષે પલાયન ન કરનારા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહને તથા કર્ણને પાડી શાંતિને જેતો નથી; માટે હે શત્રુને દમનાર, જે કર્મે કરી આ કૂર કર્મથી છૂટું અને જે કર્મથી મારું મન શુદ્ધ થાય તે અહિ કરો. આ પ્રમાણે બોલતા તે કુંતીના પુત્રને શાંત કરવા ધર્મને જાણનારા, અતિ મ્હોટાં તેજવાળા વ્યાસ અર્થવાળું શુભ વચન બોલ્યા. હે તાત (આપ), તમારી અકુશળ યુદ્ધિ છે જેથી ફરીને બાળપણથી મોહ પામે છો. હે તાત, શું આકારવાળા આપણે વારંવાર પ્રલાપ કરીએ છીએ. જેઓની યુદ્ધથી આજીવિકા છે તે ક્ષત્રિયોના ધર્મો તમારા જાણેલા છે. વળી તમે યથાર્થપણથી સર્વ મોક્ષ ધર્મો સાંભળ્યા છે માટે તેવી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા રાજા એવા તમે મનની પીડારૂપ બંધનથી જોડાવા યોગ્ય નથી. વારંવાર મેં કામ (ધમ્મ) થી થયેલા તમારા સંદેહો કાપેલા છે તોપણ શ્રદ્ધારહિત, દુષ્ટ મેધાવાળા અને જેની સ્મૃતિ લોપ પામેલી છે એવાજ થયા છો. હે અનધ, તમને આવું, આ અજ્ઞાન બટવું નથી માટે આ પ્રમાણે થાઓ માં. હે ભારત, સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તો તમારાં જાણેલાં છે. તમે સર્વ રાજધર્મો સાંભળ્યા છે, તમે સર્વ દાન ધર્મો સાંભળ્યા છે તે તમે સર્વ બર્મોને જાણનાર, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળ છતાં ફરી અજ્ઞાનથી જેમ તેમ કેમ મોહ પામેછો!

સકથંસર્વધર્મજ્ઞઃસર્વાંગમવિશારદઃ ।

પરિમુહ્યસિભૂયસ્ત્વમજ્ઞાનાદિવમારત ॥૨૦॥

હિતિ શ્રીમહામારતે આશ્વમેધિકપર્વણિ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

વ્યાસઉવાચ ॥ યુધિષ્ઠિરતવપ્રજ્ઞાનસમ્યગિતિમેમતિઃ ।

નહિકશ્ચિત્તુલ્યમંત્યઃસ્વવશઃકુરુતેક્રિયાં ॥૧॥

વ્યાસ બોલ્યા—હે યુધિષ્ઠિર, કોઈ પણ માણસ પોતે પોતાને વંશ છતાં ક્રિયા કરતો નથી માટે તમારી આવી યુદ્ધિ ઠીક નથી એમ મારી

મતિ છે. ઇશ્વરે યુક્ત આ લોક છે અને એવો પુરુષ સારું અથવા નહારું કર્મ કરે છે તેમાં શું વિલાપ કરવો? હે ભારત, જો નિશ્ચયથી આત્માને પાપ કર્મવાળો માનતા હોતો જે રીતે પાપ હરાય છે તે સાંભળો. હે યુધિષ્ઠિર, જેઓ પાપ કરે છે તે પુરુષો નિરંતર તપ, યજ્ઞ, અને દાનોથી તરે છે. હે નરોમાં શ્રેષ્ઠ, નરોના અધિપતિ, દુષ્કર્મ કરનારા નરો યજ્ઞ, તપ તથા દાનથી પવિત્ર થાય છે. મહાત્મા સુર અને અસુરો પુણ્યનાં કારણથી યજ્ઞની ક્રિયા કરવા યત્ન કરે છે માટે યજ્ઞ પરમ આશ્રયરૂપ છે. યજ્ઞોથીજ મહાત્મા સુરો અધિક થયા હતા અને પછી ક્રિયાવાન દેવતાઓ દાનવોને પરાભવ પમાડતા હતા. હે ભરત કુળમાં થયેલા રાજ્ય યુધિષ્ઠિર, તમે પણ રાજસૂય, અશ્વમેધ, સર્વમેધ, અને નરમેધ કરો. વળી દશરથના પુત્ર રામચંદ્રની પેઠે તથા તમારા પૂર્વ પિતામહ, શકુન્તલાથી જન્મેલા, દુષ્યંતના પુત્ર, પૃથ્વીના પતિ રાજ્ય ભરતની પેઠે વિાધ પ્રમાણે દક્ષિણવાળા, બહુ પ્રકારનાં અન્ન તથા ધનવાળા, અશ્વમેધવડે યજ્ઞન કરો. યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા—હે દિગ્નેત્ર, જરૂર અશ્વમેધ પૃથ્વીને પણ પવિત્ર કરે આમ છે તોય મારો કોઈ પણ જે અભિપ્રાય છે તેને આપ સાંભળવા યોગ્ય છે. હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ, આ અતિ મ્હોટો, જ્ઞાતિનો વધ કરી અલ્પ દાન આપવા શક્તિમાન નથી અને ધન મારી પાસે નથી. વળી બાળક, દીન, બીના (તાન્ન) ધાવાળા, તથા દુઃખમાં વર્તનારા આ, રાજપુત્રો પ્રત્યે ધન માગવા ઉત્સાહ પામતો નથી, હું પોતે પૃથ્વીનો નાશ કરી શોકને આધિન થયેલો કેવી રીતે ! યજ્ઞને અર્થે કર લેવરાવી શકું? હે મુનિશ્રેષ્ઠ, દુર્યોધનના અપરાધે કરી અમને અકીર્તિથી જોડાવી પૃથ્વી અને રાજ્યનો નાશ પામ્યા. દુર્યોધને ધનના કારણથી પૃથ્વીનો ક્ષય કર્યો અને દુષ્ટ મતિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે આ ખનનનાં પણ ખાલી કર્યો. હે તપરૂપ ધનવાળા ભગવન, આ (યજ્ઞ)માં વિદ્વાનોએ પૃથ્વીરૂપ દક્ષિણા દેવી એ પ્રથમ કલ્પેલો વિધિ છે અને શેષ રહેલો અવળો વિધિ માનેલો છે તેમ હું પ્રતિનિધિ કરવા ઇચ્છતો નથી માટે આમાં તમે સારી સહાયતા કરવા યોગ્ય છો. આવી રીતે તે વખતે કુતિપુત્રે કહેલા કૃષ્ણદ્વિપાયન (વ્યાસ) એ ઘડી વિચાર કરી ધર્મરાજને કહેવા લાગ્યા કે હે પાર્થ, આ ખાલી થયેલો ખનનો પણ પરિપૂર્ણ થશે માટે બ્રાહ્મણોએ મહાત્મા મર્ષિત રાજના યજ્ઞમાં મૂકેલું જે ધન હિમલય પર્વતમાં રહેલું છે તે લાવો. હે કુતિપુત્ર, તે ધન સંપૂર્ણ થશે. યુધિષ્ઠિર પૂછવા લાગ્યા—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ, કેવી રીતે મરતના યજ્ઞમાં તે ધન મળ્યું હતું અને ક્યા ! કાળમાં

તે રાજ્ય થયો હતો? વ્યાસ બોલ્યા—હે પૃથાના પુત્ર, જે કરંધમના વંશ-
માં થયેલા રાજ્યને સાંભળવા ઇચ્છતા હોતો જે કાળમાં તે, મહા પરાક્રમી
મહા ધનવાન રાજ્ય હતો તે સાંભળો.

યદિશુશ્રૂષેપાર્થશૃણુકારંધમંનૃપમ્ ।

યસ્મિન્કાલેમહાવીર્યઃસરાજાસીન્મહાધનઃ ॥૨૩॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये तृतीयो-
ऽध्यायः ॥ ૩ ॥

યુધિષ્ઠિરઝવાચ ॥ શુશ્રૂષેતસ્યધર્મજ્ઞરાજર્ષેઃપરિકીર્તનમ્ ।

દ્વૈપાયનમરુત્તૈસ્યકથાંપ્રબ્રૂહિમેનઞ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે અધ (દુઃખ અથવા પાપ) રહિત, દ્વીપમાં જે-
નું સ્થાન છે એવા વ્યાસ, તે ધર્મને જાણનારા રાજાઓ મરુત્તની કીર્તિ
સાંભળવા ઇચ્છું છું માટે મને તેની કથા કહો. વ્યાસ કહેવા લાગ્યા—હે
તાત, સસ્ય યુગમાં દંડને ધારણ કરનારા સમર્થ મનુ હતા, તેનો પુત્ર મહાબા-
હુ પ્રસંધિ એ રીતે પ્રખ્યાત હતો, પ્રસંધિનો પુત્ર ક્ષુપ એવા નામથી પ્રસિ-
દ્ધ હતો, ક્ષુપનો પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ નામે સમર્થ રાજ્ય થયો હતો. હે રાજન, તેને
પરમ ધર્મ ધારણ કરનારા સો પુત્ર હતા. તે સર્વને સમર્થ ઈક્ષ્વાકુએ પૃથ્વીને
પાળનારા કર્યા હતા. હે ભારત, તેઓમાં મ્હોટો ધનુર્ધારિયોની પ્રતિભાશ્વ
વિંશ નામે હતો. વિંશનો પુત્ર કલ્યાણકારી વિવિંશ નામે હતો. હે રાજન, વિ-
વિંશને પંદર પુત્રો હતા, તે સર્વ ધનુષના વિષયમાં પરાક્રમી, અક્ષને માનના-
રા, સસ્ય બોલનારા, દાનના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, શાંત, અને નિરંતર પ્રિય
કહેનારા હતા. તેઓમાં મ્હોટો જે ખનીનેત્ર હતો તે તેઓ સર્વને પીડતો હ-
તો. વળી પરાક્રમથી ખનીનેત્રે રાજ્યને છતિ શત્રુ રહિત કર્યું હતું, પણ
તે રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો ન હતો તેથી પ્રજા તે પ્રયે પ્રસન્ન થતી ન હ-
તી. હે રાજેન્દ્ર, જ્યારે તેને તજી તેના રાજ્યમાં તેના પુત્ર સુવર્યાનો અભિષેક
કર્યો ત્યારે પ્રજા હર્ષિત થઈ. આ પ્રમાણે પિતાના વિકારને તથા તેનું જે
રાજ્યથી નિકળવું થયું તેને જોઈ નિયમવાળો, અક્ષને જાણનાર, સસ્યવાદી,
પવિત્ર, શાંતિ અને દાંતિ (ઈદ્રિયનિગ્રહ) વાળો સુવર્યા હિત કરવાની ઇચ્છાથી
પ્રજાને વર્તાવવા લાગ્યો. આથી પ્રજા મનસ્વિ અને સસ્ય ધર્મવાળા તે રાજ્ય

પ્રત્યે રંજન થતી હતી. ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તે રાજના ખજાના તથા વાહન ક્ષય પામ્યા. ત્યારે ક્ષીણ થયેલા ખજાનાવાળા તે રાજને સામત લોકો યોતરફથી પીડવા લાગ્યા અને ઘણાઓએ પીડાતો, ક્ષીણ થયેલા ખજાના, ઘોડા અને વાહનવાળો તે રાજ નોકરો અને નગર સહિત ખૂબ પીડા પામ્યો. હે યુધિષ્ઠિર, તે રાજ નિલ ધર્મપાળનાર અને સદાયરણી હતો તેથી સૈન્યનો નાશ થતાં પણ તે સામતો એને હણવા શક્તિમાન ન હતા, બ્યારે શેહેર સહિત એ પ્રસિદ્ધ રાજ ઘણી પીડા પામ્યો ત્યારે તેણે હાથ પ્રત્યે નાંદ કર્યો, તેથી સૈન્ય પ્રકટ થયું અને તેથી તે સર્વ સામા સીમાડાના રાજાઓને જીત્યા; આ કારણથી હે રાજા, તે રાજ કરંધમ (હાથને વગાડનાર) એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયો. તેનો પુત્ર ત્રેતાયુગની આદિમાં ઈંદ્રથી ઉતરે નહિ એવો (ઈંદ્રતુલ્ય) દેવોએ પણ અતિ દુઃખે જીતાય એવો શ્રીમાન કારંધમ થયો. તેના વંશમાં તે વખતે સર્વ રાજાઓ વર્તતા હતા અને તે તેઓનામાં વર્તણૂકથી અને સૈન્યથી સમ્રાટ હતો તે કરંધમનો પુત્ર અવિક્ષિત નામે રાજા ધર્માત્મા, શરતાથી ઈંદ્રના જેવો, યજ્ઞને કરનાર, ધર્મવાન, ઈંદ્રિયોને વશ રાખનાર, તેજે કરી સૂર્ય સરખો, ક્ષમાવડે પૃથ્વીના જેવો, બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિની બરોબર, અને હિમાચળની પેઠે અતિસ્થિર હતો. તે રાજા કર્મ, મન, વાણી, દમ, અને શાંતિવડે પ્રજાઓનાં મનની આરાધના કરતો હતો. જે સમર્થ રાજાએ વિધિ પ્રમાણે સો અશ્વમેધથી યજ્ઞ કર્યું હતું અને સમર્થ વિદ્વાન અગિરા ઋષિ પોતે જેને યજ્ઞ કરાવતા હતા તેનો પુત્ર, ધર્મને જાણનારો, ચક્રવર્તી, મહાયશસ્ત્રી, મહત્ત નામે હતો, તે ગુણવાનપણાથી પિતાને ઉજાવતો હતો (પિતાથી અધિક હતો). જાણે સાક્ષાત્ બીજા વિષય હોય તેમ રહેલા દશ હજાર હાથિની બરોબર બળવાળા, ધર્માત્મા તે રાજાએ યજ્ઞ કરવા સુવર્ણમય, શુભ (ઘોળાં અથવા સ્વચ્છ) હજારો પાત્ર કરાવ્યાં હતાં. મેરૂ પર્વતને પામી હિમાચળના ઉત્તર તરફના પડખામાં સુવર્ણનું મ્હોટું શિખર છે ત્યાં તેણે કર્મ કર્યું હતું. તેવામાં સુવર્ણકારોએ (સોનિયોએ) જેઓની સંખ્યા નથી તેવાં કુંડ, પાત્રો, થાલીઓ અને આસનો કર્યાં હતાં તથા તેની સમીપમાં જ યજ્ઞનો વાટ (રસ્તો) થયો હતો. તેમાં તે ધર્માત્મા પૃથ્વીના પતિ મહત્તરાજા મહેશ્વા સર્વ પ્રજા માટે (રાજાઓ) સાથે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરતા હતા.

ईजेतत्रसधर्मात्माविधिवत्पृथिवीपतिः ।

मरुतःसहितैःसर्वैःप्रजाप्राणैर्मराधिपः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्सीये चतुर्थो
अध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं वीर्यः समभवत्स राजा वदतां वर ।

कथं સજાતરૂપેણ સમયુજ્યત સદ્વિજ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર પૂછવા લાગ્યા—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ, હે વિપ્ર, તે રાજા કેવાં પરાક્રમવાળો હતો અને તે કેવી રીતે ! સુવર્ણથી યુક્ત થયો હતો? હે તપો-ધન, હે ભગવન, હાલ તે દ્રવ્ય ક્યાં રહ્યું છે અને અમે તે કેમ ! પામી શકાય? વ્યાસ બોલ્યા—હે તાતુ, જે રીતે દક્ષપ્રજ્ઞપતિનાં અસુર અને દેવ-તાઓરૂપ ધણાં છોકરાં હતાં અને તે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા તે રીતેજ અગિરા ઋષિના, મહા તેજસ્વી, બૃહસ્પતિ અને તપરૂપ ધનવાળા સંવર્ત આ બે તુલ્ય વ્રતવાળા પુત્રો હતા. હે રાજન, તે બે એક બીજાની અતિ સ્પર્ધા કરનારા જુદા રહેતા હતા, આમ છતાં તે બૃહસ્પતિ વારંવાર સવર્તને પીડતા હતા. હે ભારત, નિરંતર મ્હોટા ભાઈ પીડતા હતા, તેથી અર્યો (ધન વગેરે પદાર્થો)ને તજ તે સંવર્તે દિશાઓરૂપ વસ્ત્ર ધારણ કરી વનવા-સ પસંદ કર્યો. પછી ઈંદ્રે પણ સર્વ અસુરોને જીતિ તથા નાશ પમાડી લો-કોમાં ઈંદ્રપણુને પામી અગિરાના જ્યેષ્ઠ (મ્હોટા) પુત્ર આદ્યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ બૃ-હસ્પતિને પુરોહિત (ગુર) ધાવ્યા. પૂર્વે અગિરાએ યજ્ઞ કરાવવા યોગ્ય કર-ધમરાજ હતો જે જગતમાં પરાક્રમથી, વર્તણૂકથી અને બળથી ઉપમા રહિત હતો. વળી ઈંદ્રના સરખો તેજસ્વી, ધર્માત્મા તથા વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો હતો. હે રાજન, જેના ધ્યાનથીજ મુખના વાયુવડે સર્વ વાહન, યોદ્ધાઓ, મિત્રો, ને જુદાં જુદાં, મ્હોટી કિમ્મતવાળાં મુખ્ય શયનો સર્વ તરફથી થયાં હતાં. તે રાજાએ ગુણોએ કરી સર્વ રાજાઓને વશ કર્યા હતા. તે ધારેલા કાળ સૂધી જીવી શરીર સહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. તેનો પુત્ર યયાતિ રાજાની પેઠે ધર્મને જાણનારો શત્રુઓને જીતનારો અવિક્ષિત નામે થયો હતો, તેણે પણ પૃથ્વીને વશ કરી હતી અને તે રાજા પરાક્રમ તથા ગુણોથી પિતાના જેવો હતો. તે (અવિક્ષિત) નો પુત્ર, પરાક્રમી, ઈંદ્રની તુલ્ય મરૂત નામે હતો. સમુદ્રરૂપ વસ્ત્રવાળી પૃથ્વી તે પ્રત્યે પ્રીતિવાળી હતી. હે પાંડુપુત્ર, તે રાજા નિરંતર દેવોના રાજા ઈંદ્રની સ્પર્ધા કરતો હતો, તેમ ઈંદ્રે પણ હમેશ મરૂ-તની સાથે સ્પર્ધા (અડસા અડસી) કરતો હતો. તે પૃથ્વીપતિ મરૂત પવિત્ર

અને ગુણવાન હોતો જેથી યત્ન કરતાં છતાં પણ ઈંદ્ર અધિક થતો ન હતો. આ રીતે વિશેષ થવા સમર્થ ન થવાથી તે, નીલ ઘોડાવાળા, દેવો સહિત એવા ઈંદ્રે બૃહસ્પતિને બોલાવી આ વચન કહ્યું—હે બૃહસ્પતિ, જો મારું પ્રિય કરતા હોતો તમારે કોઈ રીતે પણ મરતનું પિતૃત્વ, કર્મ અથવા દેવનું કર્મ કરાવવું નહિ; કારણ કે હે બૃહસ્પતિ, ત્રણ જગતમાં સુરોના ઈંદ્રપણાને હું એક પામેશો છું અને મરતતો પૃથ્વીને પતિ છે. હે બ્રહ્મા, તમે મૃત્યુ રહિત એવા સુરોના અધિપતિને યજન કરાવી કેમ! મૃત્યુવાળાને શંકા વિના યજન કરાવશો? તમારું સાઈ થાઓ પણ તમે કાંતો મને વરો (ધારો) અથવા મરત રાજાને વરો કે મરતને તજ સુખ પ્રમાણે મને સેવો, હે કુરુકુળમાં થયેલા, આ પ્રમાણે દેવોના રાજાએ કહેલા બૃહસ્પતિ બે ધડી વાર થાય તેમ વિચાર કરી દેવોના રાજાને કહેવા લાગ્યા. હે અણિ રાજાને મારનાર, તમે પ્રાણિઓના અધિપતિ છો, તમારે વિષે લોકો રહેલા છે, તમે નમુચિ, વિશ્વરૂપ, અને અણિ રાજાના હણનાર છો, તમે એકલાએ દેવતાઓની ઉત્તમ વીર લક્ષ્મીને હરી છે, તમે સર્વદા પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને ધારણ કરો છો—પોષો છો. હે દેવોના સમૂહોના ઈશ્વર, હે પાક દૈત્યને હણનાર, તમારું પુરોહિતપણું કરી હું કેમ! મરણ ધર્મવાળા મરતને યજનકરાવિશ. હે દેવોના ઈંદ્ર, આત્માસના પામે, હું ક્યારેય પણ મરણ ધર્મવાળા (મનુષ્ય) ના યજ્ઞમાં મૃત્યુને (હોમવાનાં પાત્રને) ઓલિશ નહિ. વળી મારું આ વચન સાંભળો. કદી અગ્નિ ઉપણુ ન થાય, પૃથ્વી ચળે, સૂર્ય કાંતિ ન કરે પણ મારે વિષે સત્ય ફરે નહિ. વૈશંપાયન બોલ્યા— બૃહસ્પતિનું વચન સાંભળી તે વખતે જેનો મત્સર જૂતો રહ્યો છે એવો ઈંદ્ર એ (બૃહસ્પતિ) ને વખાણી પછીથી પોતાનેજ ઘેર ગયો.

बृहस्पतिवचःश्रुत्वाशक्रोविगतमत्सरः ।

प्रशस्यैनंविवेशाथस्वमेवभवन्तदा ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये पञ्चमो

ऽध्यायः ॥ ૧ ॥

व्यासउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

बृहस्पतेश्चसम्बादंमरुत्तस्यचर्धमतः ॥ १ ॥

વ્યાસ બોલ્યા—આમાં પણ બુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ અને મરુતના સંવાદ-
રૂપ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. ઉપર કહેલા અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પ-
તિ સાથે કરેલો ઇન્દ્રનો ઠરાવ સાંભળી મરુતરાજ મ્હોટો યજ્ઞ કરવા લા-
ગ્યા. ઉત્તમવક્તા અવિક્ષિતનો પુત્ર મરુત મનથી યજ્ઞનો સંકલ્પ કરી બૃહ-
સ્પતિની પાસે જઈ વચન બોલ્યો—હે ભગવન, હે તપસ્વ ધનવાળા ગુરુ, મેં
પ્રથમ આ તમારા કહેવાથી જે યજ્ઞનો ઠરાવ કર્યો છે તે હું યજ્ઞ કરવા
ઈચ્છું છું, મેં સામગ્રીઓ તૈયાર કરેલી છે અને આપે હું યજ્ઞ કરાવવા યો-
ગ્ય છું માટે હે સજ્જન પધારો અને તે કરો. બૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે પૃથ્વીના
પતિ, હું તમને યજ્ઞ કરાવવા ધારતો નથી કેમકે દેવોના રાજ્યે મને ગુરુ
ધારેલો છે અને મેં તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મરુત બોલ્યો—હું તમા-
રો છું અથવા તમારા પિતાનાં ક્ષેત્ર (ખેતર) રૂપ છું. તમારા પિતા સં-
બધિ શરીરને બહુ માનુ છું. જ્ઞાતી જૂન તમારાં યજ્ઞ કરાવવા યોગ્યપણા-
ને પામ્યો છું માટે સેવનારો હું છું તેને સેવો. બૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે મરુત,
હું ન મરનારા (દેવ)ને યજ્ઞ કરાવી નરને કેવી રીતે યજ્ઞ કરાવું? માટે
તમે જાઓ અથવા ન જાઓ પણ હું તો હાલ યજ્ઞ કરાવવાથી નિવૃત્ત થયો
છું. હે મહાબુજ, આજે હું તમને યજ્ઞ કરાવીશ નહિ માટે તમે જેને
ઈચ્છતા હો તેને ઉપાધ્યાય (ગુરુ) ધારો કે જે તમારો યજ્ઞ કરે. વ્યાસ
બોલ્યા—આ રીતે કહેલો મરુત રાજ લજ્જવાન થયો. પાછા આવતાં અતિ
ઉદ્વેગ પામેલા તેણે માર્ગમાં નારદને જોયા. વિધિ પ્રમાણે દેવઋષિ નારદની
સાથે મળી તે રાજ બે હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. એ પછી નારદ એને કહે-
વા લાગ્યા—હે રાજઋષિ કેમ અતિ પ્રસન્ન નથી? હે અનધ, કેમ તમારું
ક્ષેત્ર (કુશળ) છે? ક્યાં ગયા હતા? આ ક્યાંથી અપ્રીતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું?
હે રાજન, હે રાજઓમાં શ્રેષ્ઠ, જે મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો મને કહો.
હે નરાધિપ, સર્વ યત્નોથી તમારો શોક દૂર કરિશ. આ પ્રમાણે મહર્ષિ નારદે
પૂછેલા તે મરુતે ઉપાધ્યાય (ગુરુ)થી થયેલો સ્વર્ગો વિપ્રલંભ (છેતરવા-
નો બોલ) નિવેદન કર્યો. મરુત બોલ્યો—હું યજ્ઞ સારૂ ઋત્વિક, (યજ્ઞવ-
ર) અંગિરાના પુત્ર, દેવોના આચાર્ય, બૃહસ્પતિનું દર્શન કરવા ગયો હતો
પણ તેણે મને ખુશી કર્યો નહિ. હે નારદ, તેણે ના પાડેલો હું હાલ
જીવવા ઇચ્છતો નથી. ગુરુએ તજેલો હું દૂષિત થયો છું. વ્યા-
સ બોલ્યા—હે મહારાજ, આવું રાજ્યે કહ્યું ત્યારે તે નારદ
વાણીવડે અવિક્ષિતના પુત્ર મરુતને જીવાડતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર દેવા લાગ્યા.

નારદ બોલ્યા—હે રાજન, જો બૃહસ્પતિ યજન કરાવવા યોગ્ય છતાં તમને ન યજન કરાવવા ઇચ્છતા હોય તો સંવર્ત નામે, ધાર્મિક, અંગિરાનો પુત્ર દિશાઓરૂપ વસ્ત્રવાળો (નગ) થઈ પ્રજાઓને મોહ પમાડતો સર્વ દિશાઓમાં ફરે છે તે પાસે જાઓ. તે મહા તેજસ્વી સંવર્ત પ્રસન્ન થઈ તમને યજ કરાવશે. મરત બોલ્યો—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ નારદ, તમે આ વાક્યથી મને જીવાડ્યો. હું સંવર્તને ક્યાં દેખું? હું તે તરફ કેમ વળું અને તે મને શી રીતે તજ નહિ તે મને કહો. તે પ્રજા જો ના પાડશે તો હું જીવવા ઉત્સાહ પામિશ નહિ. નારદ બોલ્યા—હે મહારાજ, તે ગાંડાના વેષ સરખો વેષ ધારણ કરી કાશીમાં શંકરનાં દર્શનને ઇચ્છનાર થઈ સુખ પ્રમાણે ફરે છે માટે હે પૃથ્વીના પતિ, તે (નગરી) ના દરવાજાને પામી તમે કોઈ ઠેકાણે શયન રાખજો, તેને જોઈ જો પાછો મળે તે સંવર્ત જાણવો. વળી તે પરાક્રમી જ્યાં જાય ત્યાં તમે તેની પાછળ જાઓ અને એકાંતમાં તેને મળી બે હાથ જોડનાર બની શરણ પામજો. જો તે તમને પૂછે કે કોણે મને તમને કહ્યો? તો તમારે હે સંવર્ત, નારદે મને તમે કહ્યા છો એમ કહેવું. જો તે મારી પાછળ જવાની ઇચ્છાએ કરી તમને આજ્ઞા કરે તો તમારે પણ શંકાવિના મને અગ્નિને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવો. વ્યાસ બોલ્યા—તે રાજઋષિ 'તેમજ કરીશ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરી નારદને પૂજા આજ્ઞા લઈ કાશી નગરી પ્રત્યે ગયો. ત્યાં જઈ નારદનું વચન સંભારી તેના કહેવા પ્રમાણે મહા યશસ્વિ તે રાજાએ નગરીના દરવાજામાં શયન રાખ્યું, તેજ વખતે આજ્ઞા નગરીના દરવાજામાં પેઢો અને પછી શયન જોઈ તે ઝટ પાછો વળ્યો. તેને નિવૃત્ત થયેલો જાણી અવિક્ષિતતો પુત્ર તે રાજા બે હાથ જોડી સંવર્તને પ્રસન્ન કરવા પાછળ ગયો. નિર્જન વનમાં તેને આવેલો જોઈ તે આજ્ઞા ધૂળ, કાદવ, બડખા અને લીંટની વૃષ્ટિ રાજા પ્રત્યે કરવા લાગ્યો. તે રીતે સંવર્ત પીડાતો તે રાજા બે હાથ જોડી પ્રસન્ન કરાવતો તે ઋષિની પાછળજ ગયો, ત્યારે નિવૃત્તિ પામી થાકી ગયેલા સંવર્ત શીતળ છાયાવાળા, બહુ શાખાઓથી યુક્ત વડની સમીપ જઈ બેઠા.

તતોનિવર્ત્યસમ્વર્તઃપરિશ્રાન્તઽપાવિશત્ ।

શીતલચ્છાયમાસાદ્યન્યગ્રોધંબહુશાલિનમ્ ॥૩૧॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्तमरुत्तये षष्ठो

उध्यायः ॥ ૧ ॥

સમ્વર્ત્તઉવાચ ॥ કયમસ્મિત્વયાજ્ઞાતઃકેનવાકયિતોઽસ્મિતે ।

एतदाचक्ष्वमेतत्त्वमिच्छसेचेन्ममाप्रियम् ॥૧॥

સંવર્ત્ત બોલ્યા—જે માઈ પ્રિય ઇચ્છતા હોતો તમે મને કેમ જાણ્યો? અથવા કોણે તમને કહેલો હું છું એ આપ મને ખઈ કહો? જે તમે સત્ય બોલશો તો તમારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થશે અને મિથ્યા (ખોટું) બોલશો તો તમાઈ મસ્તક સો કટકા થઈ પુટશે. મરત બોલ્યો—તમે મારા ગુરના પુત્ર છો એથી મને ઉત્તમ પ્રીતિ છે એમ કહી નારદે માર્ગમાં ફરતાં મને આપ કહેલા છો. સંવર્ત્ત બોલ્યા—તમે આ સત્ય કહ્યું. નારદ કપટે કરી વેષથી છાનો રહેલો હું છું તેને જાણે છે. હાલમાં તે ક્યાં છે? તે આ મને કહો? મરત બોલ્યો—દેવર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ નાદરદ મને આપને કહી પછી મારી પાસે આજ્ઞા લઈ અગ્નિ પ્રત્યે પેઠા. વ્યાસ બોલ્યા—રાજનું આ વચન સાંભળી હર્ષને પામેલા સંવર્ત્ત હું પણ એટલું આમ કરી શકું એમ બોલ્યા. હે રાજન, તે પછી ઉન્મત્ત (ગાંડા) એવા બ્રાહ્મણ (સંવર્ત્ત) રક્ષ વાણીથી મરતને તરછોડતા હોય તેમ વારંવાર કહેવા લાગ્યા—તમે વાત પ્રધાન, પોતાનાં ચિત્તને વશ વર્તનાર, અને આ રીતે વિકાર પામેલાં રૂપવાળો હું છું તેથી કેમ યજન કરાવવા ઇચ્છો છો? મારો ભાઈ સમર્થ અને ઈંદ્રની સાથે મળેલો છે. તે યજ કરાવવામાં તૈયાર છે તેથી કર્મો કરાવો. મારા મ્હોટા ભાઈએ તિરસ્કાર કરેલું આ શરીર તજેલું છે. વળી ગૃહસ્થપણું, યજન કરાવવા યોગ્ય ગૃહસ્થો અને સર્વ ગૃહ સંબંધિ દેવતાઓ તજેલા છે. હે અવિક્ષિતતા પુત્ર, હું તેની આજ્ઞા વિના ક્યારેય પણ કોઈ રીતે પણ તમને યજ કરાવી શકનાર નથી; કારણ કે તે (ભાઈ) મારે અતિ માનવાં યોગ્ય છે. જે તમે અહિં યજ કરવા ઇચ્છતા હોતો ગૃહસ્પતિ પાસે જાઓ અને તેની આજ્ઞા લઈ આવો. પછી હું તમને યજ કરાવિશ. મરત બોલ્યો—હે સંવર્ત્ત, હું પ્રથમ ગૃહસ્પતિ પાસે ગયો હતો તે સાંભળો—એ ઈંદ્રની ઇચ્છાથી મને યજ કરાવવા ઇચ્છતો નથી. ઈંદ્ર—હે વિષ્ણુ તમે, યજન કરાવવા લાયક અમર (દેવ)ને પામી હું મનુષ્યને યજ કરાવતો નથી એમ કહી મરતને યજ કરાવશો નહિં; કારણ કે તે રાજ સદામારી સાથે સ્પર્ધા કરે છે, આ પ્રમાણે ઈંદ્ર ના પાડવાથી તમારા ભાઈએ ઈંદ્રને 'તમે કહો છો તેમજ થશે' એમ કહેલું છે અને હે મુનિશ્રેષ્ઠ, દેવોના રાજનો આશ્રય કરી તે (ગૃહસ્પતિ) પ્રેમથી પ્રાપ્ત થયા છતાં મને યજન કરાવવા

ધ્વિષ્ઠતા નથી તે આપ વાકેફ થાઓ. આ હું સર્વ ધને કરીને પણ આપથી યજ્ઞ કરાવા ઇચ્છું છું અને તમારા કરેલા ગુણોથી ઈંદ્રને ઉલ્લંઘન કરવા આ-
હું છું. હે બ્રહ્મન, તેણે અપકાર ન છતાં મેં કહ્યું તે રીતે ના પાડી છે મા-
ટે બૃહસ્પતિ પાસે જવા મારી બુદ્ધિ થતી નથી. સંવર્ત બોલ્યા—હે પૃથ્વી-
ના ઇશ્વર, જો તમે મારા સર્વ અભિપ્રાયોને કરશો અને હાલ પણ જો ઇ-
ચ્છા પ્રમાણે કરવા ઇચ્છો છો તો તમારે વિષે આ સર્વ જરૂર સિદ્ધ છે એ-
મ ધારો. હું યજ્ઞ કરાવિશ ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા બૃહસ્પતિ અને ઈંદ્ર
તમારો દ્વેષ કરશે એ મુખ્ય ધારજો. એ વિષે મને કેમ સ્થિરતા થશે તે
તમે મને સંશય રહિત કરો. જો નહિ કરોતો કોપ પામેલો હું હમણાંજ ત-
મને બાંધવો સહિત ભસ્મ કરિશ. મરત બોલ્યો—જો હું મળેલાને તબ્બુંતો
જ્યાં સૂધી સૂર્ય તપે છે અને પર્વતો રહ્યા છે ત્યાં સૂધી ઉત્તમ લોકોને ન
પામું. વળી જો સંગતિ કરેલાને છોડું તો આ લોકમાં ક્યારેય પણ શુભ બુ-
દ્ધિપણાને ન પામું અને વિષયોથી મને સંગત થાઓ. સંવર્ત બોલ્યા—હે
પૃથ્વીપતિ, અવિક્ષિતના પુત્ર, તમારી કમો વિષે સારી બુદ્ધિ વર્તો, યજ્ઞ ક-
રાવવો એતો મારા પણ હૃદયમાં વર્તે છે. હે રાજન, હું તમને ઉત્તમ, અ-
ક્ષય દ્રવ્ય કહીશ કે જેણે કરી તમે ગંધર્વો સહિત દેવોને તથા
ઈંદ્રને પરાભવ પમાડશો. મારી બુદ્ધિ ધનમાં અથવા ફરીને યજ્ઞ કરાવવા
યોગ્ય પુરૂષોમાં વર્તેતી નથી તો પણ ભાષ (બૃહસ્પતિ) અને ઈંદ્ર એ બે-
ઓનું અપ્રિય કરિશ. વળી તમને આ સલ્ય કહું છું કે તમારું પ્રિય કરિશ
અને જરૂર તમને ઈંદ્રની સમતાને પણ પોચાડિશ.

ગમયિष्यामिशક्रेणसमतामपितेध्रुवम् ।

प्रियंचतेकरिष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥૨૭॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये सप्तमो
अध्यायः ॥ ७ ॥

सम्बर्त्तउवाच ॥ गिरेर्हिमवतःपृष्ठेमुञ्जवान्नामपर्वतः ।

तप्यतेयत्रमगवांस्तपोनित्यमुमापतिः ॥૧॥

સંવર્ત બોલ્યા—હિમવાન પર્વતના પૃષ્ઠ (પાછલા) ભાગમાં મુંજવાન
નામે પર્વત છે જ્યાં પાર્વતીના પતિ, ભગવાન શંકર નિત્ય તપ તપે છે, જ્યાં

ઉત્તમ પર્વતની શુદ્ધઓમાં, વનરપતિઓના મૂળ ભાગોમાં ને સરખાં નહીં
એવાં શિખરોમાં મહા તેજસ્વી, શળને ધારણ કરનાર, બ્દ્ધાં બ્દ્ધાં જૂતોનાં
ટોળાંઓથી યુક્ત અને પાર્વતી જેની સાથે છે એવા ભગવાન્ મહાદેવ, નિ-
લ ઇચ્છા પ્રમાણે સુખ થાય તેમ રહે છે. ત્યાં રૂદ્રો, સાધ્યો, વિશ્વેદેવો, વ-
સુઓ, યમ, વરુણ, સેવકો સહિત કુબેર, જૂતો, પિશાઓ, નથિ અસત્ય જે-
ને એવા બે અશ્વિની કુમારો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, દેવર્ષિઓ, આદિયો
(સૂર્યો), મરુત, અને રાક્ષસો આ સર્વ બહુરૂપવાળા, પાર્વતિના પતિ, મહા-
ત્મા શિવને સેવે છે. હે પૃથ્વીપતે, ત્યાં ભગવાન્ રમતા, વિકૃતિયુક્ત આકાર-
વાળા, વિકારવાળા, કુબેરના અનુચરોની સાથે રમે છે. કાંતિથી પ્રકાશ પામ-
તા તે શિવ બાળ સૂર્યના સરખી કાંતિવાળા દેખાય છે. માયાથી થયેલાં, માં-
સનાં નેત્રવાળા કોઈ પણ પ્રાણીઓએ ક્યારેય પણ તેનું રૂપ કે સ્થિતિ નિશ્ચય
કરી શકાતી નથી. હે જીવનારોઓમાં ઉત્તમ નૃપ, ત્યાં ઉષ્ણ (તાપ) નથી,
ઠંડક નથી, વાયુ નથી. સૂર્ય નથી, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) નથી, બૂખ, તર્ષ નથી,
મૃત્યું નથી, અને ભય નથી. તેના સર્વ પડખાના ભાગોમાં સૂર્યનાં કિરણો સ-
રખી સુવર્ણની ધાતુઓ છે અને હે રાજન્, મહાત્મા કુબેરનું પ્રિય કરવા ઇ-
ચ્છનારા, ઉગામેલા હથિઆરોવાળા કુબેરના સહાયો તેઓની રક્ષા કરેછે. આ
કારણથી હે રાજન્, શર્વ, વેધા, રૂદ્ર, નીલકંઠ, સુંદર તેજવાળા પુરુષ, કપર્દ
(જટામૂટ) વાળા, કરાળ, સ્યામ, અથવા સિંહના સરખાં નેત્રવાળા, વરને
આપનારા, ત્રિનેત્ર, પૂષાના દાંતને પાડનારા, વામન, શિવ, (સુખ અથવા
કલ્યાણરૂપ), યમના નિયંતા, અરપદરૂપવાળા, સારી વૃત્તિવાળાનું કલ્યાણ કર-
નારા, ક્ષેમ કરનારા, નીલકેશવાળા, સ્થિર પુરુષ, હરિનેત્ર, મુંડ, કુદ્ધ, ઉદ્ધ-
રણ (મોક્ષ) રૂપ, સૂર્યરૂપ, શુભ તીર્થરૂપ, દેવોનાદેવ, વેગરૂપ, ઉષ્ણીષ (ટો-
ષ) વાળા, સુંદર મુખવાળા, હજારો નેત્રવાળા, મીઠુ, પર્વતમાં શયન ક-
રનારા, અતિ શાંત, ઈંદ્રિયો જેને વશ છે, ચીર વસ્ત્રવાળા, બિલ્વના દંડવાળા,
સિદ્ધ, સર્વ દંડને ધારણ કરનારા, મૃગવ્યાધ, મ્હોટા, ધનુર્ધારિ, ભવ, ઉત્તમ,
અંદ્રના સરખાં મુખવાળા, સિદ્ધમંત્રરૂપ, અશ્વરૂપ, હિરણ્યબાહુ, ઉગ્ર, દિશા-
ઓના પતિ, નાગરૂપ, ગોષ્ઠ (નેસડા) રૂપ, સિદ્ધમંત્રરૂપ, વૃષ્ણિરૂપ, પશુ-
ઓના પતિ અને જૂતોના પતિ એવા શિવને નમિ વૃષરૂપ, માતૃઓના ભક્ત,
સેનાપતિ, મધ્યમ, સુવ જેના હૃદયમાં છે એવા, પતિ, ધનુર્ધારિ, ભૃશુ કુળમાં
અગ્રેલા, અજન્મા, કૃષ્ણનેત્ર, રૂપરહિત ઈંદ્રિઓવાળા, તીક્ષ્ણ દાઢવાળા, તીક્ષ્ણ
અગ્નિરૂપ મુખવાળા, મ્હોટી કાંતિવાળા, અંગરહિત, સર્વરૂપ, મનુષ્યોના પતિ,

વિલોહિત, દીપ, દીપ નેત્રવાળા, મ્હોટા પ્રકાશવાળા, વસુ જેના વીર્યમાં છે એવા, સુંદર શરીરવાળા, વિશાલ, ચર્મરૂપ વસ્ત્રવાળા, કપાલોની માર્બાવાળા, સુવર્ણના મુકુટવાળા, મહાદેવ, કૃણ્ણરૂપ, ત્રિનેત્ર, અધરહિત, ક્રોધિ, અકૂર, કોમળ, બાહુથી શોભનાર, દંડવાળા, તપ કરનાર, અકૂર કર્મવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, હજારો ચરણવાળા, સ્વધારૂપ, દાઢવાળા પ્રાણિરૂપ અને બહુ રૂપવાળા એવા શંકરને નમન કરી પિનાકને ધારનારા, મ્હોટા દેવ, મહા યોગિ, અવિનાશિ, ત્રિશૂળ જેના હાથમાં છે એવા, વરને આપનાર ત્રણ નેત્રવાળા, જીવનોના ઈશ્વર, ત્રિપુરને હણનાર ત્રણ નયનવાળા, ત્રણ લોકના ઈશ, મ્હોટાં ઓજા (કાંતિ) વાળા, સર્વ પ્રાણિયોના જન્મરૂપ, ધારણરૂપ, ધરતીને ધારણ કરનાર, ઈશ્વર, શંકર, સર્વ, શિવ, વિશ્વના ઈશ્વર, ભવ, ઉમાના પતિ, પશુઓના પતિ, વિશ્વરૂપ, મહેશ્વર, વિરૂપાક્ષ, દશ જીવઓવાળા, પોદિયો જેની ધ્વજમાં છે એવા, ઉગ્ર, સ્થિર, શિવ, ભયંકર, શર્વ, ગૌરીનાપતિ, સમર્થ, નીલકંઠ, જન્મરહિત, શુક, પૃથુરૂપ, પૃથુને હરનાર, વર, વિશ્વરૂપ, રૂપરહિત નેત્રવાળા, બંહુરૂપિ, પાર્વતીનાપતિ, કામદેવનાં અગ્ને હરનારા અને દુઃખને હરનારા દેવ, ચાર મુખવાળા, મહાદેવને મસ્તકવડે પ્રણામ કરી શરણે આવેલાની તે રક્ષા કરે છે માટે તેને શરણુ જાઓ. હું દિવ્ય તેજવાળા રાજા, આ પ્રમાણે વેગરૂપ, મહાત્મા, તે મહાદેવ પ્રત્યે નમસ્કાર કરવાથી તે સુવર્ણને પામીશ. વળી જે સુવર્ણને લેનારા નરો છે તેઓ પણ ત્યાં જાય; આવી રીતે તેણે કહેલા તે કરંધમના પુત્રના પુત્રે તે વચન સ્વીકાર્યું. સ્વારૂપછી મનુષ્યોથી ન અને તેવો સર્વ યજ્ઞનો વિધિ કર્યો. ત્યાં શિલ્પિ (કારિગરો) એ સુવર્ણનાં પાત્રો કર્યાં તે (આ) મસ્ત રાજાની દેવોથી અધિક સમૃદ્ધિ. સાંભળી બૃહસ્પતિ અતિ સંતાપ કરવા લાગ્યા, જરૂર વસુવાળો સંવર્ત મારો શત્રુ થશે, આ કારણથી સંતાપ કરનારા તે (બૃહસ્પતિ) અતિ નિસ્તેજપણાને તથા દુષ્ણપણાને પામ્યા ને બૃહસ્પતિને અતિ સંતાપ પામેલા સાંભળી, દેવોના રાજા (ઈંદ્ર) દેવતાઓ સહિત, તેને મળી તે વખતે આ વચન બોલ્યા.

તંશ્રુત્વામૃશસન્તેદેવરાજોબૃહસ્પતિમ્ ।

અધિગમ્યામરઘૃતઃપ્રોવાચેદંવચ્ચસ્તદા ॥૩૮॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तये अष्टमो

अध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्रउवाच ॥ कश्चित्सुखंस्वापिषित्वंबृहस्पतेकश्चिन्मनोज्ञाःपरिचारकास्ते।

कश्चिद्देवानांमुखकामोऽसिविप्रकश्चिद्देवास्त्वांपरिपालयन्ति ॥१॥

ઈન્દ્ર બોલ્યો—હે યૃહસ્પતિ, કેમ તમે સુખે સુવો છો? કેમ તમારા સે-
વકો મનને જાણનારા છે? હે વિપ્ર, શું તમે દેવોનાં સુખને ઈચ્છનારા છો
અને શું દેવો તમને પાળે છે? યૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે દેવોના રાજા, હું સુ-
ખથી શય્યામાં પોતું છું. મારા નોકરો મનને જાણનારા છે, તેમ હું નિત્ય
દેવોનાં સુખની કામનાવાળો છું અને દેવતાઓ મને અત્યંત પાળે છે. ઈન્દ્રે
કહ્યું—હે આહાણ, તમને ક્યાંથી મનથી થયેલું અથવા દેહથી થયેલું દુઃખ
છે અને તમે આજ ક્યાંથી નિરતેજ તથા શીકા થઈ ગયેલા છો તેટલા વ-
ખતમાં મને એઓને કહો કે જેટલા સમયમાં હું તમારા સર્વ દુઃખ કરના-
રાઓને હણું. યૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે ઈન્દ્ર, ઉત્તમ દક્ષિણા (દાન) વાળા ય-
જ્ઞથી મરત રાજા યજ્ઞ કરનારો કહેવાય છે અને સંવર્ત તેને યજ્ઞ કરાવે છે
એવું મેં સાંભળ્યું છે માટે તે તેને ન યજ્ઞ કરાવે તે ઈચ્છું છું. ઈન્દ્રે કહ્યું—હે
વિપ્ર, જે તમે સર્વ કામનાઓને પામ્યા છો, દેવોના મંત્ર (વિચારીને) જાણના-
રા સારા પુરોહિત છો. વળી જરા અને મૃત્યુ એ બે તમને તણ ગયા છે
ત્યારે હે વિપ્ર, આજ તમને સંવર્ત શું કરી શકશે? યૃહસ્પતિ બોલ્યા—દેવો
સહિત એવા તમે અસુરોને હણી બાળકો વગેરે સહિત તેઓને હણવા ઇ-
ચ્છો છો. વળી જેને જેને સમૃદ્ધિવાળો જુવો છો તે તે વિષે તમને દુઃખ થા-
ય છે માટે શત્રુઓમાં જે સમૃદ્ધિનો ભાવ છે તે દુઃખરૂપ છે. આ કારણથી
હે દેવોના ઈન્દ્ર મધ્યમ, મારો શત્રુ વધે છે તે સાંભળી નિસ્તેજ થયો છું
માટે સંવર્તને નિયમમાં રાખો કે રાજા મરતને નિયમમાં રાખો, ઈન્દ્રે કહ્યું—
હે અગ્નિ, અહિં આવો અને મારા મોકલેલા તમે યૃહસ્પતિને મરત પાસે
લેઈ જાઓ અને આવું કહો કે આ યૃહસ્પતિજ તમને યજ્ઞ કરાવશે તથા
અમર (મૃત્યુ રહિત) કરશે. અગ્નિએ કહ્યું—હે ઈન્દ્ર, આ-
જ હું યૃહસ્પતિને મરતને અર્પવા ઈન્દ્રની વાણીને સત્ય કરવા તથા
યૃહસ્પતિની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી ફૂત થઈ જાઉં છું. બ્યાસ બોલ્યા—આ-
મ કહ્યા પછી મહાત્મા અગ્નિ સર્વ સૈન્યોને તથા લતાઓને ન તુકસાન કર-
નારા, ઇચ્છાથી વસંત વિષે વર્તનારા, દિશાઓને ઓલંઘનારા વાયુની પેઠે
શબ્દ કરતો ચાલ્યો. મરત બોલ્યા—હે સુનિ, આજ આશ્ચર્ય છે કે હું રૂપ-
વાન વનિહને આવેલો જોઉં છું માટે આસન, પગ ધોવા યોગ્ય જળ અને

વાણી અથવા જગ્યા પ્રાપ્ત કરો. અગ્નિએ કહ્યું—હે પાપરહિત અથવા વ્યસન રહિત, તમારા આસન તથા પગ ધોવાનાં જળને ખુશીથી સ્વીકારું છું પણ આપ મને ઈંદ્રે આજ્ઞા આપવાથી આવેલો હૂત સમજો. મરૂત બોલ્યો—હે અગ્નિ, કેમ શ્રીમાન્, દેવતાઓનો રાજા સુખી છે? કેમ! અમારા પ્રત્યે પ્રસન્ન છે અને કેમ! દેવતાઓ યથા યોગ્ય એમને વશ છે? હે દેવ, તમે સમગ્રપણાથી આ, મને કહો. અગ્નિએ કહ્યું—હે રાજેન્દ્ર, ઈંદ્ર ખૂબમાં ખૂબ સુખી છે અને તે તમારી સાથે અન્નર (શુભ ન થાય એવી) પ્રીતિ કરવા ઇચ્છે છે. દેવો સર્વ તેને વશ રહેલા છે. હે રાજન્, જે માટે મને તમારી પાસે મોકલેલો છે તે તમે દેવરાજ (ઈંદ્ર) નો સંદેશો મારાથી સાંભળો. યૃહસ્પતિને મરૂતને અર્પવા મને મોકલ્યો છે કે જેથી હે નૃપ, આ (યૃહસ્પતિ) ગુરુ થઈ તમને યજન કરાષે અને મરણ ધર્મવાળા મનુષ્ય છતાં તમને અમર (મૃત્યુ રહિત) કરે. મરૂત બોલ્યો—હું આ તે યૃહસ્પતિની પાસે બે હાથ જોડું છું કે આ સંવર્ત બ્રાહ્મણ મને યજ્ઞ કરાવશે, એ મહેન્દ્રને યજન કરાવી મરણ ધર્મવાન્ હું છું તેને યજ્ઞ કરાવતાં આજ અવશ્ય શોભે નહિ. અગ્નિએ કહ્યું—જો એ યૃહસ્પતિ તમને યજન કરાવશે તો તમે દેવોના રાજાની પ્રસન્નતાથી દેવલોકમાં જે મ્હોટા લોક છે તેઓને જરૂર પામશે અને જરૂર કીર્તિમાન્ થઈ તમે સ્વર્ગને જીતશો. વળી હે નરોના ઈંદ્ર, જો યૃહસ્પતિ તમને યજ્ઞ કરાવશે તો જે મનુષ્ય લોકો, જે મ્હોટા દેવલોકો અને જે પ્રજાપતિના લોકો છે તે તે અને સઘળું દેવતાઓનું રાજ્ય જીતેલું થશે. સંવર્ત બોલ્યા—હે પાવક (અગ્નિ), તમારે ફરીને કોઈરીતે પણ મરૂત પાસે યૃહસ્પતિને અર્પણ કરવા આવવું નહિ, જો આવશે તો તમારે જાણવું કે ક્રોધ પામેલો હું ભયંકર નેત્રથી તમને બાળી નાખીશ. વ્યાસ બોલ્યા—આવું સાંભળ્યા પછી બળવાળી બીનેશ્વ, અને પીપળાનાં પાનની પેઠે વ્યથા પામેલો ચાલી નિકળ્યો. તેને આવેલો જોઈ મહાત્મા ઈંદ્ર યૃહસ્પતિની સમીપમાં અગ્નિને પૂછવા લાગ્યા. હે અગ્નિ, મરૂતની પાસે યૃહસ્પતિને અર્પણ કરવા મારા મોકલેલા જે તમે ગયા હતા તે, યજ્ઞ કરનારા તે રાજાએ શું કહ્યું? કેમ આપણું તે વચન ગ્રહણ કરે છે? અગ્નિએ કહ્યું—મરૂત તમારી વાણી પસંદ કરતો નથી. તેણે યૃહસ્પતિને બે હાથ જોડેલા છે અને કહ્યું છે કે મને સંવર્ત યજ્ઞ કરાવશે. બ્યારે મેં ફરી ફરીને યાચના કરી ત્યારે તેણે આ વચન કહ્યું કે હું તેની સાથે સલાહ કરવાથી જે મ્હોટા, મનુષ્યના, દેવના અને પ્રજાપતિના લોક છે તેઓને પાસું, આ રીતે

જાણનાર છું તોપણ એમ ઈચ્છતો નથી. ઈંદ્રે કહેવા માંડ્યું—ફરી તમે જઈ રાજ્યને મળી મારું સ્વાર્થવાળું વાક્ય પોચાડો. જો ફરી તમે કહેસો તે વચન નહિ કરે તો હું તે તરફ વજનો પ્રહાર કરિશ. અગ્નિએ કહ્યું—હે ઈંદ્ર, આ ગંધર્વોનો રાજ્ય ત્યાં જાય, હું ત્યાં જવા ભય પામું છું; કેમકે ક્રોધ પામેલા ઉગ્ર રોષવાળા અલ્પચર્યા આચરનારા, સંવર્તે મને કહેલું છે કે જો ફરીને મરત પાસે બૃહસ્પતિને દેવા ક્રોધ પાળી રીતે આવિશ તો અતિ ક્રોધ પામેલો હું દારણુ નેત્રથી તને બાળી નાખીશ માટે હે ઈંદ્ર, આ રીતે તમે પણ એથી વાકેફગાર થાઓ. ઈંદ્રે કહ્યું—હે અગ્નિ તમેજ બીજનઓને બાળો છો અને તમારાથી બીજને ભસ્મ કરનાર નથી, હે હોમવાનાં દ્રવ્યને ધારણ કરનાર તમારા સ્પર્શથી સર્વ લોક ડરે છે માટે તમે શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ) ન આવે એવું કહો છો. અગ્નિએ કહ્યું—હે દેવોના ઈંદ્ર શક, તમે પોતાના બળથીજ સર્વ પૃથ્વી અને સ્વર્ગને વીંટી વેળો છો આવા પ્રકારના આપ અહિં છો તે છતાં પૂર્વે કેમ ! જે વૃત્રાસુર હતો એ સ્વર્ગને હરિ ગયો હતો. ઈંદ્રે કહ્યું—હે અગ્નિ, હું પર્વતને મક્ષિકાના આકારવાળો, આણુ [સૂક્ષ્મ] કરિ શકું છું. શત્રુના સોમ (સોમવધ્વીના રસ) ને પીતો નથી અને ક્ષીણ શક્તિવાળા વિષે વજ્ર મારતો નથી ત્યારે કયો ! માણસ સુખ માટે મને પ્રહાર કરે? જ્યારે હું કાલકેય નામના દાનવોને અંતરિક્ષથી આકર્ષણ કરી પૃથ્વીમાં પોચાડીશકું અને પ્રલ્હાદને સ્વર્ગની સમાપ્તિને પ્રાપ્ત કરિશકું ત્યારે કયો માનવ સુખ સાર મને પ્રહાર કરિશકે? અગ્નિએ કહ્યું—હે મહેંદ્ર, જેમાં શર્પાતિ રાજ્યને યજન કરાવવાના એવા એક વ્યવન ઋષિએ એ અશ્વિની કુમારો સહિત સોમ ગ્રહણ કર્યો હતો અને આગળ ક્રોધ પામેલા તમે તેને ના પાડતા હતા, તે શર્પાતિના યજ્ઞને યાદ કરો. વળી હે ઈંદ્ર, તમે અતિ ધોર વજ્ર ગ્રહણ કરી વ્યવનની તરફ પ્રહાર કર્યો હતો અને ક્રોધ થવાથી તે બ્રાહ્મણ વજ્ર સહિત તમારો હાથ તપે કરી થાંભિ રાખ્યો હતો. તે પછી રોષથી ફરીને તેણે સર્વથી ભયંકર રૂપવાળો, તમારો શત્રુ, મદ નામે અસુર ઉત્પન્ન કર્યો કે જે વિશ્વરૂપને જોઈ તમે નેત્રો વીંચી ગયા. જે મોટા દાનવની એક દાદી પૃથ્વીમાં રહેલી અને એક સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયેલી હતી. અતિ તીક્ષ્ણ, સો યોજન જેવડા ધોર રૂપવાળા હન્ટર દાંત થયા હતા અને ગોળ, સ્તૂળ, તથા રૂપાના થાંભલા સરખા રંગવાળી, અસો યોજન જેવડી ચાર દાદ હતી તે દાંત પીસતો હણુવાની ઈચ્છાથી ધોર શલ્લ ઉગામી જ્યારે તમારા તરફ દોડ્યો ત્યારે તમે ધોર રૂપવાળો તે અસુરને, અને સર્વ બીજનઓ દર્શન કરવા યોગ્ય

એવા તમેને જોવા લાગ્યા. હે દાનવોને હણુનાર, જેથી ખીનેલા તમે ખેલા-
થ જોડનાર બની મહર્ષિને શરણુ આપ્યા માટે હે ઈંદ્ર, ક્ષત્રિયોના બળથી
પ્રાહ્મણોનું બળ અતિ ભારે છે અને પ્રાહ્મણથી કશું બીજું અતિ ભારે ન-
થી. આ રીતે પ્રાહ્મણનાં તેજને યથા યોગ્ય જાણનાર જે છું તે હું સંવ-
ર્તને જીતવા ઇચ્છતો નથી.

ક્ષાત્રાદ્વલાદ્રહાવલંગરીયોનબ્રહ્મતઃકિઞ્ચિદન્યદ્રરીયઃ ।

સોહંજાનન્વબ્રહ્મતેજોયથાવન્નસમ્વર્ત્તજેતુમિચ્છામિશક્ર ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वाणि सम्बर्त्तमरुत्तीये नवमोऽध्या-
यः ॥ ૯ ॥

इन्द्रउवाच ॥ एवमेतद्रहवलंगरीयोवाह्मणात्किञ्चिदन्यद्वरीयः ।

आविक्षितस्यतुवलંનमृष्येवજ્ઞમસ્મેપ્રહરિष્યામિघोरम् ॥ ૧ ॥

ઈંદ્રે કહ્યું—આ પ્રમાણે જે પ્રાહ્મણનું બળ છે એ અતિ શ્રેષ્ઠ છે
અને પ્રાહ્મણથી બીજું કશું અતિ શ્રેષ્ઠ નથી તોપણ અવિક્ષિતતા પુત્ર મ-
રૂતનું બળ સહન નહિ કરે અને એ તરફ ભયંકર વજ્રનો પ્રહાર કરિશ.
હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મારા મોકલેલા તમે મરૂત પાસે જાઓ અને સંવર્તની સાથે
મળેલા તેને કહો કે હે રાજન, તમે બૃહસ્પતિને યજ્ઞ કરો અથવા હું ત-
મને ઘેર વજ્રનો પ્રહાર કરીશ. વ્યાસ બોલ્યા—આ સાંભળ્યા પછી જ-
ઈંદ્રે ધૃતરાષ્ટ્રે રાજને ઈંદ્રનું આ વચન કહ્યું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—હે નરોના
ઈંદ્ર મને કહેવાની ઇચ્છાથી આવેલો ધૃતરાષ્ટ્ર નામનો ગંધર્વ જાણો. હે રા-
જસિંહ મહાત્મા, લોકોના અધિપતિ ઈંદ્રે જે કહ્યું છે તે ઈંદ્રનું વાક્ય મા-
રાથી સાંભળો. અગ્નિય કર્મવાળા ઈંદ્રે આ એટલુંજ કહ્યું છે કે તમે બૃહ-
સ્પતિને યજ્ઞ કરાવનાર પસંદ કરો, અથવા જો આ વચન નહિ કરો તો
તમને ઘેર વજ્રનો પ્રહાર કરિશ. મરૂત બોલ્યો—શત્રુઓનાં નગરોને નાશ
પમાડનાર ઈંદ્ર, વિષ્ણુદેવો, વસુઓ, અશ્વિની કુમાર અને તમે આ તો જાણો
છો કે મિત્રનો દ્રોહ કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત નથી અને જગતમાં તે મહોદ્ધ
પાપ બ્રહ્મહત્યાની બરોબર છે, માટે હે રાજન, બૃહસ્પતિ વજ્ર ધારિયોમાં
અતિ શ્રેષ્ઠ, અને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ મહેંદ્રને યજ્ઞ કરાવો; મને તો હાલ સંવર્ત
યજ્ઞ કરાવશે, આથી તમારું અથવા તેનું વાક્ય પસંદ કરતો નથી. ગંધર્વે
કહ્યું—હે રાજસિંહ, આકાશમાં ગર્જના કરનારા ઈંદ્રનો ભયંકર શબ્દ સાં-

ભગો. હે રાજન, ખુદી રીતે મહેન્દ્ર તમારા તરફ વજ્ર નાંખશે માટે આ વખત છે, હજી ક્ષેમનો વિચાર કરો. વ્યાસ બોલ્યા—હે રાજન, આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહેલો તે ગર્જના કરનારા ઈન્દ્રનો નાદ સાંભળી નિત્ય તપસ્વિ, ધર્મના જનશુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે સંવર્તને કાર્ય નિવેદન કરવા લાગ્યો. મરત બોલ્યો—હે બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય, સમીપમાં આ આત્માને દુઃખ પામતો જુઓ. વળી તે કારણથી દૂર માર્ગ, હાલ દેખાતો નથી. હે બ્રાહ્મણોના ઈન્દ્ર, હું તમારાથી સુખ પામિશ માટે અભય આપો, આ દશ દિશાઓને દીપાવતો વજ્રવાજો ઈન્દ્રજ આલે છે અને મનુષ્યના નદિ એવા શબ્દથી આપણા સભાસદો (યાજ્ઞિકો) ત્રાસ પામ્યા છે. સંવર્ત બોલ્યા—હે રાજનઓમાં શ્રેષ્ઠ, તમારી ઈન્દ્રથી થતી ખીક નાશ પામો, હું થોડી વારમાંજ સ્તંભન કરનારી પિઘાવડે આ અતિ ધોર ભયને નાશ પમાડિશ, માટે જાણનારા તમે આના પરાંભવથી ડરો માં. હે નૃપ, હું સ્તંભન કરવાનો છું માટે તમે ઈન્દ્રથી ભય ન પામો. મેં સર્વ દેવતાઓનાં આયુષોને ક્ષીણ કર્યાં છે; વજ્ર દિશાઓને પામો, વાયુ આવો, વૃષ્ટિ થઈને વનોમાં વર્ષો, અને જળ ચાલે અથવા ભીંજવો, અંતરિક્ષમાં વૃથા વીજળી દેખાય છે પણ તમે ડરો માં, અથવા દેવ, અગ્નિ સર્વ તરફથી તમારી રક્ષા કરો કે ઈન્દ્ર સર્વ કામનાઓને વર્ષો તથા જળના પ્રવાહોથી ભિંજાતું, મહા ધોર વજ્ર વધ કરવા સ્થાપન કરો. મરત બોલ્યો—હે વિપ્ર, મ્હોટા અવાજવાજો વાયુ સહિત આ ભયંકર વજ્રનો શબ્દ સંભળાય છે, મારો આત્મા વારંવાર અતિ વ્યથા પામે છે અને આજ માંડે સ્વસ્થપણું નથી. સંવર્ત બોલ્યા—હે નરોના ઈન્દ્ર, હું વાયું થઈને વજ્રને હણું છું માટે હવે વજ્રથી તમારી ખીક આજ જતી રહે તથા ભયને તજી તમે ખીજો વર માગો, હું તમારી કયો ઇચ્છા મનથી સિદ્ધ કરું? મરત બોલ્યો—હે વિપ્ર, ઝટ ઈન્દ્ર સાક્ષાત્ (પ્રસક્ષ) આવો અને યજ્ઞમાં ધૃતને ગૃહણુ કરો, તેમ દેવતાઓ પોતપોતાનાં સ્થાનકને સેવો અને હોમેલાં પદાર્થ તથા સોમને ગ્રહણુ કરો. સંવર્ત બોલ્યા—હે રાજન, મેં આજ મંત્રથી બોલાવેલા, ત્વરાવાન, સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કરાતો આ ઈન્દ્ર ઘોડાઓથી આ યજ્ઞ પ્રત્યે આવે છે, એ મંત્રવડે શિથિલ થયેલ શરીરવાળા ઈન્દ્રને જુઓ. આમ કહ્યા પછી દેવો સહિત એવો દેવોનો રાજ ઘોડાઓમાં મુખ્ય એવા તે નીલ ઘોડાઓને રજામાં બેડી પછીથી પ્રમાણમાં ન આવે એવા, અનિક્ષિતના પુત્ર મરત રાજના યજ્ઞ પ્રત્યે સોમને પીવાની ઇચ્છાથી આવ્યો અને પુરોહિત સહિત મરત

ત દેવોના સમૂહો સહિત આવના તે ઈંદ્ર પ્રત્યે ઉભો થઈ સામો ગયો અને પ્રસન્ન થતાં તેણે શાસ્ત્રને અનુસરી વિધિ પ્રમાણે દેવરાજની ઉત્તમ પૂજા કરી. સંવર્ત ઓલ્યા—હે વિદ્વન્ ઈંદ્ર, તમારું હીક આવવું થયું, તમારા સમીપ રહેવાથી આ યજ્ઞ અધિક શોભે છે. હે અલિ તથા વૃત્રાસુરને મારનાર ઈંદ્ર, મેં ખાંડી તૈયાર કરેલા સોમનું ખૂબ પાન કરો. મરુત ઓલ્યો—હે સુરોના ઈંદ્ર આહ્વાણમાં મુખ્ય આ બૃહસ્પતિનો ન્હાનોભાઈ (સંવર્ત) મારો યજ્ઞ કરે-છે, તે યજ્ઞ આજ પ્રાપ્ત થયો, મારું હવિત સફળ થયું, તમે કલ્યાણ અથવા સુખથી મને જીવોને તમારા પ્રત્યે મારા નમસ્કાર થાઓ. ઈંદ્રે કહ્યું—હે નરોના ઈંદ્ર, જેના ઓલાવ્યાથી હું આવ્યો છું તે આ તમારા સુરને, તપરૂપ ધનવાળા, બૃહસ્પતિના ન્હાનોભાઈ અને તીવ્ર તેજવાળા માનું છું, આજ મારી તમારે વિષે પ્રીતિ થઈ છે તથા ક્રોધ નાશ પામ્યો છે. સંવર્ત ઓલ્યા—હે દેવરાજ, જે તમે પ્રીતિમાન છો તો તેથી તમે પોતે યજ્ઞમાં વિધિની આજ્ઞા કરો. હે સુરોના ઈંદ્ર, પોતે સર્વ ભાગ કરો અને હે દેવ આ સર્વ લોક જાણો. વ્યાસ ઓલ્યા—આવી રીતે અગિરાના પુત્ર સંવર્તે કહેલા ઈંદ્ર પોતેજ દેવોને આજ્ઞા કરી કે આશ્ચર્યરૂપ થયેલ, સમૃદ્ધિવાળી, ઉત્તમ હજારો સભા, આ વર્યો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ માટે કલ્પેલા સ્તંભો અને પગથિયાંઓવાળાં સ્થાનો શીઘ્ર કરો કે જેમાં સઘળી અપ્સરાઓ નૃત્ય કરિ શકે. તેમજ સ્વર્ગની ઉપમા અપાય એવો યજ્ઞનો માર્ગ કરો. આ પ્રમાણે કહેલા તે પ્રખ્યાત દેવતાઓ ઈંદ્રના કહેવાથી જલદી કરવા લાગ્યા. તે પછી હે નરોના ઈંદ્ર હે રાજન્, પ્રીતિવાળો અને માન અપાતો એવો ઈંદ્ર મરુત રાજને વાક્ય કહેવા લાગ્યો. હે નરોના ઈંદ્ર હે રાજન્, તમારી સાથે અહિં મળેલો આ હુ જે બીજા તમારા પૂર્વજે છે તેઓ અને હે રાજન્, પ્રસન્ન થતા બીજા સર્વ દેવતાઓ તમારે અર્થે હવિ [ધૃત]ને પ્રહણ કરો. હે રાજન્, ઉત્તમ આહ્વાણો અગ્નિ માટે રથિરનું આલંબન [નાશ અથવા પ્રોક્ષણ] કરો. બહુ રૂપવાળા વિશ્વદેવ માટે શ્યામ, પવિત્ર, હાલતા શિશ [લિંગ] વાળા, અર્પણ બળદનું આલંબન [મંત્ર બાણી નાશ કે પ્રોક્ષણ] કરો. આમ કહ્યાપછી હે રાજન્ તેનો યજ્ઞ વૃદ્ધિ પામ્યો કે જેમાં દેવો પોતે અન્ન લેવા લાગ્યા ને જેમાં આહ્વાણોએ માનેલ, ઘોડાઓવાળો, દેવોનો રાજ ઈંદ્ર સભાસદ થયો હતો. તે પછી ચૈલ નામના સ્થાનમાં રહેલે, મહાત્મા, મંત્રની પેઠે અતિ પ્રસિદ્ધ સંવર્ત જેમ પ્રકાશ પામેલો બીજો અગ્નિ હોય તેમ ઉચ્ચે સ્વરે દેવોને ઓલાવતો હવિને હોમવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ઉત્તમ સોમનું પાન કરી અલિ-

નો બેઠનાર ઈંદ્ર અને જે બીજાઓ સોમનું પાન કરનારા દેવોના સમુદાય હતા તે સર્વ, રાજ્ય એ સુખ પ્રમાણે તૃપ્ત કરેલા, પ્રીતિમાન, અને અનુસા આપેલા ચાલી નિકળ્યા. તે પછી હર્ષ પામેલા રાજ્ય એ ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણના ઢગલાઓ કરાવ્યા અને ખાહણોને ઘણું ધન આપેતા એવા શત્રુને હણનારો તે કુબેરની પેઠે શોભવા લાગ્યો. તે થયા પછી ઉત્સાહ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારનું ધન રાખી ખજાનો કરાવી ગુરૂએ આજ્ઞા આપેલો નિવૃત્તિ પામી સમુદ્રરૂપ છેડાવાળી સકળ પૃથ્વીને આજ્ઞામાં રાખવા લાગ્યો. હે નરેન્દ્ર, આવા ગુણવાળો તે રાજા આ લોકમાં થયો હતો કે જેના યજ્ઞમાં તે ઘણું સુવર્ણ હતું. તમે તે ધન લઈ પિતૃનાં દાનોથી તૃપ્ત કરતા દેવોને યજ્ઞે વૈશંપાયન બોલ્યા—પછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસનું વચન સાંભળી પ્રસન્ન રૂપવાળા, પાંડુના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર તે ધને કરી યજ્ઞ કરવા મન કરતા થયા અને ફરી તે પછી અમાલ્યો [કાર્યભારિઓ] ની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા.

તતોરાજાપાણ્ડવોદ્વેષ્ટરૂપઃશ્રુત્વાવાક્યંસત્યવત્યાઃસુતસ્ય ।

મનશ્ચક્રેતેનવિત્તેનયદ્દંતતોઽમાત્યૈર્મન્ત્રયામાસભૂયઃ ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये दशमोऽ

ध्यायः ॥ ૧૦ ॥

વૈશંપાયનઠાવાચ ॥ इत्युक्तेनृपतौतस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।

वासुदेवोमहातेजास्ततोवचनमाददे ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—અહિભુત કર્મવાળા વ્યાસે તે રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મહા તેજસ્વી, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યા. રાહુએ પ્રીતેલા સૂર્યની પેઠે અને ધૂમસહિત એવા અગ્નિની પેઠે દીન મનવાળા તે, કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને જેના જ્ઞાતિ બાંધવો નાશ પામેલા છે એવા તથા વૈરાગ્ય પામેલા મનવાળા જાણી વૃષ્ણિના કુળને ધારણ કરનારા કૃષ્ણે ધર્મના પુત્રને આશ્વાસના કરતાં કહેવાનો આરંભ કર્યો. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—સર્વ કપટ (કામ વગેરે) મૃત્યુનાં સ્થાનરૂપ છે અને સરલતા (શાંતિ વગેરે) બ્રહ્માનાં સ્થાનરૂપ છે, એટલો જ્ઞાનનો વિષય છે તેમાં પ્રલાપ (વૈશ્વારે વદવું) શું ! કરશે ? તમે કર્મ કરેલુંજ નથી અને તમે શત્રુઓને જીતેલાજ નથી. જે શરીરમાં રહેલો પેતાતો શત્રુ છે તેને તમે કેમ નથી જા-

ણના?આ વિષયમાં ઈંદ્રિનું^૧ વૃત્તની^૨ સાથે જોમ યુદ્ધ થયું હતું તેમ ધર્મને અનુસરી સાંભળ્યા પ્રમાણે હું તમને કહું છું. હે નરોના અધિપતિ, પૂર્વે જ્યારે વૃત્તવડે પૃથ્વી^૩ વ્યાપ્ત થઈ અને ગંધના વિષયરૂપ પૃથ્વીને^૪ હરિ ત્યારે પૃથ્વીના હરણુ થવાથી દુર્ગંધવાળો દેશ^૫ થયો. આ રીતે ગંધના વિષય (પૃથ્વી)ને હરવાથી વૃત્તથી વ્યાપેલી પૃથ્વીને જોઈ તે સો યજ્ઞ કરનારો (ઈંદ્ર) ક્રોધ પામ્યો. નિરંતર ક્રોધ પામેલા તેણે વૃત્તની તરફ ઘોર વજ્ર^૬ ફેંક્યું. આમ ધણું તેજવાળા ઈંદ્રે વજ્રવડે અતિ ધણું વધ કરાતો તે ઝટ જળ^૭ પ્રત્યે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તેના વિષયને^૮ ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે જળને વૃત્તે ગ્રહણ કર્યું અને રસરૂપ વિષય દેશને હર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા, સો યજ્ઞ કરનારા ઈંદ્રે તે વિષે વજ્ર નાંખ્યું. માપી ન શકાય તેવા તેજવાળા ઈંદ્રે તે (જળ)માં વજ્રથી વધ કરાતો તે તુર્ત તેજ^૯ પ્રત્યે પેડો અને તેનો વિષય તેણે ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે તેજ વૃત્તવડે વ્યાપ્ત થયું અને તેણે રૂપરૂપિ વિષયને હર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધેલા સો યજ્ઞવાળા ઈંદ્રે તેના વિષે વજ્ર ફેંક્યું. ધણું તેજવાળા ઈંદ્રે વજ્રવડે તેમાં વધ કરાતો તે ઝટ વાયુ^{૧૦} પ્રત્યે પેડો અને તેણે તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે વાયુ વૃત્તવડે વ્યાપ્ત થયો અને સ્પર્શરૂપ^{૧૧} વિષયને હરણુ કર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા, સો યજ્ઞ કરનારા ઈંદ્રે તેના વિષે વજ્ર નાંખ્યું. અમિત તેજવાળા એ (ઈંદ્રે) વજ્રથી તેમાં વધ કરાતો તે આકાશ પ્રત્યે દોડ્યો અને તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. પછી આકાશ જ્યારે વૃત્તરૂપ થયું અને શબ્દરૂપ વિષયને હર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધેલા ઈંદ્રે તે તરફ વજ્ર પાડ્યું. ધણું તેજવાળા ઈંદ્રે તે (આકાશ)માં વજ્રથી વધ કરાતો તે ઝટ ઈંદ્ર પ્રત્યે પેડો અને તેણે તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. વૃત્તે ગ્રહણ કરેલા તે (ઈંદ્ર)ને મ્હોટો મોહ ઉત્પન્ન થયો. હે તાત^{૧૨} વસિષ્ઠે રથંતરથી (માયારૂપદેહને જેથી તરાય એવાં હું બ્રહ્મરૂપ છું એ વાક્યથી) તેને બોધ આપ્યો. તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ, સો યજ્ઞ કરનારા ઈંદ્રે અદૃશ્ય એવાં વજ્રવડે શરીરમાં રહેલા વૃત્તને માર્યો. એમ અમે અહિં સાંભળ્યું છે. હે જનોની અધિક રક્ષા કરનાર, આ ધર્મવાળું રહસ્ય

૧ ચિદાત્માનું. ૨ કામ વગેરે ધર્મવાળા, ચેતન તથા જડની ગાંઠરૂપ અલંકારની સાથે. ૩ સ્પૃશ્ય શરીર. ૪ દેહ. ૫ અનાત્મ (જડ)રૂપ થયેલ શ્રીલાંડ. ૬ વિવેક. ૭ કર્મેયુક્ત, સોમ, ધૃત, ૫૫ વગેરે બહુ દ્રવ્યોથી ચંદ્ર લોકમાં ભોગ સારૂ થયેલું શરીર. ૮ દિવ્ય દેહને. ૯ તૈજસ પ્રપંચને. ૧૦ સમષ્ટિ શરીર. ૧૧ મનના વિષયોનો સંગ. ૧૨ ગુરૂએ.

ઈંદ્રે મહર્ષિઓ પાસે કહ્યું હતું, ઋષિઓએ મને કહ્યું હતું અને મારું ક-
હેલું તે તમે સમજો.

इदं धर्म्यं रहस्यं वैशक्रेणोक्तं महर्षिषु ।

ऋषिभिश्च મમ પ્રોક્તં તન્નિબોધાદ્વિજોત્તમ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे एकादशोऽ
ध्यायः ॥ ११ ॥

વાસુદેવઝવાચ ॥ દ્વિવિધો જાયતે વ્યાધિઃ શારીરો માનસસ્તથા ।

परस्परं तु योर्जन्मनि द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ ૧ ॥

વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—શરીરથી તથા મનથી થયેલો એ પ્રકારનો રોગ
ઉત્પન્ન થાય છે તે એનો એક બીજાથી જન્મ છે પણ જોડાં રહિત (એક-
લી) ઉત્પત્તિ નથી. જે રોગ શરીરમાં થાય છે તે શરીરથી થયેલો કહેવાય
છે અને જે રોગ મનમાં પેદા થાય છે તે મનથી થયેલો કહેવાય છે. હે રા-
જન્, ટાઢ,^૧ તડકો^૨ અને વાયુ આ શરીરથી થયેલા ગુણો છે, જે તે ગુ-
ણોની સમતા (સરખાપણું) હોય તો તે સ્વસ્થનું લક્ષણ કહેવાય છે. તડ-
કારૂપ પિત્ત શીતરૂપ કફને આધ કરે છે અને શીતરૂપ કફ ઉષ્ણરૂપ પિત્તનો
આધ કરે છે માટે એકની અધિકતાથી થયેલા દોષને બીજાને વધારનારાં ઔષ-
ધથી દૂર કરવો. સત્વ, રજ, અને તમ આ રીતે ત્રણ મનના ગુણો કહેલા છે.
જે તે ગુણોની સમતા હોય તો સ્વસ્થનું લક્ષણ કહેવાય છે, તે ગુણોમાંના
એકનો પણ વધારો થયો હોય તે વિષે વિધિ કહેવાય છે. હર્ષ શોકનો આધ
કરે છે અને શોક હર્ષનો આધ કરે છે. કોઈ દુઃખમાં વર્તનારો ગયેલાં સુખ-
ને સંભારવા ઇચ્છે છે અને કોઈ સુખમાં વર્તતો ગયેલાં દુઃખને યાદ કરવા
આહે છે. હે કુંતીના પુત્ર, તમે તો દુઃખવાળા નથી, દુઃખને સંભારવા ઇચ્છતા
નથી અને સુખવાળા અતિ સુખને સંભારવા નથી ઇચ્છતા પણ દુઃખના
વિલાસથી જે બીજું બ્રહ્મ છે તેને સંભારવા ઇચ્છો છો અથવા હે પાર્થ,
જે તમે દુઃખ પામો છો એ તમારો સ્વભાવ છે, પણ પાંડવો-
ના જેતાં સભામાં આવેલાં, એક વસ્ત્રવાળાં, અને રજસ્વલા એ-
વાં દ્રીપદીને જોયાં હતાં તે સંભારવા ઇચ્છતા નથી. તેમ નગર-

થી જે બહાર કાઢવું, જે ચર્મનાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને મહારણ્યમાં વાસ કરવો તેને તમે સ્મરણ કરવા ઇચ્છતા નથી. વળી જટાસુરથી જે ક્રોધેશ થયો, ચિત્રસેનની સાથે યુદ્ધ થયું અને સિંધુ દેશના રાજાથી ક્રોધેશ થયો તેને તમે સ્મૃતિમાં લાવવા ઇચ્છતા નથી. હે પૃથાના પુત્ર, ફરીને અન્નણ્યા ફરવામાં કીચકે પગવડે દ્રૌપદીને પ્રહાર કર્યો તેને તમે સંભારવા ઇચ્છતા નથી. હે શત્રુઓને દમનાર, જે તમારું યુદ્ધ દ્રોણાચાર્ય તથા બી-
ષ્મની સાથે થયું હતું અને એક મનથી લઢવું હતું તે યુદ્ધ તમને હાલ પ્રાપ્ત થયું છે માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તમારે સન્મુખ થવું યોગ્ય છે અને યોગ તથા પોતાનાં કર્મોથી અસ્પષ્ટ રૂપવાળા મનના ઉત્તમ પારરૂપ પરબ્રહ્મને પામો; જેમાં બાણ, સેવકો અને અધુઓથી કાર્ય નથીજ અને જેમાં એક મનથી લઢવું છે તે યુદ્ધ તમારી સમીપ આવ્યું છે. હે કુંતીના પુત્ર, તે યુદ્ધ નથી જતું ત્યાંસૂધી કોઈ પણ (દુઃખવાળી) અવસ્થાને પામશો અને આ (યુદ્ધ) જાણિને કૃત કૃત્ય થશે માટે આ બુદ્ધિનો નિશ્ચય કરી પ્રાણિ-
યોની ઉત્પત્તિ તથા લયનો નિશ્ચય કરી પિતા તથા પિતામહનાં ચરિત્ર વિષે રહેલા તમે રાજ્યને યોગ્ય રીતે આજ્ઞામાં રાખો.

एतांबुद्धिविनिश्चित्यभूतानामागतिंगतिम् ।

पितृपैतामहेवृत्तेशाधिराज्यंयथोचितम् ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि कृ. द्वादशोऽध्यायः॥ ૧૨ ॥

વાસુદેવજ્વાલ ॥ નવાહંદ્રવ્યમુત્સૃજ્યસિદ્ધિર્ભવતિભારત ।

શારીરંદ્રવ્યમુત્સૃજ્યસિદ્ધિર્ભવતિવાનવા ॥ ૧ ॥

વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—હે ભરતના કુળમાં થયેલા, બહારનાં દ્રવ્યને તજવાથી સિદ્ધિ થતિ નથી પણ શરીરનાં દ્રવ્ય (કામ વગેરે)ને તજવાથી સિદ્ધિ થાય છે અથવા શુદ્ધ વૈરાગ્યવાન વિવેક રહિત હોય તો નથી થતી. બહારનાં દ્રવ્યોથી ખૂટો થયેલ, અને શરીરના પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતા માણસનો જે ધર્મ છે અને જે સુખ છે તે તે પ્રમાણે શત્રુઓનેજ થાઓ. જે અક્ષરનો મૃત્યુ એ શબ્દ છે અને ત્રણ અક્ષરનું સદા રહેનારું બ્રહ્મ છે, તેમાં મારું છે એ રીતે જાણવું તે મૃત્યુરૂપ થાય છે અને મારું નથી એ-
મ જાણવું તે સદા રહેનારા બ્રહ્મરૂપ છે માટે હે રાજા બ્રહ્મ અને મૃત્યુ આત્મા વિષેજ રહેલ છે તથા ન દેખાતા એવા તે જે પ્રાણિઓને સંસાર

પગર યુદ્ધ કરાવે છે. હે ભારત, જે આ (જગત્) ની સત્તા (ચેતન)નો જ-
રર વિનાશ નથી તો પ્રાણિયોનાં શરીરને બેદિને હિંસાને નથી પામતો. સ્થા-
વર તથા જંગમ સહિત એવી સકળ પૃથ્વીને પામી જેને મળતા નથીજ તે,
તે (પૃથ્વી)થી શું કરવાનો છે? (કયું કરનાર નથી). અથવા હે પૃથ્વીના
પુત્ર, વનમાં વસતા અને વનમાં થયેલી ગીજ્જથી જીવતા જે માણસને દ્ર-
વ્યોમાં મમતા છે તે મૃત્યુના મુખમાં વર્તે છે. હે ભારત, બહારના અને માં-
હેના શત્રુઓના સ્વભાવને જુઓ. આમ જાણી જે તે સ્વભાવને અનાદિ થ-
યેલો નથી જોતો તે, મહા ભયથી (સંસારથી) મુક્ત થાય છે. આ જગત્માં
જનો કામનાયુક્ત મનવાળાને વખાણતા નથી અને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કા-
મના રહિત નથી પણ હે રાગ વારંવાર જન્મના અભ્યાસ યોગથી યોગી
(શુદ્ધ મનવાળો) થયેલો જે છે અને જે કામનાથી દાન, વેદનું અધ્યયન,
તપ, કામનાવાળાં વેદમાં કહેલાં કર્મો, વ્રત, યજ્ઞો, નિર્ગમો, અને ધ્યાન યો-
ગોને આરામતો નથી તે પંડિત સારસ્વ મોક્ષના માર્ગવાળા યોગ (જ્ઞાન)
ને જાણી વિચારથી જે કામનાઓનો સંહાર કરે છે તે સર્વ કામનાઓ મ-
નથી થયેલ છે માટે મનને રોકવું. વળી આ લોક જે જે કામના કરે છે તે
ધર્મ નથી પણ કામનાને જે નિયમમાં રાખવી (ન કરવી) તે ધર્મ અને મો-
ક્ષનાં મૂલ્ય છે એમ જાણવું. આ જાતનાં પુરાણ જાણનારાઓ કામે ક-
હેલી કથા કહે છે તે હે યુધિષ્ઠિર, સંપૂર્ણતાથી મેં કહેવાતી સાંભળો. કોઈ
પણ પ્રાણી ઉપાયથી મને હણિ શકતો નથી. જે માણસ વાણી વગેરે ઈ-
ન્દ્રિયોથી થાય એવાં જપ વગેરે શાસ્ત્રમાં બળ જાણી મને (કામને) હણવા
યત્ન કરે છે તેના તે મનમાં હું ફરીને પ્રગટ થાઉં છું. જે જૂદી જૂદી દ-
ક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞ કરી મને હણવા યત્ન કરે છે તેના ચિત્તમાં જેમ ધર્મા-
ત્મા જંગમ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ યોગિ વિષે ઉદાર રૂપથી પ્રગટ થાય છે તેમ
હું ફરીને દંભ વગેરે રૂપથી પ્રકટ થાઉં છું જે નિલ વેદ અને વેદાંતરૂપ સા-
ધનોથી મને મારવા યત્ન કરે છે તેના મનમાં સ્થાવર પ્રાણિયોમાં અસ્પષ્ટ
રૂપથી રહેલા જીવની પેડે પ્રકટ થાઉં છું. જે સલ પરાક્રમવાળો યુદ્ધ અને
દુઃખમાં ધીરજથી મને હણવા યત્ન કરે છે હું તેના ચિત્ત (અદંકાર)રૂપ
થાઉં છું પણ તે મને જાણતો નથી. જે વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો તપથી
મને હણવા યત્ન કરે છે તેના તપમાં હું પાછો પ્રકટ થાઉં છું. જે પંડિત
નિલ મુક્ત આત્માને જાણ્યા વિના મોક્ષ (તપ વગેરે) પ્રત્યે રહી મને હણ-
વા યત્ન કરે છે તે, મોક્ષની પ્રીતિ વિષે રહેલાના ચિત્તમાં તૃલ કંઈ છું અ-

ને હસું છું. સનાતન, એકલો એવો હું સર્વ પ્રાણિયોએ વધ ન કરિ શકાઉં તેવો છું. આ ઉપર કહ્યું તે કારણથી હે મહારાજ તમે પણ તે કામને વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી ધર્મ વિષે પ્રાપ્ત કરો, તેમાં તે તમારી પાસે પ્રકટ થશે. વિષ્ણુ પ્રમાણે દક્ષિણાઓવાળા અશ્વમેધથી અને ખીજા જૂદા જૂદા સમૃદ્ધિવાળા, પ્રાપ્ત થયેલા દાનોવાળા યજ્ઞોથી યજન કરો. હજીલા અંધુઓને ફરી ફરી જોઈ તમને વ્યથા થાઓ માં, કેમકે જેઓ આ રણભૂમિમાં નાશ પામ્યા છે તેઓ ફરી જોઈ શકાય એવા નથી. વળી પ્રસિદ્ધ એવા તમે પ્રાપ્ત થયેલ દક્ષિણાઓવાળા, સમૃદ્ધિવાળા, મ્હોટા યજ્ઞોથી યજન કરી જગત્માં ઉત્તમ કીર્તિ પામી ઉત્તમ ગતિ પામશો.

સત્ત્વમિદ્ધામહાયજ્ઞૈઃસમૃદ્ધૈરાત્તદક્ષિણૈઃ ।

કીર્તિલોકેપરાંપ્રાપ્યગતિમદ્ર્યાંગમિશ્યસિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकं पर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे त्रयोदशो

ऽध्याय ॥ १३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मુनिभिस्तैस्तपोधनैः ।

समाश्वस्य तराजर्षिर्हेतवन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે બહુ પ્રકારનાં વાક્યોથી તે તપસ્વી ધનવાળા મુનિયોએ જેના સગાઓ નાશ પામેલા છે એવા રાજન્નપિ યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસના કરી અને પોતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે, દેવતા સ્થાન સરખા કૃષ્ણદ્વૈપાયને (વ્યાસે), નારદે, ભીમસેને, નકુળે, દ્રૌપદીએ, સહદેવે, બુદ્ધિમાન્ અર્જુને, ખીજા શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ અને શાસ્ત્રોને જાણનારા બ્રાહ્મણોએ સમજાવી શાંત કરેલા તે રાજ્યએ હે રાજન્ શોકથી થયેલાં દુઃખનો તથા મનથી થતા સંતાપનો ભાગ કર્યો. પછી ફરી તે રાજ્ય યુધિષ્ઠિર અંધુઓનાં પ્રેત કાર્યોને કરી ધર્મમાં મન રાખી સમુદ્રરૂપિ વસ્ત્રવાળી પૃથ્વીને આરામાં વસાવવા લાગ્યાં. કેવળ પોતાના રાજ્યને પામી અતિ શાંત મનવાળા, કુરુકુળમાં જન્મેલા તે રાજ્ય, વ્યાસ, નારદ, અને તે ખીજાઓને કહેવા લાગ્યા કે પ્રથમ વૃદ્ધ અને મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમોએ મને શાંત કર્યો તેથી મને અહીં સૂક્ષ્મ પણ કશું દુઃખ નથી. વળી જેણે કરી દેવોને યજવાનો છું તે દ્રવ્ય અતિ ઘણું પ્રાપ્ત થયું છે માટે આજ તમોને આગળ કરી યજ્ઞ પ્રત્યે લેઈ જઈશ. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ (વ્યાસ), તમે રક્ષા કરેલા અમે હિમાલય પ્રત્યેજમશું;

કેમકે તે દેશ બહુ આશ્ચર્યવાળો સંભળાય છે. તેમ દેવસ્થાનરૂપ, દેવઋષિ ના-
રહે અને ભગવાને કલ્યાણ તથા આશ્ચર્યરૂપ બહુ કહેવો છે. કોઈ પણ ભાગ્ય
રહિત પુરુષ દુઃખને પામી આવા પ્રકારના, સજ્જનોએ માનેલા, સારાં-હૃદય-
વાળા, શુર્યોને પામે નહિ, આવી રીતે રાજ્યએ કહેલા તે સર્વ મોટા ઋષિઓ
રાજ્યને તથા કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બેને જણાવી સર્વેના જોતાંજ લાંજ
અટક્યપણાને પામ્યા. પછી ધર્મના પુત્ર, સમર્થ એવા તે રાજ્ય લાંજ બેઠા.
હે કુર્યોમાં શ્રેષ્ઠ, જ્યારે ભીષ્મનો નાશ થયો ત્યારે ભીષ્મ તથા કર્ણ વગેરે
કૌરવોના દેહની પાછળ બ્રાહ્મણોને મોટાં દાનો આપતા, અને શૌચ કાર્યો-
ને કરતા એવા તેઓ (પાંડવો)નો તે અતિ મોટોટો નહીં એવો કાળ એ-
મજ આવ્યો ગયો. આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત તેણે દેહની પાછળ આપવાનું
આપ્યું. પછી બ્રાહ્મણોને બહુ ધન આપી પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ધૃતરાષ્ટ્ર-
ને આગળ કરી હસ્તિનાપુર પ્રતી પેઠી અને ધર્મ વિષે મનવાળા તે બુદ્ધિ-
રૂપ નેત્રવાળા, સમર્થ, પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર)ને સારી રીતે આશ્વાસના કરી ભાધ્યા
સહિત પૃથ્વીને આગ્રામાં રાખવા લાગ્યા.

સસમાશ્વાસ્યપિતરંપ્રજ્ઞાચક્ષુષમીશ્વરમ્ ।

અન્વશાદ્વૈસધર્માત્માપ્રથિર્વીંધ્રાતૃભિઃસહ ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

जनमेजयउवाच ॥ विजितेपाण्डवैस्तुप्रशान्तेचद्विजोत्तम ।

राष्ट्रेकिंचक्रतुर्वीरौवामुदेवधनंजयौ ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ, જ્યારે પાંડવોએ દેશને જીત્યો
અને તે અતિ શાંત થયો ત્યારે શરૂ એવા, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ અને અ-
ર્જુન એ બે શું કરતા હતા? વૈશંપાયને કહ્યું—હે નરોના પતિ હે રાજન,
જ્યારે પાંડવોએ જીતેલો દેશ ખૂબ શાંત હતો ત્યારે વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ
અને અર્જુન પ્રસન્ન હતા અને હર્ષયુક્ત એવા તેઓ સ્વર્ગમાં રહેલા, બે,
દેવોના રાજ્યોની પેટે વિહાર કરતા હતા. નંદન વનમાં ફરતાં અતિ હર્ષ
પામેલા અશ્વિની કુમારો હોય તેમ તે બે વિચિત્ર વનોમાં, શિખરો સહિત
પર્વતોમાં, પુણ્યકારી તીર્થોમાં, સરોવરોમાં તથા નદીઓમાં ક્રીડા કરતા હતા. વાલી
હે ભારત, ઈંદ્રપ્રસ્થ (આગ્રા)માં મહાત્મા એવા કૃષ્ણ અને પાંડુ પુત્ર અ-
ર્જુન ક્રીડા કરતા હતા. કોઈ વખતે તે, રમણીય સભા પ્રત્યેજઈ વિહાર કરતા

હતા. ત્યાં હે પૃથ્વીના ઈશ્વર, સદા વારંવાર કથાના પ્રસંગમાં આશ્ચર્યકારિ, યુદ્ધની કથાઓ અને ક્ષેત્રોને કહેતા હતા, પ્રસન્ન થતા, પુરાતન શ્રેષ્ઠ ઋષિ મહાત્મા તેઓ સદા ઋષિયો તથા દેવોના વંશોને વર્ણવતા હતા. નિશ્ચયને જાણનાર તે કેશવ ભગવાન મંદુર, આશ્ચર્યકારી, અને આશ્ચર્યકારિ અર્થવાળાં પદોનો જેમાં નિશ્ચય કરેલો છે એવી કથાઓ પૃથાના પુત્ર અર્જુનને કહેતા હતા. શરના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાતિ અને પુત્રના શોકથી સંતાપ પામેલા પૃથાના પુત્રને હજારો કથા કહી શાંત કરતા હતા. વિજ્ઞાનને જાણનારા, મહાતપસ્વી, તે શ્રીકૃષ્ણ વિધિ પ્રમાણે તેની આશ્વાસના કરી જાણે આત્માના ભારને તથા વિશ્રાંતિ પામ્યા હોય તેમ થયા. પછી કથાના અંતમાં, સુંદર વાણીથી અર્જુનને શાંત કરતા એવા ગોવિંદ ભગવાન કારણવાળું, આ વચન બોલ્યા—વસુદેવના પુત્ર કહેવા લાગ્યા—હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન, રાજ્ય ધર્મના પુત્ર તમારા બાહુના બળનો આશ્રય કરી આ સધળી પૃથ્વી છતી. હે નરોત્તમ, ધર્મરાજ્ય યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેનના સામર્થ્યથી શત્રુ રહિત થયેલી પૃથ્વીને ભોગવે છે. તેમ હે ધર્મને જાણનાર, ધર્મરાજ્યએ ધર્મથી શત્રુરહિત રાજ્ય મેળવ્યું છે અને ધર્મથી યુદ્ધમાં તે દુર્યોધન રાજ્યને હણ્યો છે. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, દુષ્ટ મનવાળા સદા અપ્રિય બોલનારા, લોભિ, અને અધર્મમાં પ્રીતિવાળા હતા તેઓને પુત્ર વગેરે સહિત નાશ પમાડ્યા, હવે હે કુરૂકુળને ધારણ કરનાર પૃથાના પુત્ર તમે રક્ષણ કરેલા, પૃથ્વીના પતિ, રાજ્ય ધર્મપુત્ર અતિ શાંતિ પામેલી સકળ પૃથ્વીને ભોગવે છે. વળી હું પણ હે પાંડવ, અરણ્યોમાં તમારી સાથે રમું છું. હે શત્રુ કર્પણ વધારે શું! કહું? જ્યાં કુંતી છે, જ્યાં રાજ્ય ધર્મનો પુત્ર છે, જ્યાં મહા બળવાન ભીમ છે, જ્યાં માદ્રીના પુત્રો અને જ્યાં આ જન (આ માણસરૂપ તું) છે ત્યાં મારી ઉત્તમ પ્રીતિ છે. તેમજ હે પાપથી રહિત કૌરવ, રમણીય, પુણ્યકારિ અને સ્વર્ગના સરખા, સભાના ઉત્તમ ભાગોમાં તમારી સાથે રહેતાં અને શરના પુત્ર (વસુદેવ)ને, બળદેવને અને બીજા ઉત્તમ યાદવોને ન જોતાં ઘણો કાળ ગયો માટે હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, હે કુરૂકુળમાં થયેલા તે હું દ્વારાવતી (દ્વારકા) નગરી પ્રત્યે જવા ઇચ્છું છું માટે તમને પણ મારું જવું ગમે, અમે તે તે શોક કરવામાં જે જે યોગ્ય હતું તે બહુ પ્રકારવાળું ભીષ્મની સાથે રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને કહેલું છે. પોતે પાંડવ યુધિષ્ઠિર શિખામણ આપનાર છે તોપણ અમે તેને શિખામણ આપેલી છે તથા તે સારા મહાત્માએ તે વચન હીક ગ્રહણ કર્યું છે. ધર્મને જાણનારા,

કરેલાંને સમજનારા, અને સસવાદિ એવા ધર્મના પુત્રમાં સત્ય, ધર્મ, ઉત્તમ બુદ્ધિ અને સ્થિતિ નિરંતર સ્થિર છે. હે અર્જુન, જો તમને ગમે તો ત્યાં જઈ મહાત્મા, જનોના અધિપતિ યુધિષ્ઠિરને અમારા ગમન (પ્રયાણ) વાળું વચન કહો. હું પ્રાણનો લાગ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેનું અપ્રિય કરું નહિ ત્યારે હે મહાત્મા, દ્વારકાંપુરી પ્રત્યે જવા ક્યાંથી ! અપ્રિય કર? (ન કર). હે પાર્થ હે કૌરવ્ય, હું આ ખરું કહું છું, કોઈ પણ રીતે ખોટું નથી. આ સઘળું, તમારી પ્રીતિ તથા હિતની ઇચ્છાથી છે. હે અર્જુન, અહિં રહેવામાં મારું જે પ્રયોજન હતું તે પૂરું થયું; કેમકે રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર સૈન્યસહિત અને પોતાનાં વાક્ય કે પગલાંને અનુસરનારાઓ સહિત તાશ પામ્યો. વળી હે તાત પાંડવ, પર્વત, વન અને મ્હોટાં વનોસહિત, સમુદ્રરૂપ વલય (પોહોંચી)વાળી, બહુ પ્રકારનાં રત્નોથી વ્યાપ્ત પૃથ્વી બુદ્ધિમાન કુરુઓના રાજા, ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના વંશમાં રહેલી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, ધર્મને જાણનાર, નિરંતર ભાટ ચારણ વગેરેએ સ્તુતિ કરાતા, અને બહુ સિદ્ધ તથા મહાત્માઓએ સેવાતા યુધિષ્ઠિર ધર્મથી સઘળી પૃથ્વીને ષાળો. હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ, આજ મારી સાથે ચાલી કુરુઓને વધારનારા તે રાજાને મારું દ્વારકાં પ્રત્યે જવું પૂછો. હે પૃથાના પુત્ર, આ શરીર, ને મારા ધરમાં જે ધન છે તે સદા યુધિષ્ઠિર પાસે નિવેદન કરેલું છે. વળી કુરુઓના અધિપતિ મ્હોટી મતિવાળા યુધિષ્ઠિર સદા મારા માન્ય અને પ્રિય છે. તેમ હે નરપતિ પુત્ર, તમારા વિના મને હવે નિવાસના કારણમાં ક્ષણ નથી; કેમકે હે પૃથાના પુત્ર, પૃથ્વી, તમારા ગુરુ(મ્હોટા ભાઈ), સદાચરણવાળા યુધિષ્ઠિરના હુકમમાં રહેલી છે; આ પ્રમાણે હે પૃથ્વીના ઈશ્વર જ્યારે, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને માન આપી અભિત (અથાષા) ધરાકમવાળા તે અર્જુને દુઃખથી થાય તેમ 'ઠીક' એમ વચન કહ્યું.

इतीदमुक्तःसतदामहात्मनाजनार्दनेनामितविक्रमोर्जुनः ।

तथेतिदुःखादिवाक्यमीरयज्जनार्दनसम्प्रतिपूज्यपार्थिव ॥ ૩૯ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

॥ आश्वमेधिकपर्वसमाप्तम् ॥

॥ अथानुगीतापर्व ॥

जनमेजयउवाच ॥ सभायांवसतोस्तत्रनिहत्यारीन्महात्मनोः ।

केशवार्जुनयोःकानुकथासमभवद्विज ॥ ૧ ॥

જનમેજ્યે પૂછયું—હે દિગ્, તે પછી શત્રુઓને મારી તે સભામાં વસતા મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનની શી ! વાત થઈ? વૈશંપાયને કહ્યું—પોતાના એક રાજ્યને પામી હર્ષ યુક્ત પૃથાનો પુત્ર (અર્જુન) શ્રી કૃષ્ણ સહિત તે દિવ્ય સભામાં વિદાર કરતો હતો. હે વૃષ, હાર્ષિત અને પોતાના જ નથી યુક્ત એવા તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી તેમાં કોઈ પણ સ્વર્ગના દેશસરખા, સભાના ભાગમાં ગયા. ત્યાં ગયા પછી કૃષ્ણ સહિત, પ્રખ્યાત, પાંડુપુત્ર અર્જુને તે રમણીય સભાને જોઈ આ વચન કહ્યું—હે મહાબાહો, હે દેવકી જેની માતા છે એવા કૃષ્ણ, જ્યારે યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યારે તે તમારું માહાત્મ્ય, અને ઇશ્વરતાવાળું રૂપ મેં જાણ્યું હતું. હે કેશવ, પૂર્વે ભગવાન એવા આપે સ્નેહથી જો તે કહેલું હતું તે સઘળું હે પુરષોમાં શ્રેષ્ઠ, તમારું ચિત્ત ભ્રષ્ટ થવાથી નષ્ટ થયું. હે માધવ, તમે યોગ વખતમાં જાઓ તેમ દ્વારકાં પ્રત્યે જવાના છો અને તે અર્થો (વિધિ) માં મને ફરી ફરીને આશ્ચર્ય છે. વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે કહેલા, મહાતેજસ્વી, વક્તાઓમાં હિત્તમ એવા કૃષ્ણ તે અર્જુનને ભેટી કહેવા લાગ્યા. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—હે પૃથાના પુત્ર, મેં તમને જૂનું રહસ્ય, સ્વરૂપવાળો ધર્મ, અને સદા રહેનાર લોક સાંભળાવ્યા પણ જો તમે અજ્ઞાણપણથી ગ્રહણ ન કર્યું તે મારું અતિ મ્હોટું અપ્રિય થયું. આજ તે ફરી મને યાદ થશે નહિ. હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન, જરૂર તમે શ્રદ્ધા રહિત છો અને દુર્બુદ્ધિવાળા છો. ફરી તે પૂર્ણપણથી કહી શકાવાનું નથી. તે ધર્મ બ્રહ્મનાં પદને જાણવામાં અતિ પૂર્ણ છે પણ ફરી તે પ્રમાણે પૂર્ણપણથી મેં તે કહી શકાય એમ નથી; કેમકે મેં યોગ યુક્ત થઈને તે પરબ્રહ્મ કહ્યું હતું. હવે તે વિષયમાં તે રીતે જુનો ઇતિહાસ કહેવાનો છું જે જો રીતે તે શુદ્ધિનો આશ્રય કરી તમે હિત્તમ ગતિ પામશો. હે ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મારું સઘળું કહેવું સાંભળો. હે શત્રુઓને દમનાર, બ્રહ્મસૌક્યથી દુઃખેફરી પરાભવ પમાડાય એવો કોઈ પણ બ્રાહ્મણ સ્વર્ગ લોકથી આવ્યો અને અમારાથી તે સત્કાર પામેલ થયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, પૃથાના પુત્ર, અમારા પૂછવાથી તેણે દિવ્ય વિધિથી જો કહ્યું તે તમે વિચાર કર્યાવિના સાંભળો, બ્રાહ્મણે કહ્યું—હે વિભો, હે કૃષ્ણ, તમે મોક્ષ ધર્મનો આશ્રય કરી પ્રાણિયોની ઉપર કૃપા કરવા જો, મોહને નાશ પામનાર મને પૂછ્યું તે હું તમને યથા યોગ્ય કહેનાર છું માટે હે મધુ દેવને મારનાર માધવ, મારા કહેવાથી સાવધાન થઈ સાંભળો. કોઈ પણ તપસ્વી, ધર્મને અધિક જાણનારો કાશ્યપ નામે બ્રાહ્મણ ખરી રીતથી ધર્મોનાં

શાસ્ત્રોને મેળવનારા, અતિ ઘણીવાર જન્મવું અને મરવું તે વિષયમાં શાસ્ત્રનાં અનુમાનથી થયેલાં જ્ઞાનના અને યોગથી થયેલાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પારને પામનારા લોકોના તત્ત્વના અર્થમાં કુશળ, સુખ તથા દુઃખના વિષયને જાણનારા, જન્મ અને મરણનાં તત્ત્વને જાણનારા, પાપ તથા પુણ્યમાં કોવિદ, કર્મોએ કરી હેતુ અને નીચ પ્રાણિયોની ગતિને જોનારા, મુક્તની પેઠે ફરનારા, અતિ શાંત, ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા, બ્રહ્મ અથવા બ્રાહ્મણની શોભાથી પ્રકાશિત, સર્વ તરફ જનારા, અંતર્ધાનની ગતિને જાણનારા કોષ્ટ પણ બ્રાહ્મણને સાંભળી તે પાસે આવ્યો અને તે વખતે સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણેજ અંતર્ધાન પામેલા, અંતે ધારણ કરનારા સિદ્ધાંતની સાથે જતા, તેઓની સાથે એકાંતમાં બોલતા તથા એસતા સ્વચ્છંદપણાથી ચાલતા અને પવનની પેઠે આસક્ત ન થતા તે વિપ્રને પામી તે, ધીર બુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તપસ્વી, અતિ સુવધાન થયેલો કાશ્યપ ધર્મની ઈચ્છાથી એના ચરણોને ન્યાય પ્રમાણે તે મ્હોટું આશ્રય જોઈ શરણ થયો અને આશ્રય જોઈ વિરમ્ય પામેલો કાશ્યપ પ્રસિદ્ધ, બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુ એવા તે વિપ્રને મ્હોટી સેવાથી સંતોષ પમાડવા લાગ્યો. પરને તાપ પમાડનાર તે કાશ્યપ જેમાં સાંભળેલા ચરિત્રવાળું તે સઘળું હતું એ સિદ્ધને ગુરુ વૃત્તિવડે પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા તેણે સંતોષથી તે શિષ્યને પરમ સિદ્ધિ જોઈ જે વચન કહ્યું તે હે શ્રીકૃષ્ણ મારાથી સાંભળો. સિદ્ધે કહ્યું—હે તાત, જૂદા જૂદા પ્રકારનાં કર્મોથી અને કેવળ પુણ્યના યોગથી મનુષ્યો આ લોકમાં ગતિને તથા દેવલોકમાં સ્થિતિને પામે છે પણ કોષ્ટ ઠેકાણે અત્યંત સુખ નથી અને કયાંય સદા રહેતારી સ્થિતિ નથી. વારંવાર દુઃખે કરી મળેલાં મ્હોટાં સ્થાનથી પણ પડવું થાય છે. કામ તથા ક્રોધ યુક્ત અને બુદ્ધિવાડે મોહિત થવાથી, તેમ પાપોનાં સેવન કરવાથી મેં દુઃખકારિ, અશુભ ગતિયો પામેલી છે. વળી વારંવાર મરણ અને ફરી ફરિને જન્મ પ્રાપ્ત કરેલો છે. જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ભોજનો ખાધેલાં છે. જૂદાં જૂદાં સ્તનોતું પાન કરેલું છે. હે નિષ્પાપ, મેં જૂદા જૂદા પ્રકારની માતાઓ, જૂદા પ્રકારવાળા પિતાઓ, વિચિત્ર સુખો અને દુઃખો જોયેલાં છે. બહુવાર પ્રિયોની સાથે ન વસવાપણું અને અપ્રિયોની સાથે વસવાપણું પામેલું છે, દુઃખેકરી તે ધન પામી મને ધનનો નાશ પ્રાપ્ત થયો છે. રાજથી તથા પોતાના જનથી અતિ કષ્ટકારિ, અપમાન, શરીર અને મનની પણ અતિદાશણ વેદનાઓ, હેતિરસ્કાર, અને ભયકર વધ તથા બંધનો પ્રાપ્ત થયાં છે. નરકમાં પડવું થયેલું છે.

અને યમના સ્થાનમાં તીવ્ર દુઃખો મળેલાં છે. મેં આ જગતમાં વૃદ્ધાવસ્થા, રોગો અને વારંવાર ટાઢ તડકા વગેરેથી થયેલાં અતિ દુઃખો સદા અનુભવેલાં છે. પછી ક્યારેક અતિ દુઃખથી પીડા પામી મેં વૈરાગ્યથી નિરાકાર (અહ) નો આશ્રય કરી લોક તંત્ર (દ્વૈતથી થયેલાં દુઃખ) નો ત્યાગ કર્યો. હું આ જગતમાં અનુભવ કરી આ માર્ગ પ્રત્યે રહ્યો છું અને તેને લીધે મેં આત્માની (અહની) પ્રસન્નતાથી આ સિદ્ધિ મેળવી છે. હું ફરી અહિં આવિશ નહિ અને હાલ હું લોકોને પોતાની શુભ ગતિયોને અને લોકોની ગતિયોને પણ પ્રગ્નની સૃષ્ટિથી માંડી મોક્ષ સૂત્રી જોઈ છું. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, મેં કશું તે રીતે આ ઉત્તમ સિદ્ધિ મેળવેલી છે હવે અહિંથી ઉત્તમ એવા સત્ય લોકને અને તે પછી અતિ ઉત્તમ એવા મોક્ષરૂપ, ન જાણતાં એવાં અહનીનાં પદને પામિશ, આમાં તમને સંશય થાયો માં. હે પરંતપ હું, ફરી આ મનુષ્યના લોક પ્રત્યે આવિશ નહિ. હે મ્હોટી યુદ્ધિવાળા, હું તમને પ્રસન્ન થયો છું માટે કહો કે તમારું શું કરું? જે ઇચ્છા કરી તમે આવેલા છો તેનો આ વખત આવ્યો છે, તમે જે માટે મને પ્રાપ્ત થયા છો તે હું જાણું છું અને થોડા વખતમાં હું જઈશ તેથી તમને પ્રેરણા કરું છું. હે વિચક્ષણ (વક્તા), હું તમને સારાં આચરણથી અતિ પ્રસન્ન થયો છું, મને કુશળ પૂછો, જે તમે ઇચ્છેલું હશે તે કહિશ. હે કાશ્યપ, જેથી તમે મને જાણ્યો તેથી તમે અવશ્ય ધારણા યુક્ત યુદ્ધિવાળા છો, હું તમારી યુદ્ધિને જ હું માનું છું અને અતિ પૂજું છું.

बहुमन्येचेतेबुद्धिभृशंसम्पूजयामि च ।

येनाहंभवताबुद्धौमेधावीह्यसिकाश्यप ॥ ૪૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षोडशो

ऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

वासुदेवउवाच ॥ ततस्तस्योपसङ्गहपादौप्रश्नान्सुदुर्वचान् ।

प्रपच्छतांश्रधर्मान्सપ્રાહધર્મभृतांवरः ॥ ૧ ॥

વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—તે પછી તેના ચરણ મહણ કરી ધર્મને ધારનારાઓમાં ઉત્તમ એવા તેણે અતિ દુઃખે કહિ શકાય એવા પ્રશ્નો અને

તે ધર્મો પૂછ્યા. કાશ્યપ પૂછવા લાગ્યો—કેમ ! શરીર પડે છે? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે અને શી રીતે ! કષ્ટરૂપ સંસારથી ફરતો મુક્ત થાય છે? ક્ષી રીતે ! જીવ મૂળ અજ્ઞાનને તજી તે શરીરને છોડે છે અને શરીરથી છૂટો થયેલો બીજા (બ્રહ્મ)ને પામે છે? કયા પ્રકારે ! આ લોક પોતે કરેલાં, સારાં તથા નકારાં કર્મો ભોગવે છે અને દેહ રહિત જીવનું કર્મ ક્યાં રહે છે? આ જાણે કહ્યું—હે વૃષ્ણુના કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ, આ રીતે પ્રેરણા કરેલા સિદ્ધ જે પ્રશ્નોના નવાવ આપ્યા તે મારાથી કર્મે કરી કહેવાતા સાંભળો. સિદ્ધ કહ્યું—અહિં જે શરીર ગ્રહણ કરી આયુષ્ય તથા કીર્તિને કરનારાં કર્મો સેવે છે તે સર્વ કર્મો ક્ષીણ થાય લારે આયુષ્યના ક્ષય યુક્ત દેહવાળો વિપરીત (અવળો) કર્મો સેવે છે. વળી નાશ સમીપ આવે છે ત્યારે એની બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે. જેનું મન સ્વાધિન નથી એવો એ પોતાની સત્તા, બળ અને કાળને જાણીને અસંત, પોતાના વિરોધને સેવે છે. જ્યારે એ સર્વ અતિ કષ્ટકારિ વસ્તુઓ સેવે છે, ભોજન પણ વધારે કરે છે, ક્યારેક ખાતો નથી, જે એક બીજાનું વિરોધિ, ભારે, અને પ્રમાણ વગરનું છે તે, દુષ્ટ, અન્ન, માંસ, અને પાન સેવે છે. અતિ ન પચ્યું હોય તોય ફરી જમે છે, ઘણી ક્ષરત અને ઘણું મૈથુન સેવે છે, નિરંતર કામના લોભથી આવેલા મળમૂત્ર વગેરેના વેગને રોકે છે. અતિ રસવાળાં અન્નને તથા દિવસે શયનને સેવે છે. તે પોતે આવેલા કાળમાં ન પાકેલા દોષો (વાત, પિત્ત, કફ) ને કોપાવે છે અને પોતાના દોષોના કોપથી મરણ જેની સમીપ છે એવા રોગને પામે છે અથવા વિપરીત, મ્હોટાં બંધનોને કરે છે તે કારણથી તે પ્રાણિનું શરીર તે વખતે પડે છે. હવે જીવિત કહેવાય છે તે યથાયોગ્ય સમજો. શરીરમાં તીવ્ર વાયુએ પ્રેરેલો, અતિ કોપેલો પિત્ત (ગરમી) શરીરને અતિ વ્યાપિ સર્વ પ્રાણીને (ઈન્દ્રિયોને) રોકે છે. શરીરમાં ખૂબ કોપેલો, અતિ બળવાન પિત્ત જીવનાં સ્થાન, મર્મોને ભેદે છે તે તમારે ખરી રીતથી જાણવું. તે પછી વેદના સહિત એવો જીવ ઝટ નાશ પામનારાં શરીરથી જૂદો પડે છે. જ્યારે મર્મસ્થાનો ભેદાય છે ત્યારે પ્રાણી વેદનાવડે વ્યાપ્ત મનવાળો થઈ શરીરને તજે છે એમ જાણો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, જન્મ તથા મરણથી ઉદ્ભવ પામેલા સર્વ પ્રાણિયો શરીરને તજતા દેખાય છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, ગર્ભના દેહમાં પ્રવેશ કરવામાં અને મર્મસ્થાનોના ભેદવામાં મનુષ્ય ફરી તેવીજ (મરણ જેવી) વેદના પામે છે અને સાંધાઓના ભેદવાથી તે નર જળવડે વિહ્વલતાને પામે છે. જે રીતે પાંચ મહાભૂતો વિષે

મળેલાપણાને નાશ પમાડે તે રીતે શીતપણાથી (કફથી) અતિ ક્રોધેસો, તી-
 મ વાયુએ પ્રેરેલ, જે પાંચ ભૂતો વિષે (પૃથ્વી વગેરેમાં) પ્રાણ તથા અપા-
 નમાં રહેલો છે તે ઉંચે જનારો વાયુ દુઃખથી પ્રાણિયોને તજી શરી ને તજે
 છે અને એ રીતે એ શ્વાસ રહિત દેખાય છે. ક્ષેત્ર (ચેતને) તજેલો તે નર
 ઉખા (ગરમી-ઉનાશ) રહિત, શ્વાસરહિત, શોભા રહિત, અને નાશ પામેલો
 ચેતનાવાળો ગરેલો છે એમ કહેવાય છે. શરીર ધારી (જીવ) પ્રથમ જે ઈ-
 દ્રિયોથી ઈદ્રિયોના અર્થોને જાણે છે તેજ ઈદ્રિયોથી પછી (મૃત્યુ પછી) ન-
 થી જાણી શકતો. વળી તેજ શરીરમાં જે આહારથી થયેલા પ્રાણોને
 ધારણ કરે છે તે સનાતન જીવ છે. તેમ જે જે ક્યાંઈ ક્યાંઈ
 ભેગાપણામાં જોડાયેલા છે તે તે મર્મ જાણે અને તે તે રીતેજ શાસ્ત્રમાં
 માનેલ છે. જ્યારે તે મર્મો ભેદ પામે છે ત્યારે તે શબ્દ કરતો પ્રાણિના હ-
 દયમાં પેસી ઝટ સત્તાને રોકે છે અને તેથી તે ચેતનાવાળો પ્રાણી કશું પ-
 ણુ જાણતો નથી. જ્યારે મર્મસ્થાનો અજ્ઞાનથી ઢંકાય છે ત્યારે અજ્ઞાનથી ઢં-
 કાઈ ગયેલો જ્ઞાનવાળો, સ્થાન રહિત થયેલો તે જીવ વાયુએ ચલાવેલો થાય
 છે. તે પછી અતિ ભયંકર શ્વાસ લઈ નીકળતો તે જીવ મ્હોટા શ્વાસવાળાં,
 તે, ચેતના વગરના શરીરને તત્કાળ કંપાવે છે. શરીરથી નોખો પડેલો, પો-
 તાનાં કર્મોથી યુક્ત એવો તે જીવ ચેતરફથી પોતાનાં સારાં પુણ્યો અથવા
 પાપોથી જોડાય છે અને જ્ઞાન સંપન્ન, શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળા બ્રાહ્મણો તેને
 લક્ષણોએ કરી કરેલાં પુણ્યવાળો અથવા કરેલાં પાપવાળો જાણી શકે છે. જે-
 મ નેત્રવાળા (દેખતા) જનો અંધકારમાં ત્યાં ત્યાં સંતાતા, પતંગિયાને દે-
 ખે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા સિદ્ધા દિવ્ય દૃષ્ટિથી નાશ પામતા, પેંદા થ-
 તા, અને યોનિ પ્રત્યે પ્રવેશ કરાવાતા આવા પ્રકારના જીવને જોઈ શકે છે.
 અહિં શાસ્ત્રથી તે (જીવ)નાં કર્મ ભૂમિ, આ ભૂમિ, અને જ્યાં જીવો ર-
 હે છે તે આ ત્રણ પ્રકારનાં સ્થાનો માનેલાં છે, માટે સર્વ પ્રાણિયો, શુભ ત-
 થા અશુભ કરવાથી અહિંજ જૂદા જૂદા પ્રકારના ભોગોને પામે છે અને
 પોતાનાં કર્મોએ કરી ભોગવે છે. અહિંજ અશુભ કરનારા કર્મોથી નરકને પા-
 મે છે. જ્યાં મનુષ્યો પીડાય છે એ કષ્ટકારિ, નીચી ગતિ છે માટે અતિ દુ-
 ર્લભ મોક્ષ અને તેથી આત્મા અતિ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. હવે ઉંચે જે
 સ્પાનકોમાં જઈ જતુંઓ રહેલા છે તે અહિં સત્યતાએ કરી કહેવાતાં મારા-
 થી સાંભળો તથા તે સાંભળી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિને અને કર્મના નિશ્ચયને જા-
 ણો. જ્યાં સર્વ તારાઓનાં રૂપો છે, જ્યાં આ ચંદ્રમાનું મંડળ છે અને જે

મોકમાં પોતાની કાંતિએ કરી સૂર્યનું મંડળ શોભે છે એ સ્થાનકો પુણ્ય કરનારા જનોનાં જાણો. જ્યારે કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે સર્વ ફરી ફરી ત્યાંથી બ્રહ્મ થાય છે. ત્યાં પણ સ્વર્ગમાં નીચ, ઉંચ અને મધ્યમ એવો ભેદ છે, ત્યાં પણ અતિ પ્રકાશવાળી લક્ષ્મીને જોઈ સતોષ નથી. આ રીતે આ સર્વ જૂદી ગતિયો તમને કહી; હે દ્વિજ, હવે આ પછી હું જે રીતે ગર્ભની ઉત્પત્તિ કહું છું તે રીતે તે મારા કહેવાથી સાવધ થઈ સાંભળો.

ઉપપત્તિતુવક્ષ્યામિગર્ભસ્યાહમતઃપરમ્ ।

તથાતન્મેનિગદતઃશૃણુષ્વાવહિતોદ્વિજ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तदशो
ऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ शुभानामशुभानांचनेहनाशोस्तिकर्मणाम् ।

प्राप्यप्राप्यानुपच्यन्तेक्षेत्रंक्षेत्रंतथातथा ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું— અહીં સારાં તથા નફારાં કર્મોનો નાશ નથી. શરીરને પામી શરીરને પામી તે રીતે તે રીતે ફળ આપે છે. જે રીતે ઉત્પન્ન થયેલો વૃક્ષ બહુ ફળ આપે તે રીતે શુદ્ધ મનથી કરેલું કર્મ મોટા પુણ્યરૂપ થાય અને પાપવાળાં મનથી કરેલું કર્મ મોટાં પાપરૂપ થાય; કેમકે આત્મા આ મનને આગળ કરી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હવે જે રીતે કર્મયુક્ત, કામ તથા ક્રોધે વિટેલો નર ગર્ભ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે તે પણ ઉત્તર સાંભળો. વીર્ય સ્ત્રીના રૂધિરથી મળેલું ગર્ભના સ્થાનમાં ગયેલું, કર્મથી થયેલાં, શુભ અથવા અશુભ શરીરને પામે છે. જે સૂક્ષ્મપણાથી અને ન જાણાય એવા પણાથી કોઈ ઠેકાણે આસક્ત થતું નથી, જેને જાણી બ્રહ્મને જાણનારો ઇચ્છિત વસ્તુને પામી નિઃસંગ થાય છે તે બ્રહ્મ નિલય (અવિનાશિ) છે, તે સર્વ પ્રાણિયોનાં ખીજરૂપ છે અને તેણે કરી જતુંઓ જીવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ છતાં જીવ ગર્ભનાં જૂદાં જૂદાં સર્વ અંગોને પ્રવેશ કરી ઝટ ઈંદ્રિયોનાં સ્થાનકોમાં રહેલો ચિત્તવડે ધારણ કરે છે. પછી ચેતન (જીવ) વાળો તે ગર્ભ અંગોને ફરકાવે છે. જે રીતે થોડો પણ સુવર્ણનો રસ સેચન કરવાથી ત્રાંબાની મૂર્તિને તે રૂપ થઈ પામે છે (સોનામય કરી દે છે). તે રીતે તમે ગર્ભમાં જીવે નો પ્રવેશ જાણો. જેમ અગ્નિ લોહના પિંડને પ્રવેશ કરી અતિ તપાવે છે તેમજ તમે ગર્ભમાં જીવે તો પ્રવેશ થયેલો જાણો. જે પ્રમાણે ધરમાં પ્રકાશનો

હીવો પ્રકાશ પામે છે એ પ્રમાણેજ ચેતના શરીરોને પ્રકાશિત કરે છે. જે કે સારું અથવા નહાઈ જે જે કર્મ કરે છે તે, સર્વ પ્રથમના દેહે કરેલું કર્મ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. ભોગવ્યા પછી ક્ષય પામે છે અને જ્યાંસૂધી મોક્ષના ઉપાયમાં રહેલા ધર્મને નથી જાણતો ત્યાંસૂધી પાછું ખીજું કર્મ વધે છે; તેમાં હે અતિ સજ્જન, જે રીતે એક ખીજી જ્ઞતિયોમાં ઉત્પન્ન થતો પ્રાણી જેણે કરી સુખી થાય છે તે રીતે તે કર્મ કહું છું. દાન, વ્રત, બ્રહ્મચર્ય, કલ્યા પ્રમાણે વેદનું ધારણ, ઇન્દ્રિયોનો નિયમ, અતિ શાંતતા, પ્રાણિયો ઉપર દયા, ચિત્તની એકાગ્રતા, કૂરતારહિતપણું, પરધન લેવાનો ત્યાગ, મનથી પણ પૃથ્વીના પ્રાણિયોની પીડા ન કરવી, માતા પિતાની સેવા, દેવતા અને અતિથિયોનું પૂજન, ગુરુની પૂજન, દયા, પવિત્રતા, નિત્ય ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, અને શુભ કર્મોની જે પ્રવૃત્તિ તે સજ્જનોનું આચરણ કહેવાય છે. તેથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે નિશ્ચિતરૂપે પ્રગટે પાળે છે. આ પ્રમાણે સદા સજ્જનોમાં દૃષ્ટિ કરવી. કેમકે તેઓમાં પણ આ સ્થિતિ નિશ્ચય (સ્થિર) હોય છે. જેમાં શાંત જનો રહેલા છે તે આચાર, ધર્મને કહે છે (ખતાવે છે), અને જે ધર્મરૂપ તે કર્મ તેઓ (સજ્જનો)માં રહેલું છે તે, સનાતન ધર્મ છે, માટે જે મનુષ્ય તે ધર્મને પામે છે તે ખરાય ગતિને પામતો નથી. આ કારણથી ધર્મના માર્ગોમાં ભ્રષ્ટ થનારા લોકોનો નિયમ કરેલો છે, પણ જે યોગી, ને મુક્ત છે તે આ લોકોથી અધિક છે માટે જાણતો એવો પણ કર્મનો સંગ તેને બાધ કરી શકતો નથી. ધર્મથી વર્તનારાનું જ્યાં, જે રીતે શુભ કર્મ થાય છે ત્યાં તે રીતે એનું ઘણા કાળે કરી સંસારથી તારણ થાય છે. આવી રીતે પ્રાણી નિત્ય પૂર્વે કરેલાં કર્મને પામે છે. વળી જેણે કરી આ આત્મા વિકાર પામેલો (જીવપણાને પામેલો) અહીં આવ્યો છે તે, સર્વ કારણરૂપ છે. પૂર્વે કોણે ! આના શરીરનું ગ્રહણ કરવાપણું કદ્યું? આ પ્રમાણે જગતમાં સંશય થાય છે તે આ પછી કહું છું. સર્વ લોકોના પિતામહ એવા શુદ્ધ, મરમાત્માએ (પરબ્રહ્મે) આત્માનું શરીર (અવ્યાકૃત આકાશ) કરી સંધળું, સ્થાયર, જંગમ, ત્રણ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું. પછી તેણે પ્રધાનરૂપ (સર્વ કાર્યોમાં મજલ) જીવોની પ્રકૃતિને સજ્જ, જેણે કરી (જે માયાથી) આ સર્વ જગત્ વ્યાપેલું છે અને જગત્માં જે મ્હોટી જાણાય છે, આ જે જડ છે તે ક્ષર, તેથી મજલ જીવ અને ઇન્દ્રિયરૂપ ચૈતન્ય છે તે અક્ષર છે અને અમૃતરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શુદ્ધ, અક્ષર છે. આ ત્રણ, ક્ષર, અક્ષર અને શુદ્ધમાંનું જેકું (એટલે ક્ષર અને અક્ષર એ બે) સર્વમાં

એક એકનું જૂદું જૂદું છે. આ રીતે પૂર્વે થયેલી આ શ્રુતિ પણ છે કે પ્રથમ જોયેલા પ્રજાપતિએ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયોરૂપ સર્વ પ્રાણિયોને સ્ત્રાવ્યા. તે પિતામહે તેના (શરીર લેવાના) કાળનું પરિમાણ, પ્રાણિયોમાં (જૂદા દેહોમાં) ફરતું અને ફરીને જન્મ, મરણ કયું. આ (સંસારના અંતવાનપણાના) વિષયમાં જેમ કાંઈ પણ પૂર્વ જન્મમાં જોયેલ આત્માવાળો, ધારણાયુક્ત પુ-હિવાળો મનુષ્ય કહે તેમ જન્મને જાણનાર હું જે કહું છું તે સઘળું યથા-યોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. જે મનુષ્ય ઘણી સારી રીતે સુખ તથા દુઃખને નિત્ય ન રહેનારાં જીવે છે તેમ કર્મયુક્ત શરીરને અપવિત્ર પદાર્થોના સમૂહવાળું ને તેના નાશને દેખે છે. અને જે કશું સુખ છે તે સર્વ દુઃખરૂપ છે એમ યાદ કરે છે તે અતિ દુઃખે કરી તરી શકાય એવા ભયંકર સંસારરૂપ સમુદ્રને તરનાર છે. જન્મ, મરણ અને રોગોથી ભરેલ પ્રધાન (માયા) ને જાણનાર, જે ચેતનાવાળા જીવોમાં ચૈતન્યને એક (જૂદું નથી એમ) જીવે છે અને સ-કળ, પરમપદરૂપ બ્રહ્મને શોધે છે તે, વૈરાગ્ય પામે છે. માટે હે ઉત્તમ સ-જ્જન, તે યથાર્થપણાથી તેનો ઉપદેશ કહું છું અને સદા રહેનારાં, નાશરહિ-ત એવાં એ બ્રહ્મનું જે ઉત્તમ જ્ઞાન છે તે, આ જ્ઞાન હે વિપ્ર, મેં કહેવા-તું પૂર્ણપણાથી જાણો.

શાશ્વતસ્યાવ્યયસ્યાથયદસ્યજ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

પ્રોચ્ચમાનંમયાવિપ્રનિબોધેદમશેષતઃ ॥ ૩૧ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टादशो

ऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ यःस्यादेकायनेलीनस्तूष्णींकिञ्चिदचिन्तयन् ।

पूर्वपूर्वपरित्यज्यसतीर्णोबन्धनाद्भवेत् ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું—જે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કારણો વિષે પૂર્વ, પૂર્વને તજી (એક એકને ખીજમાં લય કરી) એક આશ્રયરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થયેલો, મૌન ધા-રણ કરનાર, અને કશું ન વિચારનાર એવો થાય છે તે બંધનથી તરેલો (મુક્ત) થાય છે, સર્વ જેનું મિત્ર છે એવો, સર્વ સહન કરનાર, શાંતિમાં પ્રીતિવાળો, જીતેન્દ્રિય, ભય અને રોષરહિત, અને જે આત્મવાન એએ ચિત્તને જીતનાર છે તે નર મુક્ત થાય છે. જે સર્વ પ્રાણિયોમાં આત્માની ચેડે ફરે છે તથા નિઃશયવાળો, પવિત્ર, માનરહિત ને અભિમાનરહિત છે

તે સર્વથી મુક્તજ છે. જે જીવિત, મરણ, એ બેમાં, સુખ, દુઃખમાં, લાભ, અલાભમાં તથા પ્રિય, અપ્રિયમાં સરખા છે તે મોક્ષ પામે છે. જે કોઈની ઈચ્છા નથી કરતો, કોઈને અપમાન નથી કરતો, સુખ દુઃખરહિત છે અને જેનું મન પ્રીતિ રહિત છે તે સર્વ પ્રકારે મુક્તજ છે. જે શત્રુરહિત, બંધુઓરહિત, છોકરાંઓ રહિત, ક્યારેક, ધર્મ, અર્થ તથા કામને તજનાર, અને આકાંક્ષા રહિત છે તે મુક્તિ પામે છે. જે ધર્મી નથી તેમ અધર્મી નથી, પ્રથમનાં મેળવેલાં કર્મનેજ વરાવનારો, ધાતુ (શરીરને કરનારાં જૂત)ના ક્ષયથી અતિ શાંત મનવાળો, અને દ્વેષ રહિત છે તે સંસારથી છૂટે છે. જે કર્મરહિત (સંન્યાસી) આકાંક્ષા રહિત યદિ જન્મતને નિરંતર ન રહેનાર, પિપળાના સરખું, જન્મ, મૃત્યુ અને જરાવાળું જીવે છે, વળી નિરંતર વૈરાગ્યમાં બુદ્ધિ રાખનારને, આત્માના દોષોને ન ઈચ્છનાર છે તે થોડા સમયમાં થાય તેમ પોતાની બંધનથી મુક્તિ કરે છે. મનુષ્ય આત્માને ગંધરહિત, રસ, ને સ્પર્શ રહિત, શબ્દ રહિત, પરિગ્રહ રહિત, રૂપરહિત, અને ન જાણી શકાય એવો જાણી મુક્ત થાય છે. જે આત્માને પંચ મહાબૂતના ગુણોએ કરી હીન, મૂર્તિમાન નહીં એવો, કારણ રહિત, ગુણો રહિત, અને ગુણોનો ભોગવનાર જીવે છે તે મુક્ત થાય છે. બુદ્ધિવડે શરીર અને મનથી થતા સર્વ સંકલ્પોને તજવાથી ધિરે ધિરે કાષ્ઠ વગરના અગ્નિની પેઠે મોક્ષને પામે છે. જે સર્વ સંસ્કારોથી છૂટો, બેપણા રહિત, પરિગ્રહ (મહણ કરવાપણા) રહિત, તપથી ઈંદ્રિયોના સમૂહને ભોગવે છે તે મુક્તજ છે. સર્વ સંસ્કારોથી મુક્ત મનુષ્ય પછીથી સનાતન, અતિ શાંત, અચળ, નિલ, અને અક્ષર (ન ખરનાર, પડનાર) એવાં પરબ્રહ્મને પામે છે. હવે પછી યોગિનાં ઉત્તમ, યોગનાં શાસ્ત્રને કહું છું કે જે રીતે યોગિઓ સિદ્ધ આત્માને જીવે છે તેનો ઉપદેશ યથાયોગ્ય કહેવાનો છું માટે જે ઉપાયોથી ચિત્તને દેહમાં ફેરવનારો યોગી નિલ આત્માને આત્મામાં જોઈ શકે છે તે મારાથી સમજો. ઈંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોથી હરિ લઈ મનને પરમાત્મામાં ધારણ કરવું, પ્રથમ આ, તીવ્ર તપ કરી પછી મોક્ષના ઉપાયનું આચરણ કરવું. પછી નિરંતર તપસ્વી, યોગ (ધ્યાનવાળો, મનથી પરમાત્માને દેહ વિષે જોનારો, વિદ્વાન જે વિપ્ર યોગ શાસ્ત્રનું આચરણ કરે છે તે, આ સારો માણસ, જે આત્માને આત્મામાં જોડવા સમર્થ થાય છે તો દૃઢ સ્વભાવ, અથવા આચરણવાળો તે પરમાત્માને પોતાના વિષે જીવે છે. તેમ જે નિરંતર સંયમવાળો, ધ્યાનવાળો, મનને વશ રાખનાર, ઈંદ્રિયોને જીતનાર, અને ઠીક પ્રયોગ સાધ-

નાર છે તે આત્માવડે પરમાત્માને જોઈ શકે છે. સારી રીતે યોગ સાધનારો નર જે રીતે પુરુષ સ્વપ્નામાં કાઠને પણ દેખી જગ્યા પછી તેને જોઈ તે આ હતો એમ ઓળખે છે તે રીતે સમાધિમાં પરમાત્માને વિશ્વ (સર્વ) રૂપવાળો જોઈ પછીથી પણ તેવોજ જીવે છે. જેમ કાંઈ પણ મુંઝથી ઇ- પીકાને (શરીરથી માયાને) ખેંચી દેખાડે તેમ યોગી આત્માને આકર્ષણ કરી દેહથી જોઈ શકે છે. મુંજ એટલે શરીર અને ઇપીકા એટલે આત્માને આશ્રય કરી રહેલી માયા કહેવાય છે. આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત યોગના જાણનારાઓએ કહેલું છે. જ્યારે દેહધારી જીવ સારી રીતે યો- ગવાળા આત્માને જીવે છે ત્યારે આ લોકમાં તે જીવનો જે ત્રણ લોકનો પ્રભુ છે તે પણ કાંઈ ઇશ્વર નથી. વળી તે ખીજાં, ખીજાં શરીરો છે તેઓને ઇચ્છા પ્રમાણે પામે છે. જરા તથા મૃત્યુને નિ- વૃત્ત કરી નથી શોક કરતો અને નથી હૃદય પામતો. મનને વશ રાખનારો યોગી દેવોના પણ દેવપણાને કરાવે છે અને સદા નહિ રહેનારા દેહને તજી અ- વિનાશિ બ્રહ્મને પામે છે. તેને પ્રાણિયોના નાશથી ત્રાસ થતો નથી તેમ પ્રા-ણિયો કલેશ પામે છે ત્યારે તે કાંઈ પણ કારણથી કલેશ પામતો નથી. યો- ગ યુક્ત મનવાળો, નિઃસ્પૃહ અને શાંત મનવાળો મનુષ્ય બંધકર દુઃખ તથા શોકમય એવા, સંગ અને સ્નેહના ઉભરાથી ચલિત થતો નથી (કંપતો ન- થી). એને શસ્ત્રો વિધતાં (વાગતાં) નથી. એને મૃત્યું નથી, એને જગત્માં કયાંય પણ કશું પણ આત્માથી અધિક સુખ દેખાતું નથી. તે સારી રીતે આત્માને પરમાત્મા વિષે જોડી પ્રતિષ્ઠા પામેલો છે. તે જરા અને દુઃખને નિ- વૃત્ત કરી સુખ થાય તેમ સુવે છે. વળી તે આ મનુષ્યનાં શરીરને તજી ઇ-ચ્છા પ્રમાણે દેહોને પામે છે. આ રીતે યોગનાં સામર્થ્યને ભોગવનારાઓ કાંઈ પણ રીતે યોગમાં વૈરાગ્ય કરવા યોગ્ય નથી. જ્યારે સારો યોગી પર- માત્માને આત્મા વિષેજ દેખે છે ત્યારે અવશ્ય સાક્ષાત્ ઈંદ્રિની પણ સ્પૃહા કરતો નથી. જે રીતે ધ્યાનની ટેવવાળો અથવા દૃઢ સારા આચરણવાળો યો- ગને પામે છે તે સાંભળો-વેદ પૂર્વક ઉપદેશનો વિચાર કરી જે દેહમાં વસવું તે દેહની માંહે મન રાખવું પણ બહાર ન રાખવું આ રીતે દેહની માંહે રહિ જે મૂળાધાર વગેરેમાંનાં એક ચક્રમાં વસે છે તેણે તે ચક્રમાં બહાર માંહે મન ધારણ કરવું. જે વખતે પૂર્ણ વિચારથી તે મનુષ્ય ચક્રમાં સંબળું જીવે છે તે વખતે એને બહાર કશું ભાસતું નથી અને મન પણ કશું જોતું નથી. આથી શબ્દ રહિત, નિર્જન વનમાં એકાગ્ર થયેલા માણસે ઈંદ્રિયોના સમૂહ-

ને ઠીક નિયમમાં રાખી શરીરની બહાર અને માંહે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ ચિંતન કરવું; તેમ દાંત, તાળું, જીભ, ગળું, કંઠ, હૃદય, અને તેનાં બધન-રૂપ નાડીયોતું પણ ચિંતન કરવું. હે મધુ દૈત્યને મારનાર કૃષ્ણ, આ રીતે મેં કહેલો તે મેઘાવી શિષ્ય પાછો પણ આ અતિ દુઃખે કહી શકાય એવો મોક્ષ ધર્મજન પૂછવા લાગ્યો. કાળિએ કાળિએ પાવેલું આ અન્ન કેવી રીતે ! દાઝામાં પચે છે ? કેમ રસપણને પામે છે અને પાણું કયી રીતે લોહિપણને પામે છે? તેમ માંસ, મેદ, સ્નાયુ, ને અસ્થિ (હાડકાં) આ કેવી રીતે સ્ત્રી વિષે છે? આ પ્રાણિયોનાં સર્વ શરીરો કેમ વધે છે? વધનારનું બળ કેમ વધે છે? રોકાએલા મજોતું જૂદું જૂદું નિકળવું કેમ થાય છે? ક્યાંથી આ શ્વાસ લે છે? ફરી ક્યાંથી શ્વાસ કાઢે છે? દેહમાં કયા ભાગ પ્રત્યે મુખ્ય સ્થાન કરી આ જીવ રહ્યો છે? કેવી રીતે ચેષ્ટા કરતો જીવ શરીરને પારણ કરે છે અને ફરી કયા વંણવાળાં કેવાં શરીરને ભોગવે છે? હે નિષ્પાપ હે ભગવન્, યથાર્થ-પણાથી આ કહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે તે બ્રાહ્મણે મને પૂછ્યું ત્યારે હે લક્ષ્મીના પતિ, હે મોટી ભુક્તવાળા, હે શત્રુને દમનાર, મેં જવાબ આપ્યો-જે રીતે પોતાના કોઠારમાં વાસણુ રાખીને વાસણુમાં મન રાખનારો તેને મેળવે છે તે રીતે પોતાના શરીરમાં મનને રાખી સ્થિર ઈંદ્રિયોવડે તેમાં આત્માને ખોળવો અને ગાફલપણાનો ત્યાગ કરવો; આ પ્રમાણે સદા ઉદ્વેગ કરનાર, પ્રસન્ન મનવાળો જન થોડા વખતમાં અને તેમ તે બ્રહ્મને પામે છે-કે જેને જાણી પ્રકૃતિ (માયા જન્ય સર્વ વિકારો)ને જાણનાર થાય છે. આ મ્હોટો આત્મા ચક્ષુથી ગ્રહણ કરાતો નથી, તેમ સર્વ ઈંદ્રિયોવડે જાણાતો નથી, પણ મનરૂપ ઉત્તમ દીવાથીજ દેખાય છે. તે સર્વ તરફથી હાય પગના છેડાવાળો, સર્વ તરફ નેત્ર, મસ્તક અને મુખવાળો તથા સર્વ તરફ કાન વાળો છે અને જગત્માં સર્વનું આવરણ કરી રહ્યો છે. સંપ્રજ્ઞાન સમાધિમાં જીવ શરીરથી નિકળતા આત્માને જુવે છે અને તે તેને તજી દેહમાં પોતાનારૂપ એક બ્રહ્મને ધારણ કરતો મનથી હસતો હોય તેમ આત્માને જુવે છે; આ રીતે તે સમાધિનો આશ્રય કર્યા પછી મારે વિષે મોક્ષ પામે છે. હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ, મેં આ સધળું રહસ્ય તમને કહ્યું હવે રજ્જ લઉં છું, હું આશ્ર કામ સાધિશ અને વિપ્ર તમે પણ ખુશી પ્રમાણે જાઓ. હે શ્રીકૃષ્ણ, આ પ્રમાણે મેં કહેલો તે મહા તપસ્વી શિષ્ય, ઉત્તમ વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ, તે વખતે ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલી નીકળ્યો. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા- હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન, આ પ્રમાણે તે વખતે મને વચન કહી સારી રીતે

મોક્ષ ધર્મનો આશ્રય કરનાર તે સાંજ અંતર્ધાન પામ્યો. હે પૃથાના પુત્ર કેમ ! તમે આ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું? ન્યારે તમે રથમાં બેઠેલા હતા ત્યારે પણ આજ સાંભળ્યું હતું. હે પાર્થ, જેણે વિદ્યાનો સપ્રદાય નથી જાણ્યો એવા વ્યગ્ર નરે આ શુદ્ધ અંતઃકરણથી પણ સારી રીતે જણાય એમ નથી આવું મારું માનવું છે. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, આ દેવોનું અતિ રહસ્ય કશું મારે હે પાર્થ અહિં ક્યારેય પણ કોઈ મનુષ્યે કેમ! આ નથી સાંભળ્યું? હે નિષ્પાપ, તમારા વિના બીજાને મનુષ્ય આ સાંભળવા યોગ્ય નથી, તેમ જ આ વ્યગ્ર અંતઃકરણથી સારી રીતે જણાય એમ નથી. હે કુંતીના પુત્ર, દેવોનો લોક ક્રિયાવાળાઓથી ભરેલો છે મારે મનુષ્ય રૂપની નિવૃત્તિ થવી એ દેવોને પ્રિય નથી. વળી હે પાર્થ, દેહને તજી જેને વિષે સદા સુખી થયેલો મનુષ્ય મોક્ષપણને પામે છે અને જે પ્રસિદ્ધ સનાતન બ્રહ્મ છે તે ઉત્તમજ ગતિ છે. હે પૃથાપુત્ર, જેઓ પાપિ જનનિવાળા હોય તે, સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્રો પણ આ ધર્મ પ્રત્યે રહી ઉત્તમગતિ પામે છે ત્યારે નિત્ય પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, બ્રહ્મલોકને પરાયણ, બ્રાહ્મણો અને બહુશ્રુત ક્ષત્રિયો ઉત્તમ ગતિ પામે એ ફરી શું ! કહેવું? આ કારણવાળું કશું, આમાં સાધન સાં રૂપાયો કલ્યા, તેમ સિદ્ધિ, ફળ, મોક્ષ અને દુઃખનો નિર્ણય કલ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ પાંડવ, આથી ઉત્તમ બીજું કશું પણ સુખ નથી. આમાં શ્રદ્ધા રાખનારો ખુદિમાન અને પરાક્રમી થાય છે. જે મનુષ્ય લોકવિષે સારરૂપ ધન વગેરેને અસારની પેઠે તજે છે તે આ શાંતિ વગેરે ઉપાયોથી તત્કાળ ઉત્તમ ગતિ પામે છે. હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન, આનો અંત નથી મારે અતિ ધણું કશું પણ કહેવાનું નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવાનું છે કે નિત્ય યોગ કરનારને જ માસમાં યોગ પ્રવૃત્ત થાય છે.

एतावदेववक्तव्यं नान्तोभूयोस्तिकिञ्चन ।

पण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ॥ ૬૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

वासुदेव उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासपुरातनम् ।

दम्पत्योः पार्थ सम्वादो योऽभवद्भરतर्षभ ॥ ૧ ॥

वासુદેવના પુત્ર બોલ્યા—હે ભત શ્રેષ્ઠ, પૃથાપુત્ર અર્જુન, આ વિષય.

માં પૂર્વે જે સ્ત્રી, પુરુષનો સંવાદ થયો હતો તે રૂપ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. કોઈ બ્રાહ્મણી જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના પારને પામનારા કોઈ બ્રાહ્મણને એકાંતમાં બેઠેલો જોઈ તે ભાર્યા પતિને કહેવા લાગી—હું અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોને તજનારા, વિચક્ષણ નહિ એવા, ક્રીનાશ (યમ) સરખા કંઈન, બેઠેલા આપ પતિનો આશ્રય કરી કયા લોકમાં જઈશ? અમે એમ સાંભળ્યું છે કે ભાર્યાઓ પતિએ કરેલા લોકોને પામે છે માટે હું તમારા રૂપ પતિને પામી કયી ગતિ પામિશ? આ પ્રમાણે કહેલો, શાંત મનવાળો તે હસતો હોય તેમ તેને કહેવા લાગ્યો. હે સારાં ભાગ્યવાળિ, પાપ રહિત, હું તમારા આ વચનકેપર દોષની યુદ્ધિ કરતો નથી, કર્મ કરનારાઓ જે આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (દીક્ષાત્રત વગેરે) અને જેવા યોગ્ય સસ્ય કર્મ છે એનેજ કર્મ, કર્મ એ રીતે નિશ્ચય કરી બેઠા છે, આ રીતે જ્ઞાનથી રહિત લોકો કર્મ કરી મોહનેજ નિયમમાં આપે છે પણ જગતમાં તેથી બે ઘડીવાર પણ નિષ્કામપણું પમાતું નથી. કર્મ, મન, અને વાણીએ કરી જે શુભ હોય તો શુભ અથવા અશુભ, જન્મ વગેરેથી માંડી જૂદી જૂદી યોગિઓ પર્યંત કર્મ પ્રાણિયોમાં થાય છે. આ રીતે દૃશ્ય દ્રવ્યોવાળા કર્મ માર્ગોને રાક્ષસોથી (દુષ્ટોથી) નાશ થતો જોયો સારે તે માર્ગોથી વૈરાગ્ય પામિ મેં આત્માવડે આત્મામાં (ભૃગુડી અને ધ્રાણુના મધ્યમાં) રહેલું, અવિ મુક્ત નામતું સ્થાન જોયું; જેમાં તે અદ્વૈત બ્રહ્મ છે, જેમાં સોમ (પ્રજા), અગ્નિ (પિંગળા)ની સાથે છે, જેમાં પ્રાણિયોને ધારણ કરનાર યુદ્ધિને પ્રેરનાર વાયું ગતિ કરે છે, જેમાં તે અક્ષર બ્રહ્મની બ્રહ્મા વગેરે યોગવાળા ઉપાસના કરે છે, જેમાં વિદ્વાન સારાં વ્રતોવાળા શાંત મનવાળા અને જીતે દ્રિયો બ્રહ્મને સેવે છે. જે સ્થાનમાં રહેલું અક્ષર છે તે નાસિકાથી સુંઘાતું નથી, જીભથીજ ચખાતું નથી, સ્પર્શન (ચામડીથી) તે અડાતું નથી પણ મનથી જણાય છે. જે કોઈ નેત્રોથી ન જોવાય એવું, સાંભળવાથી જૂદું, ગંધ રહિત, રસ અને સ્પર્શ રહિત, તથા રૂપ રહિત તે શબ્દનાં લક્ષણ રહિત છે; જેથી સૃષ્ટિ વગેરેનો બાપાર ચાલે છે અને જેમાં રહેલો છે તેથી પ્રાણ (હૃદયનો વાયુ) અપાન (ગુદનો વાયુ), સમાન (નાભિમાં રહેનારો વાયુ), વ્યાન (સર્વ શરીરમાં ફરનારો વાયુ) અને ઉદ્ધાન (કંઠમાં રહેનારો વાયુ), આ સર્વ તેથીજ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે (લય પામે છે). પ્રાણ અને અપાન એ બે સમાન અને વ્યાનના મધ્યમાં ફરે છે માટે બ્યારે તે અપાન સહિત પ્રાણ ભૃગુડી તથા નાસિકાના મધ્ય સ્થાનમાં લીન થાય છે

ત્યારે સમાન અને વ્યાન પણ લયપામે છે. તેમ અપાન તથા પ્રાણ વાયુ-
ના મધ્યમાં ઉદાન વાયુ વ્યાપિતે રહ્યા છે તે કારણથી સુષ્પ ગયેલા પુરુષને
પ્રાણ તથા અપાન છોડતા નથી. વળી પ્રાણોની મદત્તા ઉદાનને આધિન છે
તેથી તેને ઉદાન^૧ કહે છે અને અલ્પ વાદિઓ પ્રાણના જ્યરૂપ નામવાળાં
તપને મારે વિષે (મનને યજ્ઞાવતાર ઉદાનરૂપ વૈશ્વાનર હું છું તેને વિષે) ર-
હેલું નિશ્ચય કરે છે. આ રીતે દેહમાં ફરનારા, એક જીમ્નાનાં ભક્ષવાળા તે સ-
ર્વ વાયુઓના મધ્ય (નાભિમંડળ) ના મધ્ય ભાગમાં સાત પ્રકારે કરી
વૈશ્વાનર નામે અગ્નિ પ્રકાશે છે. તે વૈશ્વાનરની જ્વાળાની નાસિકા, જીભ, ચ-
ક્ષુ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન અને બુદ્ધિ આ સાત જીભ છે. હું રૂપ વૈ-
શ્વાનરના સુધવાનું, જોવાનું, પીવાનું, સ્પર્શ કરવાનું સાંભળવાનું, માનવાનું,
અને જાણવાનું, આ સાત, સમિધૂ (હોમવાનાં કાષ્ઠ) છે. સુધનાર, જન્મનાર,
જોનાર, સ્પર્શ કરનાર, પાંચમો સાંભળનાર, માનનાર, અને જાણનાર આ સા-
ત ઋત્વિદ્ (હોમ કરનારા) છે. હે સુમત્રે (સારાં ભાગ્યવાળી), તું પણ સુ-
ધવાનાં, પિવાનાં, જોવાનાં, અડવાનાં, સાંભળવાનાં, માનવાનાં અને જાણવા-
નામાંસાત હવિષોને નાસિકા વગેરેમાં સાત અગ્નિયોને અને સુધનારા વગેરે
સાત હોતાઓને જો. જે વિદ્વજ્જનો સાત પ્રકારના અગ્નિયોમાં સાત પ્રકારનાં
હવિને સારી રીતે હોમિ વર્તે છે તેઓ અલ્પરૂપ થઈ પોતે અલ્પ જેની યો-
નિ (કારણ) છે એવા અગ્નિયો વિષે પૃથ્વી વગેરેને પેદા કરે છે. પૃથ્વી, વા-
યુ, આકાશ, જળ, પાંચમું તેજ, મન, અને બુદ્ધિ આ સાત યોનિ (કારણ)
એમ કહેલાં છે. હવિરૂપ થયેલા, સર્વ સુધવાના પદાર્થ વગેરે ગુણો અગ્નિ-
થી થયેલા ગુણ (ગંધ વગેરે જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ નીવૃત્તિ) પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે
અને તે વૃત્તિ સંસ્કારપણાથી ચિત્તમાં રહી પોતાનાં કારણો નાસિકા વગેરે-
માં ઉત્પન્ન થાય છે (સાર એકે જોયેલાં રૂપ વગેરે સુષુપ્તિ વગેરેમાં વાસના
રૂપથી ચિત્તમાં વસિ પાછાં જગ્યા પછી પેદા થાય છે). વળી તેમાંજ પ્રલ-
યં વિષે રોકાય છે અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ વિષે તેથી ગંધ થાય છે, તેથી
રસ થાય છે, તેથી રૂપ થાય છે, તેથી સ્પર્શ થાય છે, તેથી શબ્દ થાય છે,
તેથી સંશય (સંશયવાળું મન) થાય છે અને તેથી નિશ્ચય (નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ)
થાય છે; આ સાત પ્રકારે જન્મ જણાય છે. આ પ્રકારે પુરાતન ઋષિઓએ
નાસિકા વગેરેનું રૂપ જાણેલું છે અને ત્રણ (માન, મેય તથા માન કરનાર)

૧ ઉત્કર્ષેણ પ્રાણાન્ આનયતિ ચેષ્ટયતે इति उदानः अर्थ उत्तम-
પણાથી પ્રાણો એકા કરાવે ને ઉદાન.

પૂર્ણ બ્રહ્મની આહુતિયોથી ચોતરફ ભરેલા લોકો તેના તેજ કરી (તેની સત્તાવડે) પૂર્ણ થાય છે (સત્તાવાળા થાય છે).

अनेनैवप्रकारेणप्रगृह्यतिपुरातनैः ।

पूर्णहृतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु. ब्रह्मगीतासु विंशोऽध्यायः॥२०॥

ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

निबोधदशहोतृदृष्ट्यांविधानमथयादृशम् ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણુ બોલ્યો—આ દૃષ્ટિ સૃષ્ટિના વિષયમાં પણ આ, જીનો ઇતિહાસ કહેવાય છે—હવે દશ હોતા (હોમનારા) આનો જેવો વિધિ છે તે મારાથી જાણો. હે ભામિનિ (કોપ કરનાર)! કાન, ચામડી, નેત્ર, જીભ, નસિકા, પગ, હાથ, ઉપસ્થ, અને ગુદા, આ રીતે દશ હોત (હોમનારાં) છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વાક્ય, ક્રિયા, ગતિ, વીર્ય, મૂત્રનો અને વિષ્ટાનો ત્યાગ, આ દશ હવિયો છે. હે ભામિનિ, દિશાઓ, વાયું, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, અગ્નિ, વિષ્ણુ, ઈંદ્ર, પ્રજાપતિ, અને મિત્ર આ દશ અગ્નિયો છે. હે ભાવિનિ (ભવવતિ)! દશ, ઈંદ્રિયોરૂપિ હોમનાર છે તેઓ એ દશ વિષયો નામે હવિરૂપ કાષ્ટ દશ અગ્નિયોમાં હોમાય છે. ચિત્તરૂપ સ્તુવ (હવિ હોમવાતું વાસણ) છે, અને પવિત્ર, ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ ધન છે. આ (ચિત્ત વગેરે વગેરે) સધળું જગત્ અતિ વિભાગ પામેલું હતું એમ સાંભળેલું છે. હવે સધળું ચિત્તજનનું વાળું થોગ્ય છે. ચિત્ત જ્ઞાનને જાણે છે અને જ્ઞાન તેના પ્રકાશ કરનારને જીવે છે. આનો પરસ્પર સંબંધ એમ છે કે જેમ વીર્યથી થતાં શરીરને ધારણ કરનાર (તેના અભિમાનવાળો) શરીરમાં જાણનારો જીવ સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરનાર (તેનાં અભિમાનવાળો) છે તે શરીરધારી ગાર્હપત્ય નામનો અગ્નિરૂપ ને તેથી બીજો મનરૂપ આહવનીય નામનો અગ્નિ કહેવાય છે. તેમાં હવિ (તેજ જળ અન્નવાળું ખાવાતું) નંખાય છે તેથી વેદ થયેલો છે, તેથી મન થયેલું છે અને તેથીજ મનરૂપ સૂત્રાત્મા તે વેદરૂપ વાણીને જીવે છે. મન પછી જૂદા જૂદા વર્ણો (રંગો) રહિત રૂપ થયું છે અને તે રૂપ મનને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણી પ્રજ્ઞવા લાગી—જ્યારે મને કરી વિચારેલું વાક્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વાણી શાથી! પ્રથમ થઈ અને મન, શાથી! પછી થયું? ક્યાં વિજ્ઞાનના યોગે કરી (પ્રમાણે કરી) મતિ ઓટલે પ્રા-

ણની જ્ઞાન શક્તિ ચિત્તને પામી છે અને સુષુપ્તિમાં પ્રાપ્ત કરેલી શાથી! વિષ-
યોને જાણતી નથી અને કાણુ! એને બાધ કરે છે? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—અપા-
નવાયુ^૧ પતિ થઇને પતિપણથી તે (શક્તિ)ને નીચે લઈ જવાપણાને પ્રા-
પ્ત કરે છે તે ગતિ મનની કહેવાય છે ને તેથી મન ઇચ્છાય છે. વળી જેથી-
તમે વાણી તથા મનનો પ્રશ્ન મને પૂછો છો તેથી હું તમને તે બેનો સંવા-
દ કહેનાર છું. વાણી અને મન એ બે પ્રાણિઓના આત્મા જીવની પાસે જ-
ઈ પૂછવા લાગ્યા કે હે વિભો, અમારા બેઉનામાં શ્રેષ્ઠ કહેા અને અમારા
બેનો સંશય મટાડો. ભગવાન જીવે ‘મન’ એમજ કહ્યું ત્યારે વાણીએ તેને
એવું કહ્યું કે હું તમારી કામનાઓને પૂરનાર છું. આ સાંભળ્યાપછી મન
નામનો બ્રાહ્મણ બોલ્યો—સ્થાવર એટલે બહારની ઈંદ્રિયોએ જણાય એવું
અને જંગમ ઈંદ્રિયોથી ન જણાય એવું સ્વર્ગ વગેરે આ બે મારાં મન છે
એમ જાણો. તેઓમાં સ્થાવર મારી પાસે છે અને જંગમ તમારા (વાણીના)
વિષયમાં છે. જે મંત્ર, વસ્તુ, અથવા સ્વર પણ જ્યારે તે દેશમાં જાય છે
ત્યારે તે જંગમ નામે મન થાય છે માટે હે વાણી! તમે શ્રેષ્ઠ છો. હે શોભ-
નાર વાણી! તમે પોતે આવીને હું કામના પૂરનાર છું એમ કહ્યું તેથી મૂર્છા-
વાનની પેઠે થયેલ હું શ્વાસ પામી (લઈ) કહું છું કે હે મહા ભાગ્યવાળા!
આમ છે તોપણ પ્રેરણા કરાતી, દેવીવાણી, નિરંતર પ્રાણ તથા અપાન વા-
યુના મધ્યમાંજ રહેલી છે. પૂર્વે પ્રાણવિના અતિ નીચ થયેલી પ્રજ્વલિતને હે
ભગવન, ‘પ્રસન્ન થાઓ’ એમ પ્રાર્થના કરતી હતીત્યારે ફરી વાણીને વૃદ્ધિ પ-
માડનાર પ્રાણ પ્રકટ થયો તેથી શ્વાસને પામી વાણી ક્યારેય પણ બોલતી ન-
થી. વાણી બે પ્રકારની છે, એક ઘોષવાળી^૨ (શબ્દવાળી) અને બીજી ન થયેલ
ઘોષવાળી. જે નિત્ય ચાલે છે તે બેમાં પણ ઘોષવાળીથી ઘોષરહિતજ શ્રેષ્ઠ છે. વળી
ગાયત્રી પેઠે ઉત્તમ શોભનારી, બ્રહ્મને કહેનારી, આ વાણી નિરંતર રસને,
અર્થોને તથા મોક્ષને આપે છે. હે મનોહર મંદહાસ્ય કરનાર, જે ભરતખંડ-
માં થયેલી વાણી છે એ બે રસ વિગેરેને સ્વનારી, સુદૃઢ, વાણીના અંતર
(ભેદ)ને જુઓ. બ્રાહ્મણી બોલી—જ્યારે વાક્યો ઉત્પન્ન થયાં ન હતાં ત્યારે
બોલવાની ઇચ્છાએ પ્રેરણા કરાતી એવી દેવી વાણીએ પ્રથમ શું કહ્યું ?

---

૧ અપાન વાયુના વશપણાને પામનાર પ્રાણ વાયું સુષુપ્તિમાં મનનો
લય થયાથી લય પામતો નથી પણ સમાધિમાં અપાનને પોતાને વશ કરી
મનનો લય થવાથી લય પામે છે. ૨ ઘોષવાળી પ્રાણથી થતી વૃદ્ધિને ઇચ્છે
છે પણ બીજી હંસ મંત્રરૂપ સદા સરખીજ વર્તે છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—૧ પ્રથમ વાણીએ આયુજ કહ્યું કે જે વાણી, પ્રાણે કરી શરીરમાં પેદા થાય છે, પ્રાણથી અપાનને પામે છે, ઉદાનવાયુરૂપ થયેલી દેહને તણ વ્યાન વાયુવડે સર્વ અંતરિક્ષને ઢાંકે છે, પછી તે અહિં સમાન વાયુમાં રહે છે માટે સ્થાવરપણુથી મન વિશેષ છે તથા જંગમપણુથી દેવી વાણી અધિક છે.

તતઃસમાનેત્રતિષ્ઠતીહૃદયેવપૂર્વજજલ્પવાણી ।

તસ્માન્મનઃસ્થાવરત્વાદ્દિશિષ્ટંતથાદેવીજક્ષ્મત્વાદ્દિશિષ્ટા ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

सुमग्रेसत्तहोत्तृष्णांविधानामिहयादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે સુભાગ્યવતિ, આ વિષયમાં પણ જેવો સાત હો-
તાઓનો વિધિ છે તેવો જુનો આ ઇતિહાસ અહિં કહેવાય છે. હે શોભ-
નારા નાસિકા, નેત્ર, જીભ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન, અને યુદ્ધિ આ સાત,
જૂદા આશ્રય કરીરહેલા હોતાઓ સુદૃઢ માર્ગમાં રહેલા, એક બીજાને જોતા
નથી. તમારે સ્વભાવથીજ આ સાતને હોમનારા જાણવા. બ્રાહ્મણી પૂછવા
લાગી—હે પ્રભો હે ભગવન, સુદૃઢ માર્ગમાં રહેલ છતાં તેઓ કેમ ! એક
બીજાઓને જોનાર નથી અને કેવા સ્વભાવના છે એ મને કહો? બ્રાહ્મણ
બોલ્યો—ગુણોનું અજ્ઞાન, અવિજ્ઞાન, ગુણોનું જ્ઞાન, અને જાણનારપણું આ ક્યારેય
પણ પરસ્પર ગુણોને જાણતાં નથી. જીભ, ચક્ષુ, કાન, વાણી, મન તથા
યુદ્ધિ, ગંધોને જાણતી નથી પણ નાક તેઓને જાણે છે. નાક, નેત્ર, કાન
વાણી, મન, અને યુદ્ધિ રસોને જાણનાર નથી પણ જીભ તેઓને જાણે છે.
નાસિકા, જીભ, કાન, વાણી, મન, તથા યુદ્ધિ રૂપોને જાણતાં નથી પણ ચ-
ક્ષુ, તેઓને જાણે છે. નાક, જીભ, નેત્ર, કાન, યુદ્ધિ અને મન સ્પર્શોને જા-
ણનાર નથી પણ ચામડી તેઓને જાણે છે. નાક, જીભ, ચક્ષુ, વાણી, મન
અને યુદ્ધિ શબ્દોને જાણી શકતાં નથી પણ કાન તે (શબ્દો)ને જાણી શકે
છે. નાસિકા, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, કાન, અને યુદ્ધિ સંશયને જાણતાં નથી
પણ મન તેને જાણે છે. નાક, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, કાન, અને મન નિશ્ચ-

૧ સાર એકે વાણીનું પ્રાણને આધિનપણું પણ વાણીની મહત્તાથી જાણેલું છે.

ધને જાણનાર નથી પણ બુદ્ધિ તેને જાણે છે. હે ભામિનિ, અહિ પણ ઈંદ્રિ-
યો તથા મનના સંવાદરૂપ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. મન બોલ્યું—
મારા વિના નાક સુધતું નથી, જીભ રસને જાણતી નથી, અક્ષુ રૂપને ગ્રહણ
કરતું નથી, ચામડી સ્પર્શને જાણતી નથી ને મારાથી હીન કાન, શબ્દને કોઈ
રીતે પણ સમજતો નથી, સનાતન, હુંજ સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છું. નિત્ય મારા-
થી હીન ઈંદ્રિયો, ખાલી થયેલાં મંદિરોની પેઠે અને શાંત થયેલ જ્વાળાવા-
ળા અગ્નિઓની પેઠે નથી શામતાં. સર્વ જંતુઓ મારા વિના જાણે ભીનાં
સુકાં કાટ હોય તેમ યત્ન કરનાર ઈંદ્રિયોથી પણ ગુણો તથા અર્થોને જાણી
શક્તાં નથી. ઈંદ્રિયોએ કહ્યું જે તમે અમારા પદાર્થોરૂપ ભોગોને અમારા
વિના ભોગવો અને તમે જેમ આ માનોછો એમ આ સસ થાય. અમારો
લય થયા પછી જે તૃપ્તિ થાય, પ્રાણનું ધારણ થાય અને તમે જે ભોગોને
ભોગવો તો તમે જેમ આ માનો છો તેમ સસ થાય અથવા અમારો લય
થયા પછી વિપયો રહ્યા હોય અને જે સંકલ્પ માત્રથી તમે ભોગોને ભો-
ગવી શકો તો તમે માનો છો તે સાચું થાય. વળી જે તમે અમારા વિપયો-
માં સિદ્ધિ માનોછો તો નાસિકાથી રૂપને ગ્રહણ કરો. નેત્રથી રસને ગ્રહણ
કરો, કાનથી ગંધને ગ્રહણ, જીભથી સ્પર્શને લ્યો, ચામડીથી શબ્દોને
લ્યો, અને બુદ્ધિથી સ્પર્શને જાણો. અમે અતિ દુર્બળ છીએ પણ
અમારા નિયમો બળવાન અને નિયમ વગરના એટલે બીજાને આધિન
નહિ એવા છે. તમે અપૂર્વ ભોગો ભોગવો, ઉચ્છિષ્ટ ખાવા યોગ્ય નથી. જેમ-
શિષ્ય શ્રુતિ માટે શાસ્ત્ર (શિખવનાર ગુરુ) પાસે જાય છે અને તેથી શ્રુતિ-
ને લેઈ શ્રુતિના અર્થને જાણે છે, તેમ તમે લંધવામાં તથા જાગવામાં અમે
દેખાડેલાજ, આવિ ગયેલા, અને આવેલા વિપયોને જાણો છો. ઉદાસ મન-
પણાને પામેલા, અલ્પ ચિત્તવાળા જીવોનું પ્રાણ ધારણ અમારે અર્થે કાર્ય
કરવાથી દેખાય છે. બહુ એવા પણ સંકલ્પોને જાણી તથા સ્વપ્નોને સેવિ
ભોગાંતિ ઇચ્છાથી પીડાતો પ્રાણી વિપયોનેજ પામે છે અને દ્વાર વગરના
ઘરની પેઠે દ્વંદ્વ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી વિપયો વિષે બાંધેલા (લટકેલા) સંક-
લ્પના ભોગોને ભોગવી પ્રાણ (મન)નો લય થાય છે સારે જેમ લાકડાંઓ-
નો નાશ થાય સારે બળતો અગ્નિ શાંત થાય તેમ નિત્ય શાંતિ પામે છે.
જે કે અમારો પોતાના ગુણોમાં ઇચ્છા પ્રમાણે સંગ નથી, બલે અમને
એક બીજાના ગુણોનું જ્ઞાન નથી પણ અમારા વિના તમને જ્ઞાન નથી
અને જ્યાં સૂધી અમે નથી ત્યાંસૂધી તમને હર્ષ સેવનાર (મળવાનો) નથી.

કામંતુનઃસ્વેપુગુણેષુસક્તઃકામંચનાન્યોન્યગુણોપલબ્ધિઃ ।

અસ્માન્વિનાનાસ્તિતત્ત્રોપલબ્ધિસ્તાવદ્દેતેત્વાંનભમેત્પ્રહર્ષઃ ॥૨૯॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणी ब्रा. द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

બ્રાહ્મણુવાચ ॥ અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસંપુરાતનમ્ ।

सुभगेपञ्चहोत्तदृणांविधानमिहयादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણુ બોલ્યો— હે સુભાગ્યવતિ, જેવો પાંચ હોતાઓનો અહિં વિ-
ધિ છે તેવો આ આખતમાં પણ જુનો આ ઇતિહાસ કહેવાય છે. પ્રાણુ,
અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન આ પાંચ હોતા તથા તેઓ ઉત્તમ
ભાવનારૂપ વિદ્વાનોએ માનેલા છે. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—સ્વમાન-
વથી સાત હોતાંઓ છે એમ મારૂં પ્રથમનું માનવું છે, પણ હવે
જે રીતે ઉત્તમ ભાવનારૂપ પાંચ હોતા છે તે કહો? બ્રાહ્મણુ બોલ્યો—પ્રાણુ
ધારણુ કરેલે અપાન વાયુ થાય છે, પછી અપાને ધારણુ કરેલો વ્યાન વાયુ
ચાલે છે, વ્યાને ધારણુ કર્યા પછી ઉદાન વાયુ પ્રવર્તે છે, ઉદાને ધારણુ કરે-
લો સમાન નામે વાયુ થાય છે, પૂર્વે થયેલા તેઓ પ્રથમ થયેલા, બ્રહ્માને
પૂછવા લાગ્યા કે અમારામાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તેને કહો એટલે તે અમારામાં
શ્રેષ્ઠ થશે. બ્રહ્મા બોલ્યા—જેના પ્રલયથી પ્રાણુ ધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રા-
ણો (વાયુઓ) પ્રલય પામે અને જેના ફરવાથી ફરી સર્વ પ્રાણો ફરે તે
શ્રેષ્ઠ જાણુવો, હવે જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ. પ્રાણુ બોલ્યો—મારો પ્રલય
થવાથી પ્રાણુ ધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણુ પ્રલય પામે છે અને મારા ફર-
વાથી ફરી ફરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, મને પ્રલય પામેલો જાઓ. બ્રા-
હ્મણુ બોલ્યો—આમ કહ્યા પછી પ્રાણુ પ્રલય પામ્યો અને પાછો ફરવા લા-
ગ્યો. પછી હે સુદરિ સમાન અને ઉદાન એ બે વચન બોલ્યા કે હે પ્રાણુ,
અહિં અમે જેમ છીએ તેમ તમે આ સર્વને વ્યાપિ રહેનાર નથી માટે ત-
મે અમારામાં શ્રેષ્ઠ નથી, પણ અપાનતમારા વશમાં છે, આ સાંભળ્યું તો-
ય ફરી પ્રાણુ ફરવા લાગ્યો ત્યારે અપાને તેને કહ્યું; અપાન વાયુ બોલ્યો—

૧ અહિં તપોલબ્ધિઃ એમ જાપેલમાં લખેલા છે તો આ વૈદિક પ્રયોગ
માનવાથી તપનું જ્ઞાન એવો અર્થ થઈ શકે.

મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણુ ધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા દરવાથી દરી તે સઘળા દરે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, મને પ્રલય પામેલો જુઓ. આત્માણુ બોલ્યો—આ રીતે બોલતા તે વાયુને વ્યાન તથા ઉદ્ધાન કહેવા લાગ્યા કે હું અપાન તમે શ્રેષ્ઠ નથી; કેમકે પ્રાણજ તગને વ-શ પામનાર છે. આ સાંભળ્યા પછી અપાન દરવા લાગ્યો અને વ્યાન તેને દરી કહેવા લાગ્યો કે જે કારણથી હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણુધારિ જીવોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા દરવાથી દરી દરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, હવે મને પ્રલય પામેલો જુઓ. આત્માણુ બોલ્યો—આમ કહ્યા પછી વ્યાન પ્રલય પામ્યો અને પાછો દરવા લાગ્યો તે વખતે પ્રાણ, અપાન, સમાનને ઉદ્ધાન તે (વ્યાન)ને કહેવા લાગ્યા—હું વ્યાન, તમે અમારામાં શ્રેષ્ઠ નથી, સમાનજ તમારા વશમાં છે, આ સાંભળી દરી વ્યાન દરવા લાગ્યો, પછી સમાને કહ્યું કે હું જે કારણથી સર્વનામાં શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારા પ્રલયથી પ્રાણુ ધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા દરવાથી પાછા દરવા લાગે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, હવે મને પ્રલય પામેલો જુઓ. આમ કહ્યા પછી પાછો સમાન વાયુ દરવા લાગ્યો અને ઉદ્ધાન તેને કહેવા લાગ્યો. હું સર્વના મધ્યમાં જે કારણથી શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણુધારિયોનાં શરીરમાં રહેલા સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા દરવાથી પાછા દરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, હવે મને પ્રલય પામેલો જુઓ. આમ કહ્યા પછી ઉદ્ધાન પ્રલય પામ્યો અને પાછો દરવા મંડ્યો, તે સમયે પ્રાણ, અપાન, સમાન અને વ્યાન તે (ઉદ્ધાન)ને કહેવા લાગ્યા—હું ઉદ્ધાન, તમે શ્રેષ્ઠ નથી વ્યાનજ તમારા વશમાં છે. આત્માણુ બોલ્યો—પછી બેગા થયેલા તે વાયુ-ઓને પ્રજ્ઞઓનાપતિ જ્ઞાતાએ કહ્યું કે તમે સર્વ શ્રેષ્ઠ છો કે પરસ્પર ધર્મવાળા હોવાથી સર્વ શ્રેષ્ઠ નથી? સર્વ તમે પોતાના વિષયમાં તો શ્રેષ્ઠ છો અને સર્વ એકં બીજાના ધર્મવાળા છો. વળી આ રીતે પ્રજ્ઞપતિ (જ્ઞાતા)એ મળેલા તે સર્વેને કહ્યું તમારામાં એક સ્થિર છે અને એક અસ્થિર છે, તેમ તમે બેદ-થી પાંચ વાયુ છો. જેમ એકજ મારો આત્મા બહુ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે માટે એક બીજાના મિત્ર, એક બીજા તરફ ભાવ રાખનારા તમે સુમે કલ્યાણ-થી જાઓ, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને તમે એક બીજાને ધારણ કરો.

પરસ્પરસ્યમુદ્વેદોભાવયન્તઃપરસ્પરં ।

સ્વાસ્તિ વ્રજતભદ્રંવોધારયધ્વંપરસ્પરમ્ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. द्वा. त्रयोविंशो
अध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासपुरातनम् ।

नारदस्यचसम्वादमृषेर्देवमतस्यच ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—અહિં પણ નારદ અને ઋષિ દેવમતના સંવાદરૂપ જુનો આ ઇતિહાસ કહેવાય છે. દેવમતે પૂછ્યું—જન્મ પામતા જીવનું પ્રથમ પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, કે ઉદાન, શું પ્રવર્તે છે? નારદે કહ્યું—જે નિમિત્તથી આ જંતુ સ્ત્રજાય છે તે નિમિત્તથી બીજો પણ તે પ્રાણ વાયુઓનાં જોડાને પામે છે કે જે પ્રાણનું જોડું આડું, ઉંચું અને નીચું અથવા મનુષ્ય વગેરે, દેવ વગેરે અને પશુ વગેરે રૂપ જાણવા યોગ્ય છે. દેવમતે પૂછ્યું—કેણે કરી આ જંતુ સ્ત્રજાય છે? કોણ ! બીજો પ્રથમ તેને પામે છે અને જે આડું, ઉંચું અને નીચું પ્રાણનું જોડું છે તે મને કહો? નારદે કહ્યું—સંકલ્પથી આનંદ^૧ થાય છે, શબ્દથી પણ થાય છે, રસથી પણ થાય છે અને રૂપથી પણ થાય છે. રશ્મિરથી મળેલાં વીર્યથી પ્રથમ પ્રાણ પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રાણે કરી વીર્ય વિકાર પામે છે ત્યારે અપાન પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ રીતે વૃદ્ધિ પામેલાં શુક્ર (વીર્ય)થી અને રસથી પણ હર્ષ થાય છે. આ ઉદાન (બ્રહ્મ)નું રૂપ દરાવેલું છે તથા હર્ષ એટલે આનંદ જોડાના મધ્યમાં એટલે કારણ અને કાર્યને વ્યાપિ રહેલો છે. પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ઇન્દ્રિયથી વીર્ય (અદૃષ્ટ) થાય છે ને વીર્યથી રજ થાય છે. સાધારણ વીર્ય અને રશ્મિર એ બે સમાન તથા વ્યાન વાયુથી થયેલ છે. પ્રાણ અને અપાન આ જોડું નીચે તથા ઉંચે જાય છે અને વ્યાન તથા સમાન એ બે આડું જનારાં જોડાંરૂપ કહેવાય છે. અગ્નિ (પરમાત્મા) સર્વ દેવતાઓરૂપ છે. આવી તેજ દેવની આજ્ઞા છે, તે આજ્ઞારૂપ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન બ્રહ્મને જાણનારાને થાય છે. તે અતિ તેજવાળા દેવનું તમોગુણરૂપ ધૂમ છે અને રજોગુણરૂપ ભસ્મ છે. હવે જે (મુખ્ય અગ્નિ)માં હવિ (જોગ્ય વસ્તુ) નંખાય છે તેથી સધળું ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ય ગુણથી સમાન અને વ્યાન થાય છે, આ રીતે યજ્ઞને જાણનારાઓ માને છે. આ પ્રમાણે પ્રાણ અને અ-

૧ તેજ સંકલ્પથી જંતુરૂપે પ્રકટ થાય છે. ૨ અદૃષ્ટથી મળેલી પ્રીતિ વગેરેથી.

પાન વાયુ એ બે ધૃતના બે ભાગરૂપ છે અને તેઓના મધ્યમાં અગ્નિ^૧ (ઉદાન) છે. આ ઉદાનનું ઉત્તમ રૂપ બ્રહ્મને જાણનારા જાણે છે^૨. હવે જે દૈત રહિત એમ છે એ મારા કહેવાથી સાંભળો. દિવસ અને રાત્રિ આ જોડું છે (વિદ્યા, અવિદ્યા, સ્વપ્ન, જાગરણ ને ઉત્પત્તિ, પ્રલય આ પણ તે રૂપ છે) તે બેના મધ્યમાં હુતાશન (પરબ્રહ્મ) છે. આ ઉદાન નામનાં બ્રહ્મનું ઉત્તમ રૂપ બ્રાહ્મણો જાણે છે. સત્ અને અસત્ એટલે કાર્ય કારણ અને તે બેના મધ્યમાં હુતાશન એટલે કાર્ય કારણને ભોગવનાર શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. આ ઉદાન (પરમ આનંદ)નું ઉત્તમરૂપ બ્રાહ્મણો જાણે છે. બ્રહ્મ જે સંકલ્પ નામનાં કારણે કરી સમાન અને વ્યાનવાયુરૂપ (કારણ ને કાર્ય) થાય છે તેજ કારણથી કર્મ વિસ્તાર પામે છે અને સમાન વાયુવડે ફરી તે બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરી શકાય છે (આથી એ સમજવાનું છે કે સંકલ્પોને રોકી તટસ્થ રહેતું); આથી, સમાન, વ્યાન, અને શાંતિના અર્થવાળું સનાતન બ્રહ્મ આ ત્રણ એક, શાંતિરૂપ છે. આ ઉદાન (પરમાનંદ)નું ઉત્તમ રૂપ બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મજ્ઞો) જાણે છે.

શાન્ત્યર્થવ્યાનમેકંચશાન્તિર્બ્રહ્મસનાતનમ્ ।

एतद्रूपमुदानस्यपरमंब्राह्मणाविदुः ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. चतुर्विंशो

ऽध्यायः ॥ ૨૪ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

चातुर्होत्रविधानस्यविधानमिहमादृशम् ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જેવો અહિં ચાતુર્હોત્ર વિધિનો વિધિ છે તેવો આ

^૧ જેમ ધીથી અગ્નિ પ્રકાશે છે તેમ પ્રાણ તથા અપાનને જીતવાથી ઉદાન નામનું પરબ્રહ્મ ભૃગુગ્રીના મધ્યમાં જોએકું પ્રકાશ પામે છે એ ભાવ છે.

^૨ આ સર્વથી પ્રશ્નોના ખુલાસા આવી રીતે સમજવા—કોણે આ સ્વ-જ્ઞાન છે? એનો જવાબ સંકલ્પથી એમ છે. બીજો કોણ પામે છે? એનો ખુલાસો તેનાં મૂળરૂપ ઈચ્છા તથા કર્મ એવો છે. જે સાત્વિક, પ્રાણનું જોડું, કલ્પું તે સમાન ને વ્યાન સમજવા. આડું જોડું કલ્પું તેનો જવાબ આનંદ કારણ કાર્યરૂપ જોડાંમાં છે એ જાણવો.

ખાતમાં પણ જુનો આ ઇતિહાસ કહેવાય છે. હે ભદ્રે (હે કલ્યાણિ), સ-
 ધના તે, ચાતુર્હોત્રનો વિધિ વિધિ પ્રમાણે ઉપદિષ્ટ કરું છું માટે મારા કહે-
 વાથી આ અદ્ભુત રહસ્ય (જાનું આખ્યાન) સાંભળો. હે શુદ્ધ ભાવવતિ!
 કરણ (સાધન, કર્મ, કર્તા, અને મોક્ષ આ રીતે આ ચારજ હોતાઓ છે
 કે જેઓથી આ જગત્ દંકાએલું છે. જે કે પ્રથમ નાસિકા વગેરે, દશ
 અને સાત હોતાઓમાં કહેલું છે પણ તેઓમાં કાણ? કોનું? કારણ છે એ
 ત્યાં નથી કહેલું માટે કહે છે. હવે કારણોનાં સર્વસાધન પ્રાણપણાથી સાંભળો.
 નાસિકા, જીમ, ચક્ષુ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન, અને યુદ્ધિ આ સાત
 ગુણ (અવિદ્યા) જેજ નેઓનું કારણજેએવા જાણવા. ગંધ, રસ, રૂપ, શબ્દ,
 પાંચમો સ્પર્શ, માનવા યોગ્ય, અને જાણવા યોગ્ય આ સાત કર્મરૂપ કાર-
 ણવાળા (કર્મથી બનેલા) છે. સુંધનાર, ભક્ષણ કરનાર, જ્નેનાર, બોલનાર,
 પાંચમો સાંભળનાર, માનનાર અને જાણનાર આ સાત કર્તારૂપ કારણ-
 વાળા^૧ જાણવા. આ ગુણવાળા સુંધનાર વગેરે સારા અથવા નારા, પો-
 તાના ગુણ, ગંધ વગેરેને ભોગવે છે. હુંજ એક નિર્ગુણ અને અંતરહિત છું.
 આ સાત, અભિમાનને તજવાથી મોક્ષનાં કારણરૂપ થાય છે. પોતપોતાનાં
 સ્થાનને વિધિ પ્રમાણે જાણનારા વિદ્વાનોના તે, દેવતારૂપ થયેલા ગુણો નિ-
 રંતર હવિને ખાય છે. હવે અન્નોને (ગંધ વગેરેને) ખાનારો અવિદ્વાન
 (અભિમાની) મમતાથી જ્નેણ્ય છે. એક પોતાને અર્થે અન્ન પચાવનાર મ-
 મતાથી નાશ પામે છે. વળી અભક્ષ્યનું ભક્ષણ તથા મધપાન તેને હણે છે.
 તે અન્નને હણે છે, અને નાશ પામેલું અન્ન ફરી તેને હણે છે. જે આ
 જાણનાર અન્નનો હણનાર અર્થાત્ અન્ન વગેરે સર્વ પ્રપંચનો આત્મામાં લય
 કરનાર છે તે ઇશ્વરજ થઈ ફરી તેને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ્ઞાતિ વિષે અન્નથી
 સ્વદ્મ પણ ફેરફાર થતો નથી; માટે મનથી જે પમાય છે, વાણીથી જે
 જણાય છે, કાનથી જે સંભળાય છે, નેત્રથી જે દેખાય છે, સ્પર્શથી જે
 સ્પર્શ કરાય છે અને નાકથી જે સુંઘાય છે આ સર્વ, મન જેઓમાં જીવું
 છે એવાં હવિયોને નિયમમાં રાખી મારા માહેના શરીરમાં રહેલું, ગુણવાન
 અગ્નિ (કારણ બ્રહ્મ)વાળો, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને આપનાર જેનો જન્મ છે એવો
 પ્રાણરૂપ સ્તોત્રવાળો, અપાનરૂપ શસ્ત્રવાળો, સર્વના ત્યાગરૂપ સારી દક્ષિણા-
 વાળો, પ્રવૃત્ત થયેલો મારો જે યોગરૂપ યજ્ઞ છે એનો કર્તા (અહંકાર), મા-
 નનાર (મન) અને યુદ્ધિરૂપ (જાણનાર) બ્રહ્મજ હોતા^૨ અધ્વર્યુ^૩ અને ઉ-

૧ આથી કર્તાનાં ભોક્તાપણાને ઇચ્છનારા સાંખ્યનું ખડન થાય છે.
 ૨ મણુવેદને જાણનાર. ૩. સામ વેદને જાણનાર.

દ્વાતા૩૫^૧ છે. પ્રશસ્તિ અને તેનું કહેવું છે તે સત્ય વચનરૂપ છે અને મોક્ષરૂપ એની દક્ષિણ છે, એમાં નારાયણને એટલે વેદ અથવા આત્માને જાણનારા જનો પૂર્વે જ્યારે જેઓએ નારાયણ દેવની પ્રાપ્તિ માટે ઇન્દ્રિયોને વશપણથી મેળવી હતી ત્યારે પ્રસન્ન થઈ તેઓ સામ ગાતા હતા, આ દૃષ્ટાંત કહે છે અને તેમાં ઋચાઓ બોલે છે. હે ભિર, તે નારાયણદેવને સર્વના આત્મારૂપ જાણો.

તત્રસામાનિગાયન્તિતત્રચાહુર્નિર્દર્શનમ્ ।

દેવંનારાયણંભીરુસર્વાત્માનાંનિવોધતમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. पञ्चविंशो

ऽध्यायः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ एकःशास्तानद्वितीयोस्तिशास्तायोद्विच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

तेनैवयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथાનિયુક્તોસ્મિતથાવહામિ ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—એક, આજ્ઞા કરનાર, પણ ખીજે શાસન કરનાર નથી. જે આજ્ઞા કરનાર હૃદયમાં રહેલો છે હું તેને કહું છું અને તેણે જ જોડેલો જેમ નીચાંણમાંથી જળ વહે તેમ જેમ જોડેલો છું તેમ વહન કરું છું. જગતમાં એક ગુરુ છે તેથી ખીજે ગુરુ નથી. જે ગુરુ હૃદયમાં રહેનાર છે તેને હું કહું છું, તે ગુરુએ જ સદા સર્વ આજ્ઞા કરેલા છે, ખીજા સર્વ દ્વેષ કરનારા, સર્પરૂપ છે. હે પૃથાના પુત્ર, એક બંધુ છે, તેથી ખીજે નથી. જે હૃદયમાં રહેલો તેને જ હું કહું છું, તેણે આજ્ઞા કરેલા બાંધવો બંધુવાળા છે અને સમાર્પિયો અંતરિક્ષમાં શીખે છે. એક સાંભળનાર છે તેથી ખીજે નથી. જે હૃદયમાં સુતેલો છે તેને જ હું કહું છું. તે ગુરુની પાસે ગુરુ (ઉત્તમ) વાસ કરી ઇન્દ્ર સર્વ લોકોનાં અમરપણને પામ્યો છે. એક દ્વેષ કરનાર છે પણ તેથી ખીજે નથી. જે હૃદયમાં શયન કરનાર છે તેને અનુસરી હું કહું છું. જગતમાં તે ગુરુએ જ સદા શિખવેલા, સઘળાઓ દ્વેષિ સર્પ છે. આ વિષયમાં પણ પ્રજાપતિની પાસે થયેલો સર્પ, દેવ અને ઋષિયોના ઠરાવરૂપ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. પૂર્વે પ્રજાપતિને સેવન કરતા એવા દેવ, ઋષિયો, નાગો, અને અસુરો, પૂછવા લાગ્યા કે અમારું કલ્યાણ થાય એવું કહો. આ સાંભળી તે શ્રેય

પૂજનારાઓના મધ્યમાં ભગવાને ઓમ્ આ રીતે એક, અક્ષરરૂપ અક્ષ શ્રેય કરનાર છે એમ કહ્યું; આ સાંભળી તેઓ દિશાઓ તરફ દોડ્યા. આ રીતે પોતાના ઉપદેશ અર્થે દોડનારા તેઓનામાં સર્પોને પ્રથમજ પ્રણુવના ઉચ્ચાર વખતે મુખનાં ઉચ્ચાવાં તથા બીજાવામાં દૃષ્ટિ હોવાથી ઉચ્ચડવા બીજાવાથી અને એવાં દશન (કરડવા)માં ભાવ પ્રવૃત્ત થયો. (અર્થાત્ તેઓએ કરડવાને શ્રેયરૂપ માન્યું). અચુરોનો પ્રજ્ઞપતિના હોહના લાલવામાંજ દૃષ્ટિ હોવાથી દંભમાં (જપ વગેરે દેખાડવામાં) ભાવ સ્વાભાવિક થયો. દેવતાઓ, પ્રાર્થના કરે ત્યારે જગતમાં ઓં (શિક) એમ આજ્ઞા અપાય છે તેથી દાન શ્રેય કરનાર છે એમ નિશ્ચયવાળા થયા અને મહર્ષિઓ પ્રણુવના ઉચ્ચાર વખતે પ્રજ્ઞપતિના હોહની પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ જોઈ સર્વ પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિરૂપ દમ (ઈન્દ્રિય નિયંત્ર)ને શ્રેય કરનાર એમ નિશ્ચયથી માનનાર થયા. આ પ્રમાણે એક, શાસ્ત્રના (શિખવનારને પાળી એક, શબ્દથી સંસ્કારને પામેલા, સર્વ, સર્પ, દેવ, ઋષિ અને દાનવો જૂદા જૂદા નિશ્ચયવાળા થયા માટે આ (હૃદયમાં રહેલો) યથાર્થ કહેવાતા વિપયને સાંભળે છે, ગ્રહણ કરે છે અને તે પૂજનારાને વારંવાર સંભળાવે છે તથા ગ્રહણ કરાવે છે, એથી બીજો ગુરુ નથી, તેની આજ્ઞા થયા પછી કર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે માટે હૃદયમાં થયેલો ગુરુ, જ્ઞાનનાર, સાંભળનાર અને દેવ કરનાર છે. જગતમાં પાપેકરી આચરણ કરનાર પાપ કરનાર થાય છે અને જગતમાં શુભે કરી વિચરનાર શુભ આચરનારો થાય છે. જે ઈન્દ્રિયથી ઈન્દ્રિયોના સુખમાં પ્રીતિવાળો છે તે કામચારી થાય છે અને જે સદા ઈન્દ્રિયોને જીનવામાં પ્રીતિવાળો છે એ અહમચારી છે. જે વ્રત તથા કર્મરહિત જીતાં ફક્ત અહમમાં રહેલો, અહમરૂપ થયેલો જગતમાં ફરનાર થાય છે એ અહમચારી છે. તેનાં સમિધુ (કાષ્ટ)રૂપ અહમજ છે. તેનો અહમથી થયેલો અગ્નિ પણ અહમરૂપ છે, તેનું જળ અહમ અને ગુરુ અહમ છે તથા તે અહમમાં સમાધિવાળો છે. આત્મ, આજ, સૂક્ષ્મ અહમચર્ય પડિતોએ માન્યું છે અને શરીરને (તત્વ) જાણનારાએ આજ્ઞા કરેલાઓ તેને જાણી પ્રાપ્ત થયા છે.

एतदेवेदशंसूक्ष्मं, ब्रह्मचर्यविदुर्बुधाः ।

विदित्वाचान्वपद्यन्तक्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ ૧૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. पीडूशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

બ્રાહ્મણઉવાચ ॥ સંકલ્પવંશમશકંશોકહર્ષાહિમાતપમ્ ॥

મોહાન્વકારતિમિરંલોમવ્યાધિસરીમૃપમ્ ॥ ૧ ॥

આહ્વાણુ ઓલ્યો—જેમાં સંકલ્પોરૂપ, ઠાંસ અને મચ્છરો છે, જેમાં શોક તથા હર્ષરૂપ ટાઢ, તડકો છે, જેમાં મોહાધિકારરૂપ તમ છે, જેમાં લોભ અને રોગોરૂપ સર્પો છે ને જેમાં કામ તથા ક્રોધરૂપ વિરોધ કરનાર છે તે બંધન કરનારા, એકેજ ઉલ્લંઘન કરાય એવા માર્ગ (સંસાર)ને ઓળાથી જે મહા દુઃખે જવાય એવું મ્હોટું વન (અહ) છે તે પ્રત્યે પેદોધુ. આહ્વાણુ પૂછવા લાગી—હે મહા પંડિત, તે વન ક્યાં છે? વૃક્ષો ક્યાં? નદીઓ ક્યાં? ગિરયો ક્યાં? પર્યંતો ક્યાં? અને તે વન કેટલા માર્ગમાં છે? આહ્વાણુ ઓલ્યો—જે જૂદાપાણું છે એ નદિ જે કંઈ સુખ છે તેથી બીજું એ અભેદ થયેલાં આકારરૂપ નથી. જે કંઈ દુઃખને મટાડનાર સ્વર્ગ વગેરે છે તેથી બીજું, તેથી બીજું અતિ ન્હાનું નથી, તેથી અતિ મ્હોટું નથી, તેથી અતિ સદ્ગમ નથી અને તેની સમ, બીજું સુખ નથી. તેમાં પેસી દિગ્ધે શોક કરતા નથી તથા હર્ષ પામતા નથી, કોઈથી તેઓ ખીતા નથી અને તેઓથી કોઈ લય પામતા નથી. તે વનમાં સાત મ્હોટા વૃક્ષો (મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ) છે. સાત ફળ (યાગ વગેરે), સાત અતિથિઓ (યાગ ક્રિયાઓ), સાત આશ્રમો (કર્તા), સાત સમાધિઓ (પ્રીતિ વગેરે) અને સાત દિક્ષાઓ (જૂદા ધર્મોને ગ્રહણ કરવારૂપ) આ અરણ્યનું રૂપ છે; તેમાં શબ્દ વગેરે પાંચ રૂપવાળાં, શબ્દ વગેરેના અનુભવરૂપ દિવ્ય પુષ્પોને તથા તેઓથી થયેલી પ્રીતિ વગેરે રૂપ ફળોને સ્ત્રજનારા મનરૂપ વૃક્ષો તે અહરૂપ વનને વ્યાપિ રહેલા છે, તેમાં સારા વર્ણુવાળાં (ધોળા પીળા વગેરે રંગોવાળાં) એ સુખ તથા દુઃખરૂપ વર્ણુવાળાં પુષ્પો અને ફળોને ઉત્પન્ન કરતા, નેત્રોરૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપિ રહેલા છે. સ્વર્ગ વગેરેરૂપ સુગંધવાળાં, એ વર્ણુવાળાં, પુષ્પો તથા ફળોને પેદા કરનારાં ઝાડ તે વનને વ્યાપિ રહેલાં છે. સુગંધવાળાં, સુખરૂપ એક વર્ણુવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સ્ત્રજતા, ધ્યાન વગેરેરૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપિ રહેલા છે. બહુ ન જણાય એવાં સ્વરૂપવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સ્ત્રજનારા, બુદ્ધિને મનરૂપ એ મ્હોટા વૃક્ષો તે વનને વ્યાપિને રહેલા છે. એ વનમાં સારાં બુદ્ધિને મનરૂપ સુદૃઢ તથા સુવવાળો, અહને જાણનાર આત્મારૂપ એક અગ્નિ છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપ કાષ્ઠો છે તે મન વગેરે (હૃતદ્રવ્યો) થી થયેલા સાત મોક્ષ

દિક્ષાએને ફળે છે. એના શુભો ફળોરૂપ છે અને ફળોને ઇચ્છનારા અતિ-
થિયો (દેવતાઓ) છે, તેતે ટેકાણે મહર્ષિઓ (ઇન્દ્રિયોના અધિક્રાતા દેવતા-
ઓ) અતિથિપણને મહણ કરે છે. જ્યારે સત્કાર પામેલા તેઓ લીન થા-
ય છે ત્યારે ખીજું વન ગમે છે. જે સજ્જનો મોક્ષરૂપ ફળવાળાં, શાંતિરૂપ
છાયાથી યુક્ત, જ્ઞાનના આશ્રયવાળાં, તૃપ્તિરૂપ જળવાળાં, અને અંતઃશરીરને
જળનુનાર આત્મારૂપ સૂર્યવાળાં તે યુદ્ધિરૂપ વૃક્ષને જાણે છે તેઓને ફરી ભય
થતું નથી. તે વૃક્ષનો ઉંચો, નીચો અને આડો અંત જણાતો નથી, તે વૃક્ષ-
ને જાણનારા વિષે નાસિકા વગેરે નીવૃત્તિઓરૂપ સાત સ્ત્રીઓ જમદી સંક-
લ્પોને સિદ્ધ કરનાર, પુરૂષને વશ ન કરવાથી નીચું મુખ કરનાર, ચૈતન્યના
જ્યોતિવાળી વસે છે; જેઓ પ્રજાઓથી સત્યને અસત્યતા પ્રમાણે ઉત્તમતા-
થી સર્વ રસોને લેછે, તેમાંજ સાત સિદ્ધ, સમર્પિયો બસિષ્ઠ વગેરેની સાથે ર-
હે છે અને ફરી તેમાં ઉદ્યોગ કરે છે. યશ, કીર્તિમાન, દીપ્તિમાન, ભાગ્યવા-
ન, વિજયવાન અને સિદ્ધ તેજવાળા અને સાત જ્યોતિએજ સૂર્યને અનુસરે
છે. તેમાં પ્રહ્મથી થયેલાં જળને ધારણ કરનારી નદીયો, સરિત્, ગિરિઓ
તથા પર્વતો ટુંકાણથી છે, તે અતિગૂઢ, યોગ યજ્ઞના વિસ્તારનાં સ્થાનરૂપ, હ-
દયના આદ્રશમાં નદીઓનો સંગમ થાય છે જેથી પોતાના આત્માવડે તૃપ્ત
થયેલા તેઓ સાક્ષાત્ પ્રહ્મને પામે છે કે જેઓ થોડી આશાવાળા, સારાં
વ્રતોને ઇચ્છનારા, તપથી જેઓનાં પાપ બળેલાં છે એવા થઇ આત્માને પ-
રમાત્મામાં રાખી પ્રહ્મને સેવે છે. આમાં વિદ્યાવડે પમાય એવાં પ્રહ્મરૂપ અર-
ણ્યને જાણનારા જનો યુદ્ધિની ગતિને અનુસરિ તે અરણ્ય (પ્રહ્મ) ને જા-
ણી શાંતિનેજ વખાણે છે. આવાં આજ, પુણ્યકારિ અરણ્યને પ્રહ્મને જાણુ-
નારા જાણે છે અને દર્શાવનારા આત્માથી જાણી તેને અનુસરે છે.

एतदेवेदशंपुण्यमरण्यंब्राह्मणाविदुः ।

विदित्वाचानुतिष्ठन्तिक्षेत्रज्ञेनानुदर्शना ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. सप्तविंशतितमो

अध्यायः ॥ ૨૭ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ गन्धान्नजिघामिरसान्नवेप्रिरूपंनपश्यामिनचस्पृशामि ।

नचापिशब्दान्विविधान्शृणोमिनचापिसङ्कल्पमुपैमिकञ्चित् ॥ ૧ ॥

આહાર્ય બોલ્યો—હું ગંધોને સુંધતો નથી, રસોને જાણતો નથી,

રૂપને જોતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, જૂદા જૂદા પ્રકારના શબ્દોને સાંભળતો નથી અને કોઈ સંકલ્પને પણ પામતો નથી. સ્વભાવ પ્રિય પદાર્થોને ઇચ્છે છે અને સ્વભાવ સર્વ દ્રેષ કરવા યોગ્ય પદાર્થોનો દ્રેષ કરે છે, તેમ સ્વભાવથી પ્રાણ અને અપાન વાયુ જીવોના દેહો પ્રત્યે પેસી ઇચ્છા તથા દ્રેષોને ઉત્પન્ન કરે છે. યોગિઓ તે, નાસિકા અને ગંધ વગેરેથી બીજા સ્વાસ્થ્યથી થયેલા, વાસનામય તે પદાર્થો ને તેઓમાં નિલ્ય રહેલા ભાવોને અને જે પ્રાણિના આત્માને શરીરમાં જાણે છે તેને વિષે રહેનારો હું કોઈ પણ રીતે ! કામ, ક્રોધ, જરા અને મૃત્યુવડે આસક્ત નથી. જેમ જળના પિંદુના લેપો કમળોમાં નથી થતા તેમ સર્વ કામનાઓને ન ઇચ્છનાર, તથા સર્વ દોષોનો ન દ્રેષ કરનાર છું; તેથી મારા લેપો (લેપાવાપણાઓ) સ્વભાવોમાં થતાં નથી. નિત્ય જોવાના આ ભોગોના સમૂહનો બહુ સ્વભાવ છે અને નિત્ય કામનાઓ થાય છે પણ સૂર્યના કિરણોનું મંડળ સ્વર્ગમાં આસક્ત થતું નથી, તેમ જોગોનો સમૂહ કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. હે યશસ્વિનિ! અહિં અધ્વર્યુ અને યતિના સંવાદરૂપ આ જીવો ઇતિહાસ કહેવાય છે તે સમજો. એક વખતે યજ્ઞના કર્મમાં પશુને પ્રોક્ષણ કરાતો (યજ્ઞમાં વધ કરાતો) જોઈ બેઠેલો યતિ અધ્વર્યુને નિંદતો આ હિંસા થાય છે એમ કહેવા લાગ્યો, ત્યારે તેને અધ્વર્યુએ જવાપ આપ્યો કે જો આ વેદ કહે છે તેમ છે તો આ બકરો નાશ પામતો નથી પણ એ જીવ કલ્યાણથી જોડાય છે. જે આનો પૃથ્વીનો ભાગ છે તે પૃથ્વીને પામશે, જે દંઈ આનો જળથી થયેલો ભાગ છે તે જળ પ્રત્યે જશે, ચક્ષુ સૂર્યને, કાન દિશાઓને અને આનો પ્રાણ સ્વર્ગને જ પામશે. આ રીતે હું વેદની આજ્ઞામાં વર્તનારો છું માટે મારો કશો પણ દોષ (વાંક) નથી. યતિ બેલ્યો—જો બકરાનો પ્રાણોથી વિયોગ કરવામાં તેનું કલ્યાણ જીવો છે તો યજ્ઞ બકરાને અર્થે છે, એથી તમને શું ફળ છે? વળી આમાં માતા પિતા, ભાઈ અને સખાએ અનુમતિ આપવી જોઈએ. વિશેષપણાથી પરતંત્ર આ છે તેને લઈ વિચાર કરવો જોઈએ અને આમજ માતા વગેરે અનુમત આપે તેઓને તમે જોવાં જોઈએ અને તેઓની સંમતિ સાંજળ્યા પછી વિચાર કરી શકાય એમ છે પણ આ બકરાના જે પ્રાણો હતા તેઓને તો પોતાનાં કારણો વિષે પોચાડ્યા, હવે ફક્ત એક વગરનું શરીર બાકી રહેલું છે, આમ માફ માનવું છે. કાષ્ટની તુલ્ય ચેતના રહિત શરીરે કરી ભોગને ઇચ્છનારાઓને પણ નામનું કાષ્ટ છે અને તે હિંસા છે. સર્વ ધર્મોમાં અહિંસા ઉત્તમ છે, આવી વૃદ્ધો-

ની આજ્ઞા છે માટે જે હિંસાથી રહિત કર્મ હોય તે કરવું આમ અમે જાણીએ છીએ. જે આ રીતે ન હિંસા કરવી એ પ્રતિજ્ઞા છે તો આ પછી એ કહિશ. તમેતો ખડુ પ્રકારના કાર્યના દોષો કરી શકો એમ છો ને અમોને સર્વ પ્રાણિયોની અહિંસા ગમે છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અમે તેને સિદ્ધ કરીએ છીએ પણ પરોક્ષને (અપ્રત્યક્ષને) સેવતા નથી. અધ્વર્યુ બોલ્યો—તમે પૃથ્વીના ગંધરૂપ ગુણોને ભોગવો છો, જળમય રસોને પિયો છો, જ્યોતિષો (તેજો)નાં રૂપને જુઓ છો, વાયુથી થયેલા ગુણોને અડો છો, આકાશથી થયેલા શબ્દોને સાંભળો છો, મનથી મનિને માનો છો ને આ સર્વ પ્રાણિયો પ્રાણો છે એમ માનો છો માટે પ્રાણોને લેવામાં તમે નિવૃત્ત થયેલા છો અને હિંસામાં વર્તો છો; કેમકે હિંસા વગર એટલા નથી અથવા હે દ્વિજ, તમે શું માનો છો? યતિ બોલ્યો—આત્માનો અક્ષર અને ક્ષર, આ બે પ્રકારનો ભાવ છે તેઓમાં અક્ષર, અર્ચં રૂપ અને ક્ષર ખૂબ અભાવ એ રીતે કહેવાય છે. વળી રજ્જે ગુણની સાથે પ્રાણ, જીવ, મન અને સત્વ છે તે સહભાવ એટલે અર્ચં રૂપ છે. આ (પ્રાણ વગેરે) ભાવોથી મુક્ત, દ્વિત રહિત, આશા રહિત, સર્વ પ્રાણિયોમાં સમ, મમતા રહિત, જીતાત્મા અને એ તરફથી મુક્તને ક્યાંય પણ ભય નથી. અધ્વર્યુ બોલ્યો—હે મતિવાળાઓમાં ઉત્તમ, અહિં સજ્જનો સાથેજ સંવાસ કરવો એમ તમારું મત સાંભળી મારી મતિ ભાસવા લાગી છે. હે ભગવન્, ભગવાન્ આપ છો તેની બુદ્ધિવડે જાણનાર થયેલો હું કહું છું કે હે દ્વિજ, મંત્રે કરેલાં વ્રતને કરનાર હું છું માટે મારો અપરાધ નથી. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—યુક્તિવડે યતિ મૈત્ર ધારણ કરનાર થઈ વર્તનાર થયો અને તે પછી અધ્વર્યુ પણ મોહરહિત થઈ મ્હોટા યજ્ઞમાં ફરવા લાગ્યો. આવો, આ રીતે અતિ સૂક્ષ્મ મોક્ષ બ્રહ્મને જાણનારાઓ જાણે છે અને અર્થોને દેખાડનારા, શરીરને જાણનારા આત્માવડે જાણી અનુસરે છે.

एवमेतादृशं मोक्षं समूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।

विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिनः ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्रा. अष्टाविंशो
ऽध्यायः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

कार्तवीर्यस्य सम्बादं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે ભાવવતિ! અહિં પણ કૃતવીર્યના પુત્ર, સહસ્રાર્જુન અને સમુદ્રના સંવાદરૂપ આ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. જેણે ધનુષ્યથી સમુદ્ર પર્વત પૃથ્વી જીતેલી હતી તે હજાર હાથવાળો, બળથી ગર્વ પામેલો, કૃતવીર્યનો પુત્ર, અર્જુન નામે રાજા કોઈ પણ વખતે સમુદ્રના અંતભાગમાં ફરતો હતો ત્યારે તેણે હજારો બાણોથી સમુદ્ર પ્રવેશ વૃદ્ધિ કરી હતી એમ અમે સાંભળ્યું છે. સમુદ્રે તેને નમસ્કાર કરી એ હાથ નેડી કહ્યું—હે વીર, બાણોને ફેંકા માં, હું તમારું શું કરું તે કહો? હે સમર્થ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તમારા ફેંકેલા બાણોથી મને આશ્રય કરનારા જીવો નાશ પામે છે માટે અભય આપો. અર્જુન બોલ્યો—જો મારી સમાન, યુદ્ધમાં ધનુર્ધારી ક્યાંયપણુ હોય તો તેને કહો કે જે યુદ્ધમાં મારી સામો થાય. સમુદ્ર બોલ્યો—હે રાજના! જો તમે મહાર્ષિ જમદગ્નિને સાંભળેલા હોય તો તેનો પુત્ર તમારું અતિથિપણું યથાયોગ્ય કરવા લાયક છે. આ સાંભળ્યા પછી ધણુ ક્રોધથી ભરેલો તે રાજા ચાલતો થયો અને તે, તે આશ્રમ પ્રત્યે આવી પરશુરામને જ મળ્યો. બંધુઓ સહિત તે રામના પ્રતિદ્રૂણ (વિરોધિ) કર્મો કરવા લાગ્યો અને મહાત્મા પરશુરામના શ્રમને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. પછી તે વખતે હે કમળ સરખાં નેત્રવાળી, ધણુ તેજવાળા પરશુરામનું તેજ ઝળકવા લાગ્યું અને શત્રુઓનાં સૈન્યોને બાળતા, તે રામ ફરશી લઈ હજાર હાથવાળા તે રાજાને ધણી ડાળવાળા વૃક્ષને કાપે તેમ કાપવા લાગ્યા. તેને નાશ પામેલો, પડેલો જોઈ મળેલા સર્વ બાંધવો તરવાર તથા શક્તિઓને લેઈ ભૃગુકુળમાં થયેલા પરશુરામને ચોતરફથી નસાડવા લાગ્યા. પરશુરામ પણ ધનુષ્ય લઈ રથ પ્રત્યે ચઢી સત્વર બાણોની વૃદ્ધિઓ ફેંકતા રાજાનાં સૈન્યને નાશ પમાડવા લાગ્યા; ત્યારે જમદગ્નિના પુત્ર રામના બચથી પીડા પામેલા કેટલાક ક્ષત્રિયો સિંહે પીડેલા મૃગોની પેડે પર્વતરૂપ કોટ પ્રત્યે પેડા, તેના બચથી તથા બ્રાહ્મણોના ન દેખાવાથી પોતાનું કહેલું કર્મ ન કરનારા તે (ક્ષત્રિયો)ની પ્રજા શ્વપણુને પાગી. એવી રીતે ક્ષત્રિયના ધર્મવાળાનો ઉદય નાશ થવાથી તેઓ, દ્રવીડ, આભીર (આયર) અને પુંડ્ર, શબરો (ભીસો) સહિત શ્વપણુને માખ્યા. બ્યારે ક્ષત્રિય જાતિ વારંવાર નાશ પામેલા વીરોવાળી થઈ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયને ઉત્પન્ન કરાવ્યો તેને પણ જમદગ્નિના પુત્રે કાપી નાખ્યો. આ રીતે એકવિંશતી યજ્ઞના અંતમાં દિવ્ય, મંથુર, અને સર્વ લોકે સાંભળેલી શરીર વગરની વાણી (આકાશ વાણી) પરશુરામને કહેવા લાગી—હે તાત, હે રામ, હે રામ, નિવૃત્ત થાઓ, ફરી ફરી નીચ ક્ષત્રિયોને

પ્રાણ સાથે વિયોગ પમાડી ક્યો ગુણ જુવો છો? તેગજ તે વખતે ઋચીક વગેરે તેના પિતામહોએ તે મહાત્મા પરશુરામને કહ્યું કે હે મહાભાગ, નિવૃત્ત થાઓ (આથી અંધ પડો). આ સાંભળી પિતાના વધને ન સહન કરનારા પરશુરામે ઋષિયોને કહ્યું કે તમે અહિં મને નિવારણ કરવા યોગ્ય નથી. પિતૃઓ બોલ્યા—હે જીતનારાઓનામાં ઉત્તમ તમે ક્ષત્ર અંધુઓને^૧ હણવા યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણ થયેલા તમોએ રાજાઓને હણવા અહિં યોગ્ય નથી.

નાર્હસેક્ષત્રચન્ધૂસ્ત્વાંનિહન્તુંજયતાંવર ।

નેહયુક્તંત્વયાહન્તુંબ્રાહ્મણેનસતાનૃપાન્ ॥૨૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. एकोनत्रिंशोऽ

ध्यायः ॥ ૨૧॥

પિતરઝઙ્ઘુઃ ॥ અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસંપુરાતનમ્ ।

શ્રુત્વાત્રતત્તથાકાર્યમવતાદ્વિજસત્તમ ॥ ૧ ॥

પિતૃ બોલ્યા—હે દિગ્ગેમાં શ્રેષ્ઠ, અહિં પણ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે તે સાંભળી તમારે તેમ કરવું. પૂર્વે અતિ મ્હોટો તપસ્વી, ધર્મને જાણનાર, સત્યને બોલનાર મહાત્મા, અતિ દૃઢ વ્રતવાળો, અલર્ક નામે રાજાઈ હતો તેણે ધનુષથી સમુદ્ર પર્યંત આ પૃથ્વીને જીતી અતિ મુશ્કિલ કર્મ કરી મન સૂક્ષ્મ વિચારમાં ધારણ કર્યું હતું. હે મ્હોટા મતિવાળા, અતિ મ્હોટાં શત્રુના જય વગેરે કર્મને તજી વૃક્ષોનાં મૂળોમાં બેઠેલા તે રાજાને સૂક્ષ્મ એવાં બ્રહ્મને પામવા ચિંતા થઈ. અલર્ક બોલ્યો—મારા મનનું બળ થયું છે અને મનને જીતવાથી જરૂર જય છે. ઈંદ્રિયોરૂપ શત્રુઓએ ઘેરેલો હું પછી બીજો (બહારના શત્રુઓ માટે) બાણો ધારણ કરિશ. જે આ મન અપળતાથી સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે કર્મ કરવા ઇચ્છે છે તે મન પ્રત્યે હું અતિ તીક્ષ્ણ અગ્ર ભાગવાળા બાણો નાંખિશ. મન બોલ્યું—હે અલર્ક, કોઈ રીતે પણ આ બાણો મને તરિ જશે નહિ પણ તમારાંજ મર્મસ્થાનને બેદરે, અને મર્મના બેદાવાથી તમે મરશો માટે જે બાણોથી તમે મને મારી શકો

૧ કોઈના શૂરતા વગેરે ગુણોમાં સ્પર્ધા થવાથી જ્યારે કહેવું હોય ત્યારે બંધુ શબ્દ વપરાય છે. જેમકે બ્રહ્મબંધુ, ક્ષત્રબંધુ.

તે ખીજા આણેને જુવો. તે વચન સાંભળ્યા પછી પણ વિચાર કર્યા વિના તે વખતે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાલ્યો—નાસિકા અતિ ઘણા ગંધોને સુધી તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે હું તે પ્રત્યે તીક્ષ્ણ આણે ફેંકિશ. નાસિકા બોલી—હે અલર્ક, કોઈ રીતે પણ આ આણે મને તરશે નહિ અને તમારુંજ મર્મ બેદરે, પછી બેદ પામેલા મર્મવાળા તમે મરશો માટે ખીજાં આણે જુવો કે જેઓવડે તમે મને હથો. તે સાંભળી તે (રાજા) વિચાર્યા પછી તે સમયે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—આ જુદા સ્વાદવાળા રસોને ભોગવી તેઓનેજ ચાહે છે માટે હું જીભ પ્રત્યે તીક્ષ્ણ આણે છોડિશ. જીભ બોલી—હે અલર્ક, કોઈ રીતે પણ આ આણે મને પાર પામશે નહીં અને તમારુંજ મર્મસ્થાન બેદરે, પછી ભિન્ન થયેલ મર્મવાળા તમે મરણ પામશો; માટે જે આણેથી મને હણી શકે તે ખીજા આણેને ધારો; તે વાક્ય સાંભળ્યા પછી વિચારી તે વખતે તે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—ચામડી વિવિધ સ્પર્શોને અડી તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે જૂદા જૂદા પ્રકારના આણેથી ત્વચાને મેદિશ. ત્વચા બોલી—હે અલર્ક, આ આણે મને તરિ શકનાર નથી, તમારાંજ મર્મને બેદરે અને મર્મનો બેદ થવાથી આપ મૃત્યુ પામશો; માં ખીજા આણેને જુવો કે જેઓએ કરી તમે મને મારી શકો. તે સાંભળી પછીથી વિચાર કરીને તે ટાણે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—જૂદા જૂદા પ્રકારના શબ્દો સાંભળી ફરીથી તેઓનેજ કાન ઇચ્છે છે માટે હું તીક્ષ્ણ આણેને કાન તરફ ફેંકિશ. કાન કહેવા લાગ્યો—હે અલર્ક, આ આણે કોઈ પ્રકારે મને તરિ જનારા નથી પણ તમારા મર્મને બેદરે અને ઇચ્છી તમે જીવિતને તજશો; માટે ખીજા આણે જુવો કે જેઓવડે તમે મને મારિ શકો. તે સાંભળ્યા પછી વિચારી, તે સારે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—ચક્ષુ ઘણાં રૂપોને જોઈ તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે હું તીક્ષ્ણ આણેએ કરી તેને હણિશ. ચક્ષુ બોલ્યું—હે અલર્ક, આ આણે કોઈ પણ રીતે મને તરશે નહિ, તમારાંજ મર્મને બેદરે અને મર્મ ભિન્ન થવાથી મરશો માટે ખીજા આણે જુવો કે જેઓથી તમે મને મારી શકો; તે સાંભળ્યા પછી વિચાર કરી પાછળથી તે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—આ યુદ્ધિ જ્ઞાને કરી અહુ પ્રકારના નિશ્ચયોને દૃઢ કરી શકે છે માટે હું યુદ્ધિ પ્રત્યે તીક્ષ્ણ આણે છોડિશ. યુદ્ધિ બોલી—હે અલર્ક, કોઈ પણ પ્રકારે આ આણે મને ઉલ્લંઘનાર નથી, તમારાંજ મર્મને બેદરે અને જેનું મર્મ બેદ પામેલું છે એવા તમે મરણ પામશો માટે ખીજા આણે જુવો કે જેઓથી તમે મને હણિ શકો. આજણ બોલ્યો—આ સાંભળ્યા

પછી અલકેં જ્યારે લાંબ દુઝ્કર, ભયં તપ કરી શક્તિથી એ સાત વસ્તુ વિષે ઉત્તમ આણુ જાણું નહિ ત્યારે અતિ સાવધાન ચિત્તવાજો થઈ તે સમર્થ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો અને હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ, ઘણા કાળ સૂધી વિચાર કરી અલકેં યોગથી ઉત્તમ શ્રેય ખીજું જાણું નહિ. મતિમાનોમાં ઉત્તમ એવો તે મનને એકાગ્ર કરી નિશ્ચલ થઈ ભોગ પ્રત્યે રહ્યો અને વીર્યવાન તે રાજા ઝટ એક આણુથી ઈંદ્રિયોને હણવા લાગ્યો, અને યોગથી પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરી ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યો; આમ છતાં પણ વિરમય પામેલા રાજા વિંએ આ ગાથા ગાઈ કે અહો કહ છો! ભોગને તૃણાથી યુક્ત થયેલા અમે (અમેએ) પ્રથમ રાજ્ય સેવ્યું અને બહારનું સ્વર્ગ કસ્યું પણ યોગથી (રાજયોગથી) ઉત્તમ ખીજું સુખ નથી એવું મેં પછી જાણ્યું માટે હે રાજા, તમે પણ આવું જાણો, ક્ષત્રિયોને હણો માં અને ઘોર તપ કરો, તેથી શ્રેય (કલ્યાણ) પામશો. આ પ્રમાણે પિતૃભણે (પિતૃએ કહેલા તે અતિ મહોટાં ભાગ્યવાળા, જન્મદંતિના પુત્ર, પરશુરામ ઘોર તપ કરવા લાગ્યા અને દુઃખે પમાય એવી સિદ્ધિ પામ્યા.

इत्युक्तःसतप्रोघोरंजामदग्न्यःपितामहैः ।

आस्थितःसुमहाभागोययौसिद्धिर्चदुर्गमाम् ॥ ૩૩ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. त्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૦ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ त्रयोवैरिपत्रोलोकेनवभ्रातृणतःपृताः ।

प्रहर्षःप्रीतिरानन्दस्त्रयस्तेसात्तिकागुणाः ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જગતમાં તણુ શત્રુઓ ગુણથી નવ પ્રકારે કહેલા છે, તેઓમાં પ્રહર્ષ,^૧ પ્રીતિ^૨ અને આનંદ^૩ તે ત્રણ ગુણો સાત્વિક છે. તૃણ્ય, ક્રોધ તથા અભિસંરંભ^૪ તે ત્રણ ગુણો રાજસ કહેલા છે. શ્રમ, તંદ્રા^૫ અને મોહ તે ત્રણ તામસ ગુણો છે. આ ગુણોને બાણોના સમૂહોથી કાપી ધૈર્યવાન, તંદ્રારહિત, શાંત મનવાજો અને ઈંદ્રિયોને જીતનારો મનુષ્ય શત્રુઓને જીતવા ઉત્સાહ પામે છે. આ વિષયમાં પુરાણ વિધિને જાણનારા જનો કયા કહે છે કે જે પૂર્વે શાંતિ પામતા, અંતરીષ રાજાએ કહી હતી.

૧ પ્રીયની પ્રાપ્તિના નિશ્ચયમાં જે સુખ થાય છે તે. ૨ પ્રિયની પ્રાપ્તિમાં જે સુખ છે તે. ૩ પ્રિયના ભોગમાં જે સુખ છે તે. ૪ દ્વેષનો ભરાવો. ૫ નિદ્રાના આદિ, અંતમાં થતું આલસ્ય.

જ્યારે દોષો વધ્યા અને સારા ગુણો બાધ પામ્યા લાગ્યા ત્યારે મહા યશ-
સ્વિ અંબરીષે વેગ અચવા બળથી રાજ્ય ગ્રહણ કર્યું અને તે પોતાના દો-
ષોને દબાવી તથા સારા ગુણોનો સત્કાર કરી મોટી સિદ્ધિ પામ્યા અને
આ વાતો કહેવા લાગ્યા કે મેં ખૂબ દોષોને છુટા અને સર્વ શત્રુઓને હ-
ણ્યા પણ એક જે અતિ મોટો હણવા યોગ્ય દોષ છે તેને મેં
નથી હણ્યો. જેણે જેડેલો છવ તૃણા રહિતપણે પામતો નથી
તથા તૃણાએ પીડેલો, અહિં નીચ કર્મો પ્રત્યે દોડતો ગ્વાન પા-
મતો નથી, વળી અહિં જેણે પ્રેરણા કરેલો નર ન કરવા યોગ્યને પણ
સેવે છે તે દુઃખ દેનારા લોભને તીક્ષ્ણ તરવારોથી કાપો; કેમકે લોભથી
તૃણા થાય છે, તેથી ચિંતા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે લોભને ઇચ્છનારો
ખૂબ રાજસ ગુણોને પામે છે. જ્યારે તે ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે
ખૂબ તામસ ગુણોને પામે છે. અને ગુણોથી મળેલાં ક્લેશાં બંધનવાળો તે
ફરી ફરી જન્મે છે, કર્મને ઇચ્છે છે અને જન્મે ફરી જ્યારે જન્મતો ક્ષય થાય છે
ત્યારે ભેદ પામેલ, વિખરાઈ ગયેલ દેહવાળો બની ફરી મૃત્યુ પામે છે; માટે
એ લોભને સારી રીતે જાણી ધૈર્યથી કબજામાં રાખી આત્મા વિષે રાજ્ય
(પરમ આનંદરૂપ) ઇચ્છવું. અહિં એ, રાજ્ય છે એથી પીળું રાજ્ય નથી
અને આત્માજ યથાયોગ્ય રાજ્ય જાણેલો છે. આ રીતે એક લોભને કાપી
નાંખનારા, યશસ્વિ, અંબરીષ રાજ્યએ ઉત્તમ રાજ્યને આગળ કરી કથા
કહેલી છે.

इतिराज्ञाम्बरीषेणगाथागीतायशस्विना ।

अधिराज्यंપुरस्कृत्यलोभमेकंनिकृन्तता ॥ ૧૩ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૧ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् ।

ब्राह्मणस्यचसम्वादंजनकस्यचभाविनि ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે ભાવવતિ, અહિં પણ બ્રાહ્મણ તથા જનકના
સંવાદરૂપ આ, જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. જનક રાજ કોઈ પણ અપ-
રાધમાં રહેલા બ્રાહ્મણને મારા દેશમાં તમારે ન વસવું એમ શિક્ષા મળે
કહેવા લાગ્યો. આ રીતે કહેલા બ્રાહ્મણે પછી તે શ્રેષ્ઠ રાજાને જવાપ આપ્યો
કે હે રાજા, જેટલો દેશ તમારા વશમાં રહેલો હોય તે દેશને કહો? એટલેહે

સમર્થ, પૃથ્વીના પતિ, તે હું ખીજા રાગ્નના દેશમાં વસવા ઇચ્છા કરું. તમારું વચન શાસ્ત્ર (આત્મા)પ્રમાણે કરવા ઇચ્છુ છું. આ રીતે યશસ્વિ બ્રાહ્મણે કહેલો રાગ તે વખતે વારંવાર ઉનો નિશ્વાસ (નિસાસો) નાખી કશું પણ સામું બોલ્યો નહિ અને જે રીતે ગ્રહ સૂર્યને પામે તે રીતે બેઠેલા, ધ્યાન કરતા, ઘણાં બળવાળા તે રાગને ઝટ મોહ પ્રાપ્ત થયો. પછી મોહ મટી ગયો ત્યારે આશ્વાસના પામી પછીથી બે ઘડીવાર થાય તેમ વખત ગયે તે બ્રાહ્મણને વચન કહેવા ભાગ્યા. જનક બોલ્યા—પિતૃ અને પિતામહતું રાજ્ય તથા દેશ વશ હોવાથી હું પૃથ્વીને ખોળતાં પણ ખીજા દેશને નથી જાણતો. જ્યારે મેં પૃથ્વીમાં ખીજા દેશને જાણ્યો નહિ ત્યારે મિથિલા નગરી શોધી, જ્યારે તેમાં પણ ખીજો દેશ જાણ્યો નહિ ત્યારે પોતાની પ્રજાને ખોળી, જ્યારે તેમાં પણ ખીજો દેશ જાણ્યો નહિ ત્યારે મને મોહ થયો. પછી મને મેહના અંતમાં ફરી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે ત્યારે હું ખીજા દેશને જાણતો ન હતો. સર્વ મારો દેશ છે માટે હવે આ આત્મા પણ મારો નથી અથવા સઘળી પૃથ્વી મારી છે. વળી હું દિગ્ગેમાં શ્રેષ્ઠ, જે રીતે માંડું છે તે રીતે હું ખીજાઓનું છે એમ માનું છું માટે જ્યાં સૂધી ઉત્સાહ થાય ત્યાં સૂધી રહો અને જ્યાં સૂધી રહો ત્યાં સૂધી દેશને ભોગવો. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—પિતૃ તથા પિતામહો (આપદાદાઓ)નું રાજ્ય તથા દેશ વશ છતાં તમે હું બુદ્ધિ રાખી મમતા તજી? કથી બુદ્ધિનો આશ્રય કરી સઘળો તમારોજ દેશ છે અથવા સર્વ દેશ તમારો નથી એમ જણે કરી દેશને જાણો છે તે કહો? જનક બોલ્યા—જેથી અહિં સર્વ કર્મોમાં અતવાળી અવસ્થાઓ જાણી છે તેથી મારા આ થાય એમ મેં જાણ્યું નહિ, તેમ કોનું આ છે એમ, અને કોનું આ ધન છે એમ વેદનું વચન છે તેથી મારા આ થાય એમ મેં બુદ્ધિથી માન્યું નહિ. મેં આ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી મમતા છોડી હવેજને જાણી સર્વ મારો દેશ છે તે બુદ્ધિ સાંભળો. હું પોતા માટે નાસિકામાં ગયેલા પણ ગંધાને ઇચ્છતો નથી તેથી મેં જીતેલી પૃથ્વી સદા વશમાં રહે છે. હું પોતાને સાંડું મુખમાં વર્તતા એવા પણ રસોને ઇચ્છતો નથી તેથી મેં જીતેલું જળ મારા વશમાં સદા રહેલું છે. હું પોતાને અર્થે ચમુનાં રૂપને તથા જ્યોતિ (તેજ)ને ઇચ્છતો નથી તેથી મેં જીતેલું તેજ નિલ મારા વશમાં રહે છે. હું આત્મા કાળે જે આમડીમાં રહેલા સ્પર્શો છે તેઓને પણ ઇચ્છતો નથી તેથી મારો જીતેલો વાયુ નિલ મારિ વશ રહે છે. હું પોતાને કામે કાનને પામેલ એવા પણ શબ્દોને આહતો નથી માટે મેં જીતેલા શબ્દો નિલ મારા

પશમાં રહે છે. હું આત્માને સાર નિત્ય મનને મનતા અંતરમાં ઈચ્છતો નથી તેથી મેં છતી લીધેલું મન મારા પશમાં સર્વદા રહેલું છે. આવે અર્થેજ સર્વ આ પ્રમાણે અનિયિ સંહિત દેવ, પિતૃ અને પ્રાણિયોથી આરંભો થાય છે. આ સાંભળ્યા પછી હસિને ફરી બ્રાહ્મણે જનકરાગને કહ્યું કે તમારાથી બ્રહ્મણવાની ઈચ્છા માટે આજ આવેલો હું છું તેને ધર્મ જાણો, તમે આ દુર્વાર નિવૃત્ત ન થનાર, અને સત્વ ગુણરૂપ નેમિ (પ્રાંતબ્રાગ) પડે શોકેલાં બ્રહ્મના લાભરૂપ ચક્રના એક પ્રવર્તાવનાર છો.

ત્વમસ્યબ્રહ્મલામસ્યદુર્વારસ્યાનિર્વાત્તિઃ ।

સત્ત્વનેમિનિરુદ્ધસ્યચક્રસ્યૈકઃપ્રવર્તકઃ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. द्वा. द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

ब्राह्मणउवाच ॥ नाहंतथाभीरुचरामिलोकैक्यथात्वंमांतर्जयसेस्वबुद्ध्या ।

विप्रोस्मिमुक्तोस्मिन्नेचरोस्मिगृहस्थश्चમાव્રતवांस्तथास्मि॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે ભીર, જે રીતે તમે પોતાની બુદ્ધિએ મને તર-
છોડો છો તે રીતે હું આચરતો નથી, હું વિપ્ર છું, મુક્ત છું, વનેચર
(બ્રહ્મરૂપ વનમાં ફરનાર) છું અને ગૃહસ્થના ધર્મવાળો તથા વ્રતવાન છું,
જેમ તમે મને શુભ ને અશુભરૂપ જુવો છો તેમ હું નથી પણ જે કંઈ
જગતમાં રહેલું છે એ સઘળું મારાથી વ્યાપ્ત છે. જગતમાં જે કોઈ જ-
ગમ અને સ્થાવર જીવો છે તેઓનો મને અંતરૂપ જેમ અગ્નિને લાકડા-
ઓના નાશરૂપ જાણો તેમ સમજો. જેવી રીતે સઘળી પૃથ્વીમાં અથવા
સ્વર્ગમાં પણ મારું રાજ્ય છે તેવી રીતે આ મારી બુદ્ધિ જાણે છે અને બુ-
દ્ધિજ મારું ધન છે. જે માર્ગે કરી બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મને પામે છે તે
બ્રહ્મને જાણનારાઓનો ઉત્તમ માર્ગ છે. જેઓ ધરોમાં, વનવાસોમાં, ગૃહની
પાસે વસવામાં અને બિહુઓમાં જહુ, વ્યથ્ર નહિ એવાં ચિન્હોવડે બુદ્ધિને
સેવે છે તથા જૂઠાં જૂઠાં ચિન્હ (વેશ) અને આશ્રમમાં રહેલા, જેઓની
બુદ્ધિ શાંતિના સ્વભાવવાળી છે તેઓ જેમ નદીયો સમુદ્રને મળે છે તેમ
એક ભાવ (બ્રહ્મને પામે છે. આ માર્ગે બુદ્ધિથી પમાય છે પણ શરીરવડે
પમાતો નથી. તેમ કર્મોઆદિ, અંતવાળાં છે અને શરીર કર્મરૂપ બંધનવાળું
છે (કર્મથી બંધાયેલું છે), માટે હે સુભાગ્યવતી (ઈશ્વરી), તમને પરલોકે કરેલો,
ત્રાસ નથી અને તે બ્રહ્મના ભાવવાળો હું છું તેના ભાવવાળાં તમે મારા
૯

આત્માનેજ પામશે.

તસ્માત્તેસુમગેનાતિતપરલોકઠતંભયમ્ ।

તદ્ભાવમાવનિરતામમૈવાત્માનમેષ્યસિ ॥ ૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥ नेदमल्पात्मनाशक्यंवेदितुंनारुतात्मना ।

बहुचारुपंचसङ्क्षिप्तंविष्णुतंचमतंमम ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણી બોલી—આ અલ્પ મનવાળાએ જાણી શકાય એમ નથી, આ કુશળ મન વગરનાએ જાણી શકાય એવું નથી; કેમકે બહુ થોડું ટૂંકું અને વિસ્તારવાળું છે, આ મારું મનવું છે માટે જેણે કરી આ મત જણાય તે ઉપાય મને કહો! કારણ કે તમારાથી આ મત પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી તમને કારણરૂપ માતું છું. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—તમે બ્રહ્મને જાણનારી બુદ્ધિને નીચેની ^૧અરણીરૂપ જાણો અને ગુરૂરૂપ, ઉપરની અરણી છે એમ સમજો. આ બે તપ એટલે મનનનિદિધ્યાસનરૂપ જ્ઞાનને અને શ્રુત એટલે વેદાંત શ્રવણને મથે છે અને તેથી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—જે આ બ્રહ્મનું ક્ષેત્રનું (શરીરને જાણનાર જીવ) એવા નામવાળું સ્વરૂપ છે તે જે લક્ષણથી જેણે ગ્રહણ કરી શકાય તેનું તે લક્ષણ ક્યાં જોયું છે? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આત્મા સ્વરૂપ રહિત, અને ગુણો રહિત છે માટે એનું કારણ જાણતું નથી તો પણ જેણે કરી જાણી શકાય છે અથવા ^૨ નથી જાણતું તે ઉપાયજ કહું છું. સારો ઉપાય કર્મોથી શુદ્ધ બનેલી બુદ્ધિરૂપ જોયો છે અને જે પ્રમાણે ઉપર ફરનારા ભ્રમરાઓથી સુગંધવાળો પદાર્થ જણાય છે તે પ્રમાણે શ્રવણ વગેરેથી સારી થયેલી બુદ્ધિરૂપ ઉપાયવડે બ્રહ્મ જણાય છે અને તે જ્ઞાનનાં સ્વરૂપો (બુદ્ધિ વગેરે)થી મજેલાની પેઠે લાગે છે તે બુદ્ધિરહિતપણાથી છે. જે-એમાં જ્નેનારા તથા સાંભળનારા આત્માની બુદ્ધિ ભેદવાળી થાય છે તે મોક્ષોમાં ^૩ આ, કરવા યોગ્ય છે અને આ કરવા યોગ્ય નથી એવો ઉપદેશ કરાતો નથી. વળી અહિં જેટલા કરી શકાય તેટલા સ્પષ્ટ રૂપવાળા, અસ્પષ્ટ, હજારો અથવા લાખો,

૧ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ધસવાતું લાકડું. ૨ જે ચિત્ત અશુદ્ધ હોયતો ન જણાય. ૩ વાસ્તવ મોક્ષ એક છે પણ દ્રવ્યો ઝાઝાં છે તે અભિપ્રાયથી મોક્ષ ધણા ગણેલા છે.

સર્વ જૂદાં જૂદાં કાર્યોવાળા અને સર્વ પ્રત્યક્ષ કારણવાળા અંશો કલ્પવા; કે-
મકે અલ્પથી બીજું છે નહિ માટે શાંતિ વગેરેનો અભ્યાસ થયે તે વિદિત
થશે. શ્રી ભગવાન બોલ્યા—આ સાંભળ્યા પછી તે બ્રાહ્મણીની બુદ્ધિ જી-
વનો પરમાત્મામાં લય થવાથી શરીરનાં જ્ઞાનેકરી જીવોથી પર, જાણેલાં
અલ્પમાં પ્રવૃત્ત થઈ. અર્જુને પૂછ્યું—હે કૃષ્ણ, જેઓએ આ સિદ્ધિ મેળવી તે
બ્રાહ્મણી ક્યાં છે અને એ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ક્યાં છે? હે નાશ રહિત, તે એ
મને કહેા. શ્રી ભગવાન બોલ્યા—હે ધનને જીતનાર અર્જુન, મારા મનને^૧
બ્રાહ્મણ જાણેા, મારી બુદ્ધિને બ્રાહ્મણી જાણેા અને જે ક્ષેત્રજ્ઞ^૨ એમ કહેા
તે હું છું.

મનોમેવાહ્મણંવિદ્વિબુદ્ધિમેવિદ્વિબ્રાહ્મણીમ્ ।

ક્ષેત્રજ્ઞૈતિયશ્ચોક્તઃસોહમેવધનજ્ઞય ॥૧૧॥

इति श्रीमहाभास्ते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० ब्रा० चतुर्विंशो
अध्यायः ॥ ૩૪ ॥

અર્જુનઉવાચ ॥ ब्रह्मयत्परमंज्ञेयंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ।

भवतोहिप्रसादेनसूक्ष्मेमेरमतेमतिः ॥૧॥

અર્જુને પૂછ્યું—તમારી પ્રસન્નતાથી મારી મતિ સૂક્ષ્મ એવાં અલ્પમાં
રમે છે માટે પરમ જાણવા યોગ્ય જે અલ્પ છે તે, મને કહેવા યોગ્ય છે. વ-
સુદેવના પુત્રે કહ્યું—અહિંપણુ શિષ્યનો ગુરૂની સાથે થયેલો મોક્ષવાળા સં-
વાદરૂપ આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. કોઈ પણુ મેધાવી (ધારણા યુક્ત
બુદ્ધિવાળો) શિષ્ય બેઠેલા, વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળા, અલ્પને જાણનારા આ-
ચાર્યને (ગુરૂને) પૂછવા લાગ્યો—હે શત્રુઓને તાપ પમાડનાર, શું શ્રેય (કલ્યા-
ણ) છે? મોક્ષને પરાયણ થયેલો હું આપ ભગવાનને શરણ પામ્યો છું અ-
ને હે વિપ્ર, તમને મસ્તક નમાવિયાયુધું કે હું જે પૂછું તે મને કહેા. આ
પ્રમાણે પૂછનારા તે શિષ્યને હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન, ગુરૂએ કહ્યું—હે દિવ્ય,
જેમાં તમને સંશય છે તે સંવ્રણું તમને કહિશ. આ પ્રમાણે ગુરૂએ કહેલો તે
શિષ્ય બે હાથ જોડનાર થઈ જે પૂછવા લાગ્યો તે હે મ્હોટા બુદ્ધિવાળા, હું

૧ ચૈતન્યની છાયા જેમાં છે તે મન એટલે જીવ. ૨ અને મન રહિ-
ત શરીરને જાણનાર તે અલ્પ.

૩ઓમાં શ્રેષ્ઠ, ચતુર્થાન્ન ચર્મ સાંભળો. શિષ્ય પૂછવા લાગ્યો—હું ક્યાંથી ત-
મેરું ક્યાંથી અને જે આપણાથી બીજું સત્ત્વ છે તે કહો? હે વિપ્ર, ક્યાંથી
સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયો થયા છે? પ્રાણિયો કોણે કરી છુવે છે? તેઓ-
નું આયુષ્ય શા અન્નવાળું છે? શું સત્ત્વ, શું તપ અને સત્જનોએ ગુણો ક્યા
કહેવા છે? માર્ગો કયા? કલ્યાણ અથવા સુખરૂપ શાથી થાય છે? સુખ શું છે?
દુઃખ શું છે? હે સારાં વ્રતવાળા ભગવન્, આ પ્રશ્નોને આપ યથાર્થપણાથી
કહેવા યોગ્ય છો, હે વિપ્રાર્થિ, અર્થિ તમારાથી બીજાને કોઈ પણ તત્ત્વેકરી યથા-
યોગ્ય આ પ્રશ્નોને કહેવા યોગ્ય નથી માટે હે ધર્મને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ,
મને મ્હોટું આશ્ચર્ય છે તે આપ કહો? તમે મનુષ્યોમાં મોક્ષ ધર્મના અર્થમાં
કુશળ કહેવાઓ છો. વળી તમારાથી બીજાને સર્વ સંશયોને મટાડ-
નાર નથી અને અમે સંસાર (જન્મ મરણ)થી બીકણ ત-
થા મોક્ષને ઈચ્છનારા છીએ. વસુદેવના પુત્રે કથું—હે શત્રુ-
ઓને દમનાર, કુરના કુળમાં શ્રેષ્ઠ પૃથાના પુત્ર, તે ધારણ કરેલા વ્રતવાળા,
ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા ગુરુએ શરણ પામેલા, યથાયોગ્ય પૂજતા, ગુણવાન,
શાંત, પ્રિય થાય તેમ વર્તનાર, જાયાફળથેલા, ઈંદ્રિયોને જીતનાર, ચતુર્થાન્ન,
અલ્પચારિ તે શિષ્યને તે સર્વ પ્રશ્નો ડીક કહેવા માંગ્યા. ગુરુ બોલ્યા—આ
તમે પૂછેલું અલ્પાએ વેદની વિધાનો આશ્રય કરી તત્ત્વરૂપ થયેલા અર્થના
વિચારવાળું, સઘળું કહેલું, શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ સેવેલું છે. અમે અલ્પના જ્ઞાનને
ઉત્તમ માનિએ છીએ, સન્યાસને ઉત્તમ તપ જાણીએ છીએ, જે વેદનાં સર્વ
રીતે બાધ રહિત એવા જ્ઞાનના યથાર્થપણાને તથા દૃઢ નિશ્ચયથી, સર્વ પ્રા-
ણિઓમાં રહેલા આત્માને (અલ્પને) જાણે છે તે સર્વ કેદાણે જનારો થાયછે
(સર્વ લોકમાં યથેચ્છ ફરનાર થાય છે). જે વિદ્વાન્, ચૈતન્ય તથા જડના સાથે
વસવાપણાને અને જ્ઞાત રહેવાપણાને જ્ઞાવે છે, તેમ ચૈતન્યના એકપણાને
તથા જ્ઞાત જ્ઞાત પણાને નિરખે છે તે દુઃખથી છૂટે છે. જે કશું પણ ઈચ્છ-
તો નથી ને કશું પણ અભિમાન કરતો તથી એ આ લોકમાં રહેલો અલ્પ-
ના ભાવ માટે કલ્યાણ છે (જીવન્મુક્ત થાય છે). માયાને સત્ત્વ વગેરે ગુણો.
ના યથાર્થપણાને જાણનાર, સર્વ પ્રાણિયોનાં કારણને જાણનાર, મમતા રહિત
અને અલંકાર રહિત મુક્ત થાય છે એમાં મંશય નથી. ન જાણતાં એવાં
અજ્ઞાનરૂપ મૂળ ને અંકુરવાળું, બુદ્ધિ (મહત્ત્વ)રૂપ વાળું, મ્હોટા અ-
લંકારરૂપ મ્હોટી શાખાવાળું, જેનાં કોટર (દર બોલ)માં ઈંદ્રિયોરૂપિ

૧ જીવ, ૨ ઈશ્વર ૩ બાધ વગરની વસ્તુ.

હંદ્રા છે એવું, મહાભૂતરૂપ કળિઓવાળું, સૂચક કાર્યોરૂપ ન્દાની શાખાઓ-
વાળું, સદા સંકલ્પરૂપ પાંદડાંવાળું, સદા કર્મરૂપ પુષ્પવાળું, સદા સુખરૂપ
ફળને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ પ્રાણિયોની આશ્રવિકારરૂપ, અન્નરૂપ ખીજવાળું,
સનાતન મ્હોટું ઝાડ છે. એ (અન્ન)ને જાણી જન જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ ખર્જી-
થી તત્ત્વને કાપી અમરપણાને પામી મૃત્યુ તથા જન્મને તજે છે. હે મહા
પંડિત, આજ હું તમને થયેલા, થતા, થનારા વગેરે ધર્મ, કામ, અને અર્થ-
ના નિશ્ચયવાળું, સિદ્ધાંતના સમૂહ સમજેલું જૂના વિધિવાળું, સનાતન, ઉત્ત-
મ પદ (પામવા યોગ્ય અન્ન) કહેવાનો છું જેને જાણી અહિં સિદ્ધ, અને
આ લોકમાં વિદ્વાન્ થાય છે. પૂર્વે પરસ્પર જાણવાને ઇચ્છતા, સર્વ માર્ગો પ્ર-
ત્યે ફરી પોતાના કર્મોએ કરી થાકેલા પ્રજાપતિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, ભાર્ગવ,
વસિષ્ઠ, કશ્યપ વિશ્વામિત્ર, અને અત્રિ આ ઋષિયો જેને જાણવા વૃદ્ધ અ-
ગિરાના પુત્રને આગળ કરી અન્નાના સ્થાનમાં ગયા અને તે બ્રાહ્મણો નાશ
થયેલા પાપોવાળા, અન્નાનું દર્શન કરવા લાગ્યા. સુખથી બેઠેલા તે મહાત્માને
પ્રણામ કરી મ્હોટા ઋષિયો વિનયવાન થઈ મોક્ષને માટે ઉત્તમ આ પ્રશ્ન
કરવા લાગ્યા—કેમ સારું કર્મ કરવું? કેવી રીતે પાપથી મુક્ત થવાય? કયા
માર્ગો અમારા સુખરૂપ છે? શું સત્ય છે? શું હુકમ છે? કયા બે દક્ષિણ અ-
ને ઉત્તર એવા કર્મોના માર્ગ છે? કેમ તેને પામે છે? પ્રાણિયોના જન્મ, મૃત્યુ,
પ્રવય અને મોક્ષ કહો. આવી રીતે શ્રેષ્ઠ મુનિયોએ પૂછેલા તે બ્રહ્માએ જે ક-
હ્યું તે હું હે શિષ્ય, તમને કહું છું માટે વેદમાં કહ્યું છે તે રીતે સાંભળો.
અન્ના બોલ્યા—હે સારાં વ્રતોવાળા, સત્ય એવાં બ્રહ્મથી સ્થાવર અને જંગ-
મ પ્રાણિયો જન્મેલાં છે, તેઓ કર્મ કરી જીવે છે તથા પોતાને કરનારાં બ્રહ્મ-
ને વિસરી જઈ પોતાનાં કર્મથી વર્તે છે. ગુણોવાળું સત્ય (અન્ન) અવશ્ય
પાંચ લક્ષણવાળું છે; તેઓમાં મધ્યર સત્ય, ધર્મ સત્ય, જીવ સત્ય, સત્યથી થ-
યેલાં મહાભૂત સત્ય, અને પંચમહાભૂતમય એવું જરાયુજ વગેરે જગત્
સત્ય છે માટે જેઓ સત્યમય, નિલ યોગમાં તત્પર જેઓએ ક્રોધ તથા સં-
તાપને તજેલો છે એવા નિશ્ચયથી ધર્મને સેવનારા છે, તે પરસ્પર નિશ્ચયવા-
ળા વિદ્યાવાન ધર્મરૂપ પાજને પ્રવર્તાવનારા, સદા રહેનારાને, લોકને ઉત્પન્ન ક-
રનારાઓને હું ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષને, જૂદા જૂદા ચાર આશ્રમવાળા વ-
ણાને તથા પંડિતો જે ઉત્તમ ધર્મને સત્ય ચાર ચરણ (ચારપાયા)વાએ
કહે છે તે કહિશ. હે દ્વિજો, જેથી પૂર્વે પંડિતો અવશ્ય બ્રહ્મપણાને પામેલા
છે, તે જ્ઞેમને કરનાર, સુખરૂપ માર્ગ તમોને કહિશ, હે મહાભાગવાન વક્તા-

ઓ, આજ અહિં મારાથી તમે દુઃખે જણાય એવા તે, ઉત્તમ માર્ગને જાણો અને તે માર્ગથી ઉત્તમ પદરૂપ અક્ષને પૂર્ણપણાથી સમજો. જ્યાંસૂધી જીવ અક્ષજ્ઞાનને પામતો નથી અને જાણતો નથી ત્યાં સૂધી તેજ, આકાશ, સૂર્ય, વાયુ, ઈંદ્ર અને પ્રજાપતિ એઓને જીવે છે. હવે આગળ અધ્યત્મ જ્ઞાનનો જે ઉપાય કહું છું તે જાણો. વનમાં વસતા, ફળ, મૂળ, વાયુને ભક્ષ કરતા, મૈન ધારણ કરતા, ત્રણ, દિગ્ગેને (આત્માણુ ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યોને) વાનપ્રસ્થ આશ્રમ કરવો કહેલો છે, જે ગૃહસ્થપણું છે તે સઘળા વર્ણોને એ કરિ શકાય છે. ધીર પુરૂષો ધર્મને શ્રદ્ધારૂપ લક્ષણવાળો છે એમજ કહે છે. આ આવી રીતે ધીર સજ્જનોએ કર્મોએ કરી ચાલેલા, ધર્મની પાળે (પૂલ)રૂપ દેવલોકને પોંચવાના ઉપાયરૂપ માર્ગો તમને કહ્યા. આ ધર્મોમાંથી એક પણુ જૂદા ધર્મ પ્રત્યે જે ઉત્તમ આચારવાળો રહે છે તે કાળે કરી સદા અવશ્ય પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશને જીવે છે. આ પછી (હવે) યથાર્થપણાથી કારણે કરી હું બુદ્ધિના વિષયમાં રહેલાં, જૂદાં જૂદાં વર્તનારાં, સર્વ તત્ત્વો કહું છું. મહત્ત્વ, આત્મા, અવ્યક્ત (માયા), અહંકાર, દશ ઈંદ્રિયો, એક મન, પાંચ મહાબૂત, પાંચ મહાબૂતના વિશેષ ગુણો, આ રીતે સનાતન સૃષ્ટિ છે અને એવિશને એક (પચિશ) તત્ત્વોની સંખ્યા કહેલી છે. હવે જે ધીર સર્વ તત્ત્વોનાં જન્મ મરણને જાણે છે તે સર્વ પ્રાણિયોમાં મોહ પામતો નથી. જે તત્ત્વોને, સર્વ ગુણોને તથા સકળ દેવતાઓને યથાએજ્ય જાણે છે તે પાપનો પ્રલય થવાથી બંધનને તોડી નિર્મળ એવા સર્વ લોકોને પામે છે.

તત્ત્વાનિયોવેદ્યંતેયથાતથંગુણાંશ્ચસર્વાનખિલાશ્ચદેવતાઃ ।

વિદ્યૂતપાપ્માપ્રવિમુચ્યબન્ધનંસર્વલોકાનમલાન્સમશ્રુતે ॥૧૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० गुरुशिष्यसम्वादे
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।

नवद्वारं पुरं विद्यान्निगुणं पञ्चधा तु कम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા--તે તત્ત્વોમાં સમાન એવા, સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને અવ્યક્ત (અજ્ઞાન-માયા વગેરે નામથી) જાણવું. તે સર્વ વ્યાપક, અવિનાશિ અને સ્થિર (આરંભરહિત) છે, તેજ ત્રણ ગુણવાળું અવ્યક્ત

(માયા) સમતારહિત થયેલું નવ^૧ દ્વારવાળું પાંચ ધાતુવાળું^૨ પૂર^૩ જાણવું. અગ્નિઆર ઈંદ્રિયોવાળું, મનવડે પ્રકટ થનારા વિષયોવાળું, યુદ્ધિરૂપ જેનો સ્વામી છે એવું એ (પૂર) બ્રહ્મરૂપ અને અગિયારમાં ઈંદ્રિય મનરૂપ છે. એમાં જે ત્રણ પ્રવાહો છે તે વારવાર પૂરાય છે અને એજ ત્રણ ગુણવાળી સરવાણીઓ પ્રવૃત્ત થયા કરે છે. તમ, રજ તથા સત્વ એ ગુણો કહેવાય છે તે સર્વ ગુણો એક બીજાને જોડાએલા છે. પરસ્પર બીજ અને અંકુરની પેઠે આ જીવિકાવાળા છે, એક બીજાના આશ્રયવાળા છે, એક બીજાને અનુસરનારા છે અને એક બીજાથી તેજને જળની પેઠે જુદા ને લગતા છે. આ ત્રણ ગુણોવાળાં પંચ મહાભૂત છે. તમો ગુણને પરાભવ પમાડનાર સત્વ ગુણ છે. સત્વ ગુણને મથન કરનારો રજગુણ છે. રજગુણને મથનારો સત્વગુણ થાય છે અને સત્વને હડાડનારો તમોગુણ થાય છે. જ્યાં તમોગુણને નિયમમાં રખાય છે ત્યાં રજગુણ પ્રવર્તે છે. જ્યાં રજગુણને નિયમવાળો કરાય છે ત્યાં સત્વગુણ પ્રવર્તે છે. તેઓમાં અધકારરૂપ તમોગુણ જાણવો. મોહની સંસારવાળા ત્રણ ગુણ મળેલા હોવાથી છે પણ સત્વ રીતે તો રજને તમ એ બે છે. અધર્મનાં લક્ષણવાળું, પાપ કર્મોમાં નિશ્ચયવાળું તમોગુણનું રૂપ છે અને એ મળેલા પણ દેખાય છે. વિપરીતપણાને કરનાર, સ્વાભાવિક રજગુણ કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ પ્રાણિયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા, તેઓની ઉત્પત્તિનું લક્ષણ જેવા લાયક છે. સર્વ પ્રાણિયોમાં પ્રકાશરૂપ, ધર્મ જ્ઞાન વગેરેમાં સારાપણું, શ્રદ્ધાવાનપણું, મનોઝપણું આ પ્રમાણે સત્વગુણનું રૂપ સજ્જનોએ માનેલું છે. હવે તત્વનાં કારણોથી એઓનાં કાર્યનાં સ્વરૂપો સંક્ષેપ તથા વિસ્તારસહિત સારી રીતે કહેવાય છે તે સમજો. સં-મોહ, અજ્ઞાન, ત્યાગ (દાન)નો અભાવ, કર્મોનો અનિશ્ચય, નિદ્રા, ગર્વ, ભય, લોભ, પોતાથી સત્કર્મમાં દૂષણ, સ્મૃતિનો નાશ, દુષ્ટ પરિણામ (ખરાબ પરિપાક), નાસ્તિકપણું, ભિન્નવૃત્તિપણું (શીલનો ભંગ), યોગ્ય અને અયોગ્યની પરીક્ષાને ન જાણવાપણું, અધપણું (અયોગ્ય જાણવાપણું), ચાંડાલના ગુણોની વૃત્તિપણું, ન કરવાનામાં કાર્યને માનવાપણું, અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનને માનવાપણું, મૈત્રી ન રાખવાપણું, જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાપણું, શ્રદ્ધા ન રાખવી, મૂઢપણું, સરળતા ન રાખવાપણું, સાંર ન જાણવાપણું, પાપ કરવું, અજ્ઞાન, અગોનું જડપણું, દેવતા વગેરેમાં ભક્તિ ન રાખવાપણું,

૧ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, યુદ્ધિ પ્રાણ અને અહંકારરૂપ નવ દરવાજાવાળું. ૨ પંચ મહા ભૂતવાળું. ૩ શરીર.

જીતેદ્રિય ન થવાપણું, નીચ કર્મોમાં ચાલવું, આ સર્વ આચરેલા, તામસ ગુણો કહેલા છે. જગતમાં જે ખીજા ભાવો, ભાવ એવાં નામવાળા કહેલા છે અને તેમાં નિયમ રાખવામાં આવે છે તે સર્વ તમના ગુણો છે. નિત્ય દેવ, આદ્યાણુ અને વેદની નિંદાની વાત, લાગ (દાન) ન કરવો, અભિમાન, મોહ, ક્રોધ, અસહનતા, અને પ્રાણિયોમાં મત્સર કરવો આ આચરણ તમોગુણનું કહેવાય છે, જે ક્રોધ પણ તથા આરભો છે તે, જે વ્યાધાનો છે તે અને જે તથા ભક્ષણ છે એ આ રીતે તમોગુણની વૃત્તિ કહેલી છે. અનિવાદ, તિનિદાનો અભાવ, મત્સરતા, અભિમાનપણું, ને શ્રદ્ધા રહિતપણું આ તમોગુણની વર્તણૂક ધારેલી છે. આવા પ્રકારના જે ક્રોધ આજગતમાં પાપ કરનારા અને મર્યાદાને તોડનારા મનુષ્યો છે તે સઘળા તમો ગુણવાળા કહેલા છે. હવે તે પાપ કરનારાઓની નિશ્ચયવાળી યોગિ (ઉત્પત્તિ)ને કહું છું. જેઓ નીચા અથવા વાણી વગરના નરકના ભાવો અને જેઓ આગ નરકને વિશે જનારા ભાવો છે—જેવા કે સ્થાવર પ્રાણિયો, પશુઓ, વાદનો (ભાર કપાડનારાં પશુઓ), માંસને ખાનારા (રાક્ષસો), સર્પો, કૃમિઓ, કીડાઓ, પક્ષિઓ, ઇંચીથી થયેલા જીવો, સર્વ ચોપમા જીવો, ઘેલા, ખેરા, મૂંગા, જે ખીજા, પાપિ રોગવાળા છે તેઓ, તમોગુણમાં ખૂટેલા, દુષ્ટવૃત્તિવાળા, પોતાનાં કર્મો ફરી કરેલા ચિન્હોવાળા અને જેઓનો નીચો જનારો ચિત્તરૂપ પ્રવાહ છે એવા આ તથા આ રીતે તમો ગુણમાં મગ્ન છે તે સર્વ તમોગુણિ છે. હવે હું તેઓનો ચઢવાનો ક્રમ, અને પુણ્યથી થયેલી વૃદ્ધિ કહું છું કે જે રીતે તેઓ પુણ્ય કરનારા થઈ પુણ્યકારી લોકોને પામે છે. જે ખીજે પ્રકારે, (પશું વગેરેમાં) જન્મેલા, પોતાનાં કર્મોમાં પ્રીતિવાળા, શુભને ઈચ્છનારા આદ્યજીવોએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોમાટે વધારેલા (હણેલા) જીવો સંસ્કારથી ઉચ્ચે જાય છે અને લાંથી પડેલા યત્ન કરવાથી પાછા સ્વર્ગમાં દેવોની સમાન લોકપણાને પામે છે, આવી આ વેદમાં કહેલી શ્રુતિ છે. ખીજી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા, પોતાના કર્મોમાં ગણેલા જેઓ, ફરી જન્મ મરણ ધર્મવાળા થાય છે તેઓ અહિં મનુષ્યો જન્મે છે. પાપિ યોગિને પામેલા, ચાંડાલ, મૂંગા અને ચૂંચા (સરખું ન બોલનારા) થાય છે અને ક્રમથી પણ ઉત્તરોત્તર વર્ણને પામે છે. શૂદ્રની જાતિને ઉદ્ધવવાથી જે ખીજા, વૈશ્ય વગેરે જાતિના તામસ ગુણો છે તે તમોગુણરૂપ પ્રવાહના મધ્યમાં આવી તામસ ગુણમાં વર્તે છે માટે તેઓથી આત્માની રક્ષા કરેલી. જે સ્ત્રી વગેરેની કામનામાં આસક્તિ તે મહામોહ એ રીતે કહેલું છે અને એમાં સુખને ઈચ્છનારા ઋષિયો મુનયો અને દેવો મોહ પામે છે. અવિદ્યા

૧ તે પદાર્થ ન હોય અને તેમાં તેની કુદ્ધિરૂપ અવળાપણું થવું તે અવિદ્યા.

(અજ્ઞાન) છે તે તમ, ^૧અસ્મિતા (હું પાણું) એ મોહ, ક્રોધ છે તે તામિસ્ત્ર અને મરણ એ અંધતામિસ્ત્ર કહેવાય છે. હે બ્રાહ્મણો, આ સર્વ તમને વિધિ પ્રમાણે વર્ણુથી (સ્વરૂપથી), ગુણુથી (વીપરીતપણાથી), યોનિથી (તામસ પણુથી) સત્ય રીતે તેમજ કહ્યું. કોણ આ સારી રીતે જાણે છે અને કોણ આને ઠીક રીતે જુએ છે? (અર્થાત્ તેવો કોઈ નથી) માટે જે તત્વ ન હોય તેમાં તત્વને જોનાર છે તે, તમોગુણનાં તત્વ (સત્યપણા)નું લક્ષણ છે. બહુ પ્રકારના તમોગુણ કહેલા છે પણ જે આગળ પાછળ યથાભોગ્ય કહેલા તમને, તથા આ ગુણોને સદા સમજે છે તે નર તમના સર્વ ગુણોથી મુક્ત થાય છે.

તમોગુણાવહુવિધાઃપ્રકીર્તિતાયથાવદુક્તંચતમઃપરાવરમ્ ।

નરોહિયોવેદગુણાનિમાન્સદાસતામસૈઃસર્વગુણૈઃપ્રમુચ્યેતે ॥૩૬॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० गु० पट्विंशो
अध्यायः ॥ ૩૬ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ रजोहंवःप्रवक्ष्यामियाथातथ्येनसत्तमाः ।

निबोधतमहाभागगुणवृत्तंचराजसम् ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હે મહા ભાગવાળા શ્રેષ્ઠ સજ્જનો, હું તમો-
ને યથાર્થપણુથી રજોગુણ કહેવાનો છું માટે રજોગુણનું આચરણ
સમજો. સંતાપરૂપ, શ્રમ, સુખ, દુઃખ, ટાઢ, તડકો, ધિવિરતા (સા-
મર્થ્ય), તિગ્રહ, સંધિ, કારણવાદ, અપ્રીતિ, ક્ષમા, બળ, શૌર્ય, મદ, રોષ ક-
સરત, કલહ, ઇર્ષ્યા, ઇચ્છા, ચાડી, યુદ્ધ. મમતા, પાલન, વધ, બંધન, કલે-
શ, ખરીદ કરવું, વેંચવું, વાઢો, છેદો, ભેદો એ રીતે કહેવું, શત્રુનાં કવચને
કાપવું, ઉગ્ર એવું હિંસકપણું, બોલવું, પારકાનાં છિદ્રોની શિખવણી, લોકની
મિંતાની પાછળ ચિંતા, મત્સર, પરિપાલન, ખોટો વાદ, મિથ્યાદાન, વિકલ્પ,
ધિકાર કરી બોલવું, નિંદા, સ્તુતિ, પ્રશંસા, પ્રતાપ, લઠાવવું, પરિચર્યા, શુ-
શ્રૂષા, સેવા, તૃણા, આશ્રય, વ્યવહાર રચનાની કૃશળતા, નીતિ, પ્રમાદ,
પરિવાદ, પરિગ્રહ, જે, લોકોમાં, નરોમાં, નારીઓમાં, પ્રાણિયોમાં, દ્રવ્યોમાં
અને રક્ષણ કરનારાઓમાં જૂઠા જૂઠા સંસ્કારો થાય છે તે, સંતાપ, અ-
વિશ્વાસ, વ્રતો, જેઓ નિયમો છે તે આશીર્વાદવાળાં કર્મો, જૂઠાં જૂઠાં, વાં-

૧ જેમાં પોતાપણું ન હોય અને હું પાણું થયું એ અસ્મિતા.

વ્ય, ક્રુવા, સરોવર વગેરે ખોદાવવાનાં કર્મો, સ્વાહાકાર, નમસ્કાર, સ્વધાકાર, વષટ્કાર, યજ્ઞવતું, ભણાવતું એ એ, યજ્ઞવતું, ભણવતું, દાન, ગ્રહણ કરવું, પ્રા-
યશ્ચિત્તો, મંગળ કર્મ, આ માફ છે આ માફ છે એ કહેવું, ગુણથી થયેલો સ્નેહ,
દ્રોહ, માયા, નિઠૃતિ (અપકાર), માન, ચોરી, હિંસા, વગેરેવાપણું, પરિતાપ,
ભગવું, દંભ, ગર્વ, રાગ, ભક્તિ, પ્રીતિ, હર્ષ, જુગટું, જનવાદ, જે સ્ત્રી-
ઓએ કરેલા સંબંધો છે તે, જે કોઈ નાચ, વાજત્ર અને ગીતોના પ્ર-
સંગો છે તે આ સર્વ હે વિષ્ણુ રાજસગુણો કહેલા છે. પૃથ્વીમાં થયેલા,
થતા અને થનારા ભાવો (પદાર્થો)ના વિચારો, નિત્ય ધર્મ, અર્થ તથા કા-
મમાં પ્રીતિવાળા વિચારો અને ધર્મ, અર્થ કામ એ પણ રાજસગુણો છે.
જે કામની વૃત્તિવાળા, સર્વ કામનાઓની સમૃદ્ધિઓથી ખુશ થાય છે તેઓ
અને જેના મનનો પ્રવાહ નીચો છે એ મનુષ્યો રજોગુણથી ભરેલા છે. તેઓ
વારંવાર જન્મતા, આ જગતમાં આનંદ પામે છે અને મરણ પછી
થનારાં આ જગતમાં સુખને ચાહે છે. દાન કરે છે, લે છે તર્પણ
કરે છે તથા હોમ કરે છે, આ રીતે બહુ પ્રકારે તમ ને રજોગુણે કબ્જા
પણ જે નર યથાયોગ્ય કહેલા, ગુણની વર્તણૂકને તથા સદા આ, ગુણોને ભણે
છે તે રાજસ, સર્વ ગુણોથી મુક્ત છે.

રજોગુણાવોબહુધાનુકીર્તિતાયથાવદુક્તંગુણવૃત્તમેવચ ।

નરોપિયોવેદગુણાનિમાન્સદાસરાજસૈઃસર્વગુણૈઃપ્રમુચ્યતે ॥૧૮॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणी गु० सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૭ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामितृतीयंगुणमुत्तमम् ।

सर्वभूतहितंलोकेसतांधर्ममनिन्दितम् ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હું આ પછી જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓનાં હિતરૂપ, સં-
જ્ઞનોના ધર્મરૂપ, નિંદાથી રહિત, ઉત્તમ એવો ત્રિજો ગુણ (સત્વ) કહું છું.
આનંદ, પ્રીતિ, ઉત્તતિ, પ્રકાશતા, સુખ, કૃપણતાનો ત્યાગ, નિર્ભયતા, સં-
તોષ, શ્રદ્ધાવાનપણું, ક્ષમા, ધૈર્ય, અહિંસા, સમતા, સત્ય, સરલતા, અક્રોધ,
અનસૂયા,^૧ પવિત્રતા, ડાહ્યાપણ, પરાક્રમ, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મિથ્યા છે, આચાર
મિથ્યા છે સેવા વૃથા છે અને શ્રમ વ્યર્થ છે એમ જાણી જે યોગિના ધર્મ-

૧ એ ગુણોમાં દોષો ન ઠરાવવા તે.

વાળો થાય છે તે પરલોકમાં અવિનાશી પદને પામે છે. જે મમતા રહિત, અહંકાર રહિત, આશીષ રહિત, સર્વથી સમ, અને નિષ્કામ થયેલ છે એવોજ સજ્જનોનો સનાતન ધર્મ છે. વિશ્વાસ, લજ્જા, તિતિક્ષા,^૧ દાન, શુદ્ધતા, આલસ્યનો લાગ, ક્રૂરતાનો લાગ, સમોહનો લાગ, પ્રાણિયો વિષે દયા, ચાડીનો લાગ, પુત્રના જન્મ વગેરેથી થયેલો હર્ષ, સંતોષ, વિસ્મય, વિનય, સારિવૃત્તિપણું, શાંતિ (મોક્ષ)ના કર્મમાં શુદ્ધિ, શુભ યુદ્ધિ, સરલતાથી પ્રવૃત્તિ, ઉદાસીપણું, બ્રહ્મચર્ય, સર્વનો લાગ, નિર્મમતા, આશિર્વાદ રહિતપણું, અહીનધર્મપણું, દાન ખોટું છે, યજ્ઞ ખોટો છે, બણેયું ખોટું, વ્રત ખોટું, દાન લેવું ખોટું, ધર્મ ખોટો અને તપ ખોટું આ પ્રમાણે માની વર્તનારા જે કોઈ, સત્ય ગુણનો આશ્રય કરનારા, વેદનાં કારણ બ્રહ્મમાં રહેલા બ્રહ્મણો છે તે ધીરાઓ સહ જાણનારા છે. વળી તે ધીર માનવો સર્વ પાપોને તજી શોક રહિત થઈ સ્વર્ગને પામી લાંથી અનેક શરીરો કરી શકે છે અને તે મહાત્માઓ સ્વર્ગમાં જનારા દેવો હોય તેમ અનેક આકારવાળું મન તથા ઇશિત્વ,^૨ ઇવશિત્વ, લઘુત્વ^૩ વગેરે સિદ્ધિયોને કરી શકે છે. આ રીતે એઓ ઉંચાં મનરૂપ પ્રવાહવાળા, સ્વર્ગને પામેલા, તેને ઠેકાણે પ્રકૃતિવડે મનને અનેક પ્રકારનું કરનારા થઈ જે જે ઇચ્છે છે તે સર્વને સેવે છે અને તેઓનો વિભાગ પણ કરી શકે છે (અર્થાત્ ખીજઓને આપે છે), તેથી તેઓ વૈકારિક નામના દેવો કહેલા છે. આ રીતે હે શ્રેષ્ઠ વિષ્ણો, તમને આ સત્યગુણનું આચરણ કહ્યું, આ વિધિ પ્રમાણે જાણવાથી જેજે ઇચ્છે છે તેને તેને પામે છે; આ પ્રમાણે વિશેષપણાથી સત્ય ગુણો કહ્યા. આ ગુણોને તથા યથાયોગ્ય કહેલી ગુણની વૃત્તિને જે નર સદા જરૂર જાણે છે તે ગુણોને ભોગવે છે પણ તે ગુણો સાથે જોડાતો નથી (લેપાતો નથી-ગુણોએ બંધાતો નથી).

પ્રકીર્તિતાઃસત્ત્વગુણાવિશેષતોયથાવદુક્તંગુણવૃત્તમેવચ ।

નરસ્તુયોવેદગુણાનિમાન્સદાગુણાન્સમુક્તેનગુણૈઃસયુજ્યતે ॥૧૧॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० अष्ट-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

૧ ટાઢ તડકો સહન કરાય તે. ૨ સ્થાવરો પણ જેની આજ્ઞા કરનાર છે એવું પ્રભુપણું ૩ પૃથ્વીમાં જ આવ થાય એવું વશપણું ૪ લઘુપણું (સંદરતા અથવા શીઘ્રતા)

બ્રહ્મોવાચ ॥ નૈવશક્યાગુણાવકુંઠ્યચ્કેનૈવસર્વશઃ ।

અવિચ્છિન્નાનિદ્દશ્યન્તેરજઃસત્ત્વંતમસ્તથા ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—સર્વ જૂદાપણાથી ગુણો કહી શકાય તેવા નથી; કેમકે રજ, સત્ત્વ અને તમ તે જૂદાં થયેલાં દેખાય છે, એક બીજાં રંગન પામે છે, પરસ્પર અર્થોવડે જીવે છે, સર્વ એક બીજાને આશ્રય પામનાર, અને એક એકને અનુસરનાર છે. જ્યાં સૂધી સત્ત્વ છે ત્યાં સૂધી રજ વર્તે છે એમાં સંશય નથી. જ્યાં સૂધી તમ છે ત્યાં સૂધી સત્ત્વ અને રજ અહિં કહેવાય છે. મળેલા સમુદાયથી ફરનારા (મળેલા સ્વભાવના) ને મળેલ વૃત્તિવાળાએ ગુણો મળીને વ્યવહાર કરે છે, આમ છતાં કારણોથી તથા કારણો વિના પણ વર્તે છે, અધિક અને અધિક નહિ એવા, પરસ્પર વર્તનારા તે ગુણોનું સર્વ રીતે ઓછું નહિ એવું તથા અધિક નહિ એવું રૂપ જેમ છે તે કહેવાય છે. જ્યાં કૂતરાં, બૂંડ વગેરેમાં રહેલ વધારે તમ હોય ત્યાં રજ થોડું તથા સત્ત્વ અતિ થોડું જાણવું. જ્યાં મધ્ય મનરૂપ પ્રવાહવાળા જીવોમાં રહેલ રજ, વધારે હોય ત્યાં તમ ઓછું અને સત્ત્વ ઘણું ઓછું જાણવું. જ્યાં ઉંચા મનરૂપ પ્રવાહવાળા જીવોમાં રહેલું સત્ત્વ વિશેષ હોય ત્યાં તમ અલ્પ અને રજ અતિ અલ્પ જાણવું. સત્ત્વ છે તે ઈંદ્રિયોના રાગદ વગેરે ગુણોને પ્રકાશ કરનાર, વૈકારિક અહંકારનાં કારણરૂપ છે. સત્ત્વ ગુણથી કોઈ પણ બીજો ઉત્તમ ધર્મ કહેવો નથી માટે સત્ત્વ ગુણમાં રહેનારા ઉચ્ચે જાય છે. રજ ગુણવાળા મધ્યમાં રહે છે અને છેવટના ગુણવાળા, તામસ જનો નીચે જાય છે. તમ શ્દ્રમાં, રજ, ક્ષત્રિયોમાં અને ઉત્તમ સત્ત્વ બ્રાહ્મણમાં છે તથા આ રીતે આ ત્રણ ગુણો ત્રણ વર્ણોમાં ફેરે છે. દ્વરથી પણ (શ્દ્રમાં પણ) તમ, સત્ત્વ અને રજ એ ગુણો મળેલા તથા મળીને ફરનારા દેખાય છે પણ જૂદાઈમાં રહેલા સાંભળ્યા નથી. ઉદય પામતા સૂર્યને દેખી નિંદિત કર્મ કરનારા ચોરોને ભય થાય છે, તાપથી દુઃખ ભોગવનારા ખેડીઆઓ પરિતાપ પામે છે; આમાં સૂર્ય અધિક સત્ત્વરૂપ છે, ચોરો તમરૂપ છે અને માર્ગમાં ચાલનારાઓને પરિતાપ થાય છે એ રજનો ગુણ કહેવાય છે. પ્રકાશપણારૂપ, સૂર્ય સત્ત્વ ગુણ છે, સંતાપ (તડકો) છે તે રજનો ગુણ છે અને પર્વોમાં તેનો જે દુખાવો (ઝહણ) થાય છે તે તમનો ગુણ જાણવો. આ રીતે સર્વ તેઓમાં ત્રણ ગુણો વર્તે છે અને તે તે રીતે તે તે પદાર્થમાં ક્રમેકરી વર્ત્યા ફેરે છે. સ્થાવર ભાવો (પદાર્થો)માં અધિકપણાને પામેલું તમ છે, રાજસ પદાર્થો (ખાટા તીખા વગેરે) બીજાં જ્વળના યોગથી અથવા પાક વગેરેથી

વિસ્તાર પામ્યા કરે છે. સ્નેહ (તેલ)વાળો જે ભાવ છે તે સાત્વિક (સત્વગુણવાળો) છે. તેમ દિવસ ત્રણ પ્રકારનો જાણવો. રાત્રિ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. પખવાડીયું, માસ, વર્ષો, ઋતુઓ તથા સંધિઓ (તેઓને જોડવાના કાલ) ત્રણ પ્રકારના છે, ત્રણ પ્રકારનું દાન દેવાય છે. ત્રણ પ્રકારે યજ્ઞ પ્રવર્તે છે, ત્રણ પ્રકારના લોક છે, ત્રણ પ્રકારે દેવો છે, ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાઓ છે, ત્રણ પ્રકારવાળી ગતિયો છે, થયેલું, થતું, થનારું, ધર્મ, અર્થ, કામ, પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, આ ત્રણ ગુણોરૂપજ છે, આ ગુણો ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે ક્રમેકરી પ્રવર્તે છે, અહિં આ લોકમાં જે કંઈ છે તે સઘળું આ ત્રણ ગુણોરૂપ છે. ત્રણ ગુણો નિત્ય સ્પષ્ટ થયાવિના પ્રવૃત્તિ કરે છે અને સત્વ, રજ તથા તમ, આ સનાતન ગુણોની સૃષ્ટિ છે. તમ, અવ્યક્ત (સ્પષ્ટ નહિ એવું), શિવ, ધામ, રજ, યોનિ (કારણ), સનાતન, પ્રકૃતિ, વિકાર, પ્રલય, પ્રધાન, પ્રભવ (જન્મરૂપ), અવ્યય (નાશરૂપ), અનુદ્રિક્ત (અધિક નહિ એવું), અનૂન (ઓછું નહીં એવું), સત્, અસત્, તે સઘળું અવ્યક્ત (માયા), ત્રણ ગુણવાળું કહેલું છે. આ બાવિશ નામો અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાઓએ જાણવા યોગ્ય છે. જે સત્વતાથી સર્વ અવ્યક્ત (માયા)નાં નામો ગુણો તથા કેવળ (એક) ગતિયોને જાણે છે તે, સુક્ત થયેલા દેહવાળો, વિભાગથી તત્વને જાણનાર, અને નિરોગી થઈ સર્વ ગુણોથી છૂટે છે.

અવ્યક્તનામાનિગુણાંશ્ચતત્ત્વતોયોવેદસર્વાણિગતીશ્ચકેવલાઃ ।

વિમુક્તદેહઃપ્રવિભાગતત્ત્વવિત્સમુચ્યતેસર્વગુણૈર્નિરામયઃ ॥૨૧॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० ऊन-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नोमहानात्मा महामतिः ।

आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—અવ્યક્ત (ત્રિગુણ)થી પ્રથમ મોટી મતિવાળો મહાન, આત્મા ઉત્પન્ન થયો તે સર્વ ગુણોની (ગુણ કાર્યોની) આદિ, પ્રથમ સૃષ્ટિરૂપ છે, મહાન (મહત્ત્વ), આત્મા, મતિ, વિજ્ઞ, જ્ઞ, શંભુ, વીર્યવાન, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, ઉપલબ્ધિ, પ્રાપ્તિ, ધૃતિ, સ્મૃતિ, આ પર્યાયને કહેનારા શબ્દોથી મહાન આત્મા જાણાય છે અને તેને જાણનારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અતિ મોહ પામતો નથી, તે (આત્મા) એતરફ હાથ પગવાળો, સર્વ તરફ નેત્ર, મસ્તક અને મુ-

ખવાળો, તથા સર્વ ઠેકાણે કાનવાળો છે અને જગતમાં સર્વને વ્યાપિ રહે છે. મહોર્તા સામર્થ્યવાળો તે પુરૂષ સર્વનાં હૃદયમાં નિશ્ચયવાળો છે. તેમ અણિમા, લઘિમા પ્રાપ્તિ આંગળીથી ચંદ્ર વગેરેને પામવું તે આ સિદ્ધિઓરૂપ ઇશ્વર, તેજ રૂપ ને અવિનાશી છે; તેમાં યુદ્ધિને જાણનારા, ધ્યાન કરનારા, નિત્ય યોગવાળા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, જીતેન્દ્રિય, વળી જે કોઈ ઝનવંત, લોભ રહિત, ક્રોધને જીતનારા, ધીર, મમતા રહિત અને અહંકાર રહિત જેઓ સદ્ભાવ કરવામાં પ્રીતિવાળા છે એ સર્વ પ્રસન્ન મનવાળા, મુક્ત થઈ મહત્ત્વને પામે છે. જે મહાન્, આત્માની પુણ્યરૂપ, ઉત્તમ ગતિને જાણે છે, તે જ્યારે અહંકારથી પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમું તેજ આ પાંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે તે પાંચ મહાભૂતોમાં પ્રાણિયો જોડાએ જાય છે અને તે મહાભૂત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ક્રિયાઓમાં મળી જાય છે, આ રીતે મહાભૂતોના વિનાશની° છેવટમાં પ્રલય નજીક આવે છે ત્યારે હે ધીરાઓ, સર્વ પ્રાણિયોને મહોર્ટું ભય ઉત્પન્ન થાય છે, ધીર સર્વ લોકોમાં મોહ પામતો નથી અને આદિ સૃષ્ટિઓમાં પોતાની મેજે થનાર, પ્રભુ એવા વિષ્ણુરૂપ જ થાય છે. આવી રીતે જે હૃદયરૂપ ગુફામાં શયન કરનાર, પ્રભુ, પરમ, જૂના પુરૂષ, સર્વ રૂપવાળા, હિરણ્મય અને યુદ્ધિમાનોની ઉત્તમ ગતિરૂપ મહાન્ આત્માને જાણે છે તે યુદ્ધિમાન્ યુદ્ધિને ઉદ્ધવન કરી રહે છે.

एवंहियोवेदगुहाशयंप्रभुंपरंपुराणंपुरुषंविश्वरूपम् ।

हिरण्मयंबुद्धिमतांपरांगर्तिसंबुद्धिमान्बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥૧૩॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वाणि गु० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच ॥ यउत्पन्नोमहान्पूर्वमहङ्कारःसउच्यते ।

अहमित्येवसम्भूतोद्वितीयःसर्गउच्यते ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો મહાન્ તે હું જ થયો છું એમ જાણવાથી અહંકાર એ રીતે કહેવાય છે અને તે બીજી સૃષ્ટિ કહેવાય છે. તામસ અહંકાર ભૂતોના આદિ અને વૈકારિક (મહત્ત્વથી થયેલા) કહેલા છે. તે તૈજસ (રજ્જે શુભ્રથી થયેલા) એતના ધાતુ (પુરૂષ)રૂપ, પ્રજાઓની જેથી ઉત્પત્તિ છે એવો અને પ્રજાનો પતિ કહેવાય છે. તે દેવોની (ઇન્દ્રિયોની) તથા

મનની ઉત્પત્તિરૂપ, ક્રીડા કરનાર, ત્રણ લોકને કરનાર, અને તે સર્વ હુંજ છું એમ અભિમાન કરનાર કહેવાય છે, એ અધ્યાત્મ (લિંગદેહ)ના જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા મુનિ, બાહ્યિક મનવાળા અને સ્વાધ્યાય તથા યજ્ઞથી સિદ્ધ બનેલા લોકોના સનાતન લોક (પામવાનાં સ્થાન)રૂપ છે. ત્રણ ગુણમય એવા અહંકારે કરી આ (શબ્દ વગેરે) ગુણોને ભોગવવા ઇચ્છતા પુરૂષને ભૂતોના આદિ એવો તામસ અહંકાર આકાશ વગેરે ભૂતોને સ્પર્શે છે માટે તે ભૂતોના કરનાર છે. એ રીતે વૈકારિક અહંકાર સર્વ આ (ઈદ્રિયોરૂપ) જગતને સ્પર્શે એટલા (દર્શન વગેરે ક્રિયાઓ) કરે છે અને રજોગુણથી થયેલા, અહંકાર પોતાનાં તેજવડે પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા પ્રાણોરૂપ જગતને સ્પર્શે તેને રંજન કરે છે.

અહંકારેનાહરતોગુણાનિમાન્મૂતાદિરેવંસૃજતેસમૂતકૃત્ ।

વૈકારિકઃસર્વમિદંવિચેષ્ટતેસ્વતૈજસારજયતેજગત્તથા ॥૧॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीद्रापर्वणि गु० एकच-
त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ૪૧ ॥

બ્રહ્મોવાચ ॥ અહંકારાત્પ્રસૂતાનિમહાભૂતાનિપન્ચવૈ ।

પૃથિવીવાયુરાકાશમાપોજ્યોતિશ્ચપન્ચમમ્ ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—અહંકારથી પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમું તેજ આ પાંચ મહાભૂત પેદા થયાં, તે પાંચ મહા ભૂતોમાંના શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ક્રિયાઓમાં જોયો મોહ પામે છે. હે ધીરાઓ, મહાભૂતોના વિનાશના અંતમાં જ્યારે પ્રલય પાસે આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણુધારિઓને મોટાટી દેશત (ખીક) ઉત્પન્ન થાય છે. જે મહાભૂત જેથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમાં લય પામે છે; આ રીતે ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. જ્યારે સ્થાવર અને જંગમ, સર્વ પ્રાણિ પ્રલય પામે છે ત્યારે સ્મૃતિ (યાદી)વાળા, ધીર^૧ પુરૂષો ક્યારેય પશુ લય પ્રાપ્તતા નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને પાંચમો ગંધ તેઓને લેવાની ક્રિયાઓ કારણરૂપ મનેકરી અવિનાશિ છે અને મોહ સંજ્ઞાવાળી એટલે સ્થૂળ ક્રિયાઓ નાશવાળી છે; કેમકે સ્થૂળ શરીરો છે એ લોભને ઉત્પન્ન કરનાર

૧ જેઓ યોગના બળથી સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સ્થૂળનો લય કરે છે તે તન્માત્રારૂપ શરીરવાળા હોવાથી સ્થૂળ ભૂતો સાથે નાશ પ્રાપ્તતા નથી.

કર્મથી થયેલાં, પાંચમૂતના બેદરહિત, કાઈ સત્ વસ્તુ જેઓમાં નથી એવાં માંસ તથા રૂધિરના સમૂહવાળા, એક બીજાની આજીવિકાવાળાં, દીન (ભૂખ વગેરેથી પીડિત) અને કૃપણ જીવનવાળાં છે તથા જીવમાં પણ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન આ પાંચ વાયુઓ વાણી, મન, અને બુદ્ધિની સાથે નિયમથી બંધાયેલા છે માટે આ, આડ આત્મા (સ્વરૂપ)વાળું જગત્ છે. વળી તેમાં ચામડી, નાક, કાન, નેત્ર, જીભ અને વાણી બંધન પામેલાં છે; આથી જેનું મન અધિક શુદ્ધ છે, બુદ્ધિ વ્યભિચાર વગરની છે અને આ ચામડી વગેરે રૂપ આડ અગ્નિઓ જેના મનને સદા આગતા નથી તે પ્રસિદ્ધ શુભ એવાં બદ્ધને પામે છે અને તેથી વિશેષ અધિક બીજું નથી. હે દ્વિજો, વિશેષપણથી જે અગ્નિચાર ઈંદ્રિયો કહેવાય છે તેઓ, અહંકારથી થયેલાં હું તમને કહું છું. કાન ચામડી, ચક્ષુ, જીભ, પાંચમી નાસિકા, પગ, ગુદા, ઉપસ્થ, હાથ અને દશમી વાણી છે આવો આ, ઈંદ્રિયોનો સમુદાય છે તેઓમાં મન અગ્નિચારનું છે. જ્યારે પ્રથમ આ સમુદાયને જીતે લારે બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. પાંચ જાણવાની ઈંદ્રિયો અને પાંચ કરવાની ઈંદ્રિયો કહેવાય છે. કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનયુક્ત, સત્યપણે કહેલાં છે અને કર્મયુક્ત જે બીજાં છે તે બેદરહિત છે. ખેડ વિષે મનને જાણવું અને બુદ્ધિ છે તે તો ખારમી છે. આ રીતે ક્રમને અનુસાર અગ્નિચાર ઈંદ્રિયો કહ્યાં તેઓને યથાર્થ જાણ્યાથી પડિતો કાર્ય સિદ્ધ કર્યું એમ માને છે (અર્થાત્ તેઓને જાણ્યાથી કૃત્ય કૃત્ય થાય છે). આની પછી જૂદા જૂદા પ્રકારવાળી સર્વ ઈંદ્રિયો કહું છું—આકાશ પ્રથમ મહાભૂત છે, કાન અધ્યાત્મ તથા શબ્દ અધિભૂત કહેવાય છે, તેમાં દિશાઓ અધિદેવતા છે. બીજું મહાભૂત વાયુ છે તેમાં ચમડી, અધ્યાત્મ, સ્પર્શ કરવા યોગ્ય અધિભૂત, અને વિજળી અધિ દેવતા પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિજું મહાભૂત તેજ એ રીતે કહેવાય છે તેમાં ચક્ષુ અધ્યાત્મ, રૂપ અધિભૂત, અને સૂર્ય અધિદેવતા કહેવાય છે. ચોથું મહાભૂત જળ જાણવું, એમાં જીભ અધ્યાત્મ, રસ અધિભૂત, અને તેમાં ચંદ્ર અધિદેવતા કહેવાય છે. પૃથ્વી પાંચમું મહાભૂત છે તેમાં નાસિકા અધ્યાત્મ, ગંધ અધિભૂત અને વાયુ અધિદેવતા કહેવાય છે. આ પાંચ મહાભૂતોના ત્રણ પ્રકારનો જે વિધિ છે તે ક્ષો, હવે સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારની ઈંદ્રિય કહું છું. તત્ત્વને જાણનારા બ્રાહ્મણો પગને અધ્યાત્મ, એ રીતે, ગતિ (ચાલ)ને અધિભૂત અને તેમાં વિષ્ણુને અધિદેવતા કહે છે. નીચ ગતિ, અપાન વાયુ અને પાણી (ગુદા) અધ્યાત્મ કહેવાય છે, તેમાં મળસાગ અધિભૂત,

અને મિત્ર આધિદેવતા છે. સર્વ પ્રાણિયોને જન્મ આપનાર ઉપસ્થ અત્યાત્મ, તેમાં વીર્ય અધિભૂત અને પ્રજાપતિ દેવતા કહેવાય છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનને જ્ઞાનુનારા જનો એ હાથને અધ્યાત્મ, કર્મોને અધિભૂત એમ અને તેમાં શક (ઈંદ્ર)ને અધિદેવતા કહે છે. અહિં વૈશ્વદેવ સંઘાધિ પ્રથમ એવી વાણી અધ્યાત્મ, તેમાં કહેવાનું હોય તે અધિભૂત અને અગ્નિ અધિદેવતા કહેવાય છે. પંચભૂતના આત્મામાં ફરનાર મન અધ્યાત્મ, એ રીતે સંકલ્પ અધિભૂત અને ચંદ્રમા અધિદેવતા કહેવાય છે. તેમ સર્વ સંસારને ફરનાર અહંકાર અધ્યાત્મ, અભિમાન અધિભૂત અને તેમાં રૂદ્ર અધિદેવતા છે. ઈંદ્રિયોના વિચારવાળી બુદ્ધિ અધ્યાત્મ, એ રીતે માનવાનું છે તે અધિભૂત, એ રીતે અને તેમાં બ્રહ્મા અધિદેવતા એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણિયોનાં ત્રણ સ્થાન છે પણ ચોથું સ્થાન સિદ્ધ થતું નથી. સ્થળ, જળ, આકાશ, અને જન્મ પણ ચાર પ્રકારનું છે. અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ, સ્વેદજ અને જરાયુજ. આ રીતે ચાર પ્રકારે આ પ્રાણિયોના સમૂહનું જન્મ જણાય છે. ઉત્તમ નમ્મિ એવાં આકાશમાં ફરનારાં પ્રાણિયો (પક્ષિઓ)ને તથા સર્વ, સર્પોને અંડજ^૧ જાણવા ક્રમ પ્રમાણે કૃમિ જીવો સ્વેદજ^૨ કહેલા છે. આનું આ જન્મ બીજું અને અતિ ઉત્તરતું કહેવાય છે. જેઓ કાળના ક્રમથી પૃથ્વીને બેઠી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય છે. હે ઉત્તમ સજ્જનો, જરાયુજ^૩ જીવો એ પગવાળા, બહુ પગવાળા, આડી ગતિવાળા, અને વિકારવાળા પણ થાય છે. સનાતન બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારનીજ જાણવી. તપ અને જે પુણ્યકારિ કર્મ છે એ વિદ્વાનોની નીતિ છે તેઓમાં યજ્ઞ વિષે જે યજ્ઞ તથા દાન થાય છે તે વિવિધ કર્મ જાણવું. હે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો, જન્મેજ્ઞાને અધ્યયન (મણાવવું) પુણ્યકારિ છે એમ વૃદ્ધની આજ્ઞા છે અને જે વિધિ પ્રમાણે આ જાણે છે તે યોગ્ય તથા સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે એમ જાણો. આકાશ પ્રથમ ભૂત, જ્ઞાન અધ્યાત્મ, શબ્દ અધિભૂત અને એમાં દિશાઓ અધિદેવતા કહેવાય છે. વાયુ બીજું મહાભૂત છે, તેમાં સામડી અધ્યાત્મ, સ્પર્શ અધિભૂત, અને વીજળી અધિદેવતા વિખ્યાત છે. ત્રિજીવ ભૂત તેજ છે એમ કહેવાય છે, તેમાં ચક્ષુ અધ્યાત્મ, રૂપ અધિભૂત અને સૂર્ય અધિદેવતા મનાય છે. ચોથું ભૂત જળ જાણવું, તેમાં શ્રુત અધ્યાત્મ ઇન્દ્રિય છે, ચંદ્ર અધિભૂત જાણવો અને જળ અધિદેવતા જાણવું. આ યથા યોગ્ય અધ્યાત્મનો વિધિ હે ધર્મને જાણના-

૧ ઈંડાંથી થતાં. ૨ પરશેવાના કારણથી થતાં. ૩ ગર્ભસ્થાનથી થતાં, ભૂતો.

રાઓ મેં તમને કહ્યો અને જ્ઞાનવાળા તમોને એનું જ્ઞાન પણ મળ્યું. આ જગતમાં પાંચ ઈંદ્રિયો, પાંચ તેઓના વિષયો અને પાંચ મહાભૂતો છે; આ સર્વને મન સાથે જોડી મનને ધારણ કરવું. બ્યારે સર્વ મનહીણ થાય છે ત્યારે જન્મનું સુખ ઇચ્છાતું નથી અને તે સુખ જ્ઞાન સંપન્ન બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ માનેલું છે. હવે પછી સર્વ પ્રાણિયોમાં કલ્યાણ અને સુખરૂપ સૂક્ષ્મપણાને કરનારી નિવૃત્તિને કામળ તથા કણુ ઉપાયથી કરુંછું. જેમાં ગુણો અવગુણોરૂપ છે એવું આસંગ (અભિમાન)રહિત, ભેદરહિત, આલ્મણમય એકલું કરવાપણું (એકાંત વાસ) છે એ આચરણ એક વખતે મળેલાં સર્વ સુખરૂપ કહેવાય છે. જે વિદ્વાન લોક કાચ્યો જેમ અંગોને સંકેસે તેમ સર્વ કામનાઓને હરિ રંગેગુણરહિત થયેલો છે તે સર્વથી મુક્ત તથા સદા સુખી છે. કામનાઓને મનમાં દગાવી હીણ તૃણવાળો થયેલો સાવધાન, સર્વ પ્રાણિયોનો સુહૃદ્ મિત્ર જે મનુષ્ય છે તે બ્રહ્મપણાને પામનાર થાય છે. વિષયોને ઇચ્છનાર, સર્વ ઈંદ્રિયોનો રોધ કરવાથી અને દેશનો ત્યાગ કરવાથી મુનિનો અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ અગ્નિ લાકડાંઓથી વૃદ્ધિ પામેલો મ્હોટાં તેજવાળો થઈ પ્રકાશે છે તેમ ઈંદ્રિયોને રોકવાથી મ્હોટો આત્મા પ્રકાશ પામે છે. બ્યારે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પોતાના હૃદયમાં ભૂતોને જીવે છે ત્યારે પોતે જ્યોતિરૂપ થયેલો સૂક્ષ્મ (જીવ) થી પણ ઉત્તમ સૂક્ષ્મ (બ્રહ્મ)ને પામે છે. જેનું અગ્નિ રૂપ છે, જળ પ્રવાહ છે ને વાયુ સ્પર્શ છે એવું પૃથ્વીરૂપિ કાદવને ધારણ કરનાર, ધોર આકાશરૂપ જ્ઞાનવાળું, રોગ અને શોકથી ભરેલું, પાંચ પ્રવાહો (ઈંદ્રિયો)થી યુક્ત, પાંચ મહા ભૂતોથી મળેલું, નવ^૧ દ્વારવાળું, બે (જીવ ને ઇન્દ્રિય) દેવતાવાળું, રંગેગુણવાળું, ન જોવા યોગ્ય, ત્રણ ગુણવાળું^૨, ત્રણ^૩ ધાતુઓવાળું, સંગથી પ્રીતિવાળું, અને મૂઠ (ચેતના વગરનું) શરીર છે એમ નિશ્ચય છે. આ સર્વ લોકમાં હુએ કરી જેનું સમાધાન ન થાય એવું તે બુદ્ધિ પ્રત્યે આશ્રય પામી રહેલું છે અને એજ (આલપણાં વગેરે અવસ્થાવાળું) આ જગતમાં કાળયકરૂપ પ્રવર્તે છે. એજ મોહની સંજ્ઞાવાળું, ધોર, અગાધ, મ્હોટા સમુદ્રરૂપ બનેલું ન મરણ પામનારા દેવો સહિત જગતને જૂદ પાડે છે, બેચું કરે છે અને બોધ કરે છે માટે પડિતો ઈંદ્રિયોને રોકવાથી કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દ્રોહ ને અસત્ય, આ હુએ તત્ત્વ એવા થયેલાઓને તજે છે. જે-

૧ બે કાન, બે નેત્ર, બે નાકનાં ફેણાં, મુખ, ઝાડા અને પેશાબનાં બે સ્થાન. ૨ સત્વ, રજ અને તમ. ૩ વાત, પિત્ત અને કફ.

જે આ જગતમાં પંચમહાભૂતોવાળા ત્રણ ગુણો જીતેલા છે તે આ-
કાશમાં અનંતપણાંશ ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે. જે મનુષ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયો-
રૂપિ મ્હોટા કાંઠાવાળી, મનના વેગરૂપિ મ્હોટાં જગવાળી, અને મોહરૂપ ધુ-
નાઓવાળી નદીને તરી કામ તથા ક્રોધ એ બેને જીતે છે તે સર્વ દોષોથી
મુક્ત થયેલો હૃદયરૂપ કમળમાં મનને રાખી દેહમાં આત્માને જોયા પછી તે
પરબ્રહ્મને જુવે છે. વળી સર્વ પ્રાણિયોમાં સર્વને જાણનાર તે આત્માને આ-
ત્મા વિષે (જીવને પોતામાં) જાણે છે તે, તે કેટલાં જોમ એક દીવાથી અનેક
દીવાઓ કરે તેમ એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે રૂપોને જૂદાં કરનાર થઈ જરૂર જોઈ
શકે છે. કેમકે તેજ વિજ્ઞુ, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ ને પ્રજ્વલિતરૂપ છે. તેજ ધા-
તા, વિધાતા છે અને તેજ સર્વ યુગોવાળો પ્રભુ, સર્વ પ્રાણિયોનાં હૃદયરૂપ
મ્હોટો આત્મા થઈ પ્રકાશે છે, તેમ વિપ્રોના સમૂહો, સુરો, અસુરો, યક્ષો,
પિશાચો, પિતૃઓ, પક્ષિઓ, રાક્ષસોના ગણો, ભૂતોનાં ટોળાંઓ અને સર્વ
મ્હોટા ઋષિઓ સદા તેનેજ સ્તવે છે (તેનીજ સ્તુતિ કરે છે).

તંવિપ્રસહ્નાશ્વસુરાસુરાશ્વયક્ષાપિશાચાપિતરોવયાંસિ ।

રસોગળાભૂતગળાશ્વસવેમહર્ષયશ્રૈવસદાસ્તુવન્તિ ॥૬૭॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० द्विच-
त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ मनुष्याणांतुराजन्यःक्षत्रियोमध्यमोगुणः ।

कुञ्जरोवाहनानांचसिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥१॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—મનુષ્યોનો રાજ્ય ક્ષત્રિય મધ્યમ એવા રજ્જો ગુણરૂપ
છે. વાહનોનો રાજ્ય હસ્તિ, અને ચરણમાં વસનારાઓનો રાજ્ય સિંહ રજ્જો-
ગુણમય છે. સર્વ પશુઓમાં ગાડર, રાક્ષસોમાં રહેનારાઓ વિષે સર્પ, ગાયો-
માં બળદ ને સ્ત્રીઓમાં પુરૂષ રાજરૂપ તથા રજ્જોગુણી છે. વડ, જાંતુનું જા-
ડ, પિપ્પો, શાલ્મલિ (શીમળાનું જાડ), શિંશપા મેપશૃંગ, પોલાવાંસ,
અને વેણુ (નકર વાંસ) આ જગતમાં વૃક્ષોના રાજ્યો છે એમાં સંશય
નથી. હિમવાન, પારિયાત્ર, સહ્ય, વિંધ્ય, ત્રિપૂટવાન, શ્વેત, નીલ, ભાસ, કો-
ષવાન પર્વત, ગુરુસ્કંધ, મહેંદ્ર અને માલ્યવાન પર્વત આ પર્વતોના રાજ્યો.
છે. ગણોના રાજ્યો મરૂત છે. ગ્રહોના અધિપતિ સૂર્ય અને નક્ષત્રોના ચંદ્ર-
મા છે. પિતૃનો યમ, અને નદીયોનો અધિપતિ સમુદ્ર છે. જળોનો રાજ્ય વ-

શુ અને મશતોનો રાજ ઈંદ્ર કહેવાય છે. ઉષ્ણોનો અધિપતિ સૂર્ય, જ્યોતિષનો ચંદ્ર, નિલ ભૂતોનો પતિ અગ્નિ અને બ્રહ્મણોનો અધિપતિ બૃહસ્પતિ કહેવાય છે. ઔપધોનો પતિ ચંદ્ર, બળવાળાઓના પતિ વિષ્ણુ, રૂપોનો અધિરાજ ત્વષ્ટા, અને પશુઓના ઇશ્વર શિવ છે. દીક્ષાવાળાઓનો રાજ યજ્ઞ, દેવોનો રાજ ઈંદ્ર, દિશાઓનો રાજ ઉત્તર દિશા અને વિષ્ણોનો રાજ પ્રતાપવાન ચંદ્રમા છે. સર્વ રત્નોનો કુબેર તથા દેવતાઓનો રાજ પુરંદર (ઈંદ્ર) છે. આ ભૂતોનો અધિપતિ, પ્રજાઓની સૃષ્ટિરૂપ, પ્રજાઓનો પતિ, અને સવળાંજ પ્રાણિયોમાં મહાન, અત્તમય હું છું. મારાથી અથવા વિષ્ણુથી પણ અનિપર બીજું ભૂત નથી. અત્તમય મહાન એવા વિષ્ણુ સર્વના રાજાઓના અધિરાજ છે, તમે તેને ઇશ્વરપણુરૂપ કર્તા, અકર્તા, અને હરિ (દુઃખને હરનાર) જાણો. તેજ નર કિન્નર, યક્ષ, ગંધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, દેવ, દાનવ, અને નાગ આ સર્વના ઇશ્વર છે. કામિ જતોએ અનુસરેલી સર્વ સ્ત્રીઓમાં સુંદર નેત્રવાળાં, મહાદેવી જે મહેશ્વર (શિવ)નાં સ્ત્રી પાર્વતી પ્રસિદ્ધ છે તે ઉમા દેવીને નારીઓમાં શુભ તથા ઉત્તમ જાણો. સ્ત્રીઓનાં પ્રીતિયુગ્મોમાં ધનવાળી અપ્સરાઓ ઉત્તમ છે. રાજાઓ ધર્મની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને બ્રહ્મણો ધર્મની પાળેરૂપ છે માટે રાજાએ બ્રહ્મણોના રક્ષણમાં યત્ન કરવો. જે રાજાઓના દેશમાં સજ્જનો દુઃખ પામે છે તે રાજાઓ સર્વ પોતાના ગુણોથી હીન થઈ મરણ પછી ખરાબ માર્ગ (નરક)માં જનારા થાય છે. જે રાજાઓના દેશમાં સજ્જનોની રક્ષા થાય છે તેઓ આ જગતમાં આનંદ પામે છે અને મરણ પામ્યા પછી પણ સુખ ભોગવે છે. હવે આ પછી હું શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ, મહાત્માઓ જે નિયમવાળાં ધર્મનાં લક્ષણને પામે છે તે તમને કહું છું માટે આ પ્રમાણે સમજો. અદિત્યા છે તે ઉત્તમ ધર્મ છે અને અધર્મરૂપ લક્ષણવાળી હિંસા છે. દેવતાઓ પ્રકાશરૂપ લક્ષણવાળા, મનુષ્યો કર્મરૂપ ચિહ્નવાળા, આકાશ શબ્દનાં લક્ષણવાળું, ને વાયુ સ્પર્શનાં લક્ષણવાળો છે. તેજોનું લક્ષણ રૂપ છે. રસનાં લક્ષણવાળાં પાણી છે. સર્વ પ્રાણિયોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ગંધનાં લક્ષણવાળી છે. સ્વર અને વ્યંજન અક્ષરોના સંસ્કારવાળી વાણી શબ્દનાં લક્ષણવાળી છે. મનનાં લક્ષણરૂપ ચિંતા અને યુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળી ચિંતા કહેલી છે; કેમકે અહિં મનુષ્ય મનવડે ચિંતન કરેલા અર્થોનો યુદ્ધિએ કરી નિશ્ચય કરે છે તથા યુદ્ધિ નિશ્ચયથી જણાય છે એમાં સંશય નથી. આ રીતે મનનું લક્ષણ ધ્યાન છે અને પુરૂષ (જીવ)નું લક્ષણ ન જણાય એવું છે. પ્ર-

વૃત્તિના લક્ષણવાળો યોગ (કર્મ) ને સંન્યાસનાં લક્ષણવાળું જ્ઞાન છે માટે અહિં યુદ્ધિમાન માનવે જ્ઞાનને આગળ કરી સંન્યાસ લેવો. જ્ઞાનવાળો સંન્યાસી પરમ ગતિ પામે છે. વળી માન તથા અપમાનને ઉદ્ધંધી રહેશે અને તમ (અજ્ઞાન), મૃત્યુ તથા જરા (ઘડપણ)ને ઉદ્ધંધનાર ઉત્તમ ગતિ પામે છે. આ રીતે મેં તમોને ધર્મ, તેનાં લક્ષણ અને તેઓનો સંયોગ વિધિ મુજબ કહ્યો. હવે આ પછી હું સારી રીતે ગુણોને ગ્રહણ કરવાનું કહું છું. જે પૃથ્વીનો ગંધ છે તે નાકથી લેવાય છે અને નાસિકામાં રહેશે વાયુ ગંધના જ્ઞાનમાં જણાય છે. જળના સારરૂપ જે રસ છે તે જીભથી લેવાય છે અને જીભમાં રહેનાર સોમ (ચંદ્ર) રસના જ્ઞાનમાં રહેશે કહાય છે. તેજનો ગુણ જે રૂપ છે તે ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય છે અને સદા ચક્ષુમાં રહેનારા સૂર્ય રૂપને જાણવામાં અનુગ્રહ કરાવે છે. વાયુનો ગુણ જે સ્પર્શ છે તે સદા ચામડીથી જણાય છે અને સદા ચામડીમાં રહેનાર વાયુ છે તે સ્પર્શ કરવામાં અનુગ્રહ કરાવનાર થાય છે. આકાશનો ગુણ જે આ (અંદ) છે તે કાનથી ગ્રહણ કરાય છે અને કાનમાં રહેલી સર્વ દિશાઓ શબ્દના જ્ઞાનમાં રહેલી કહેલી છે. મનનો ગુણ જે ચિંતા છે તે યુદ્ધિથી જણાય છે અને હૃદયમાં રહેનાર ચેતન ધાતુ (જીવ) મનના જ્ઞાનમાં રહેનારા કહેવાય છે. યુદ્ધિ નિશ્ચયથી તથા મહાન (મહત્ત્વ) જ્ઞાનથી માલમ પડે છે. આ રીતે નિશ્ચય કરીને જાણવાથી તેઓનું સ્વરૂપ ન જણાય એવું છતાં પણ જણાય છે એમાં સંશય નથી. આ રીતે યુદ્ધિ વગેરે સ્વરૂપથી જણાય છે પણ ક્ષેત્રને જાણનાર આત્મા નિત્ય સ્વરૂપથી ગ્રહણ ન થાય એવો, નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે માટે ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા) ફક્ત જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળો અને વિંગ (સ્વરૂપ) રહિત છે. ગુણોની ઉત્પત્તિ અને નાશવાળું જે અવ્યક્ત (માયા) છે તે ક્ષેત્ર કહેવું છે તેને લીન થયેલો હું (આત્મા) સદા જ્ઞેઉં છું, જાણું છું અને સાંભળું છું. આ રીતે પુરૂષ (જીવ) તેને (ક્ષેત્રને) જાણે છે માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. વળી જેવી રીતે ગુણોની વૃત્તિ આદિ, મધ્ય અને અંતથી બાંધેલી સ્ત્રજ્ઞતા અને ચેતનારહિત થાય છે તેવી રીતે ક્ષેત્રને જાણનારો જીવ છે પણ વારંવાર સ્ત્રજ્ઞતા ગુણો આત્માને જાણતા નથી. જે ગુણરૂપ (ભોજ્ય) થયેલા ગુણોથી અતિ પર, મ્હોટું સત્ય (બ્રહ્મ) છે તેને કોઈ પણ જાણતો નથી. ક્ષેત્રને જાણનારો (આત્મા) જ તેને જાણે છે માટે અહિં ધર્મને જાણનારો ગુણોને તથા યુદ્ધિને તજ્યા પછી જેના દોષો ક્ષીણ થયા છે એનો ગુણોને તજી રહેલો થયાથી^૧ ક્ષેત્રને જાણનારા પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રવેશ કરે

છે અને તેજ સુખ દુઃખ વગેરે જોડારહિત, નમસ્કારરહિત, સ્વાહાકારરહિત અચળ, સ્થાનરહિત, ક્ષેત્રને જાણનારે, ને પરમ વ્યાપક થાય છે.

નિર્દ્વન્દ્વોનિર્નમસ્કારોનિઃસ્વાહાકારણ્વચ્ચ ।

અચલશ્રાનિકેતશ્ચક્ષેત્રજ્ઞઃસપરોવિભુઃ ॥૪૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि गु० त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥

બ્રહ્મોવાચ ॥ યદાદિમધ્યપર્યન્તંગ્રહણોપાયમેવચ ।

નામલક્ષણસંયુક્તંસર્વવક્ષ્યામિતત્ત્વતઃ ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—જે આદિ મધ્ય ને અંતવાળું, ગ્રહણ કરવાના ઉપાયવાળું (કર્મથી થાય એવું) તથા નામ, લક્ષણવાળું છે તે સઘળું સત્યતત્ત્વી કહું છું. પ્રથમ દિવસ, ને પછી રાત્રિ છે. શુક્લપક્ષ જેઓમાં પ્રથમ છે એવા માસ કહેવા છે. શ્રવણ વગેરે નક્ષત્રો છે, શિશિર વગેરે ઋતુઓ છે. ગંધોત્તી આદિ પૃથ્વી, રસોત્તી પ્રથમ જળ, રૂપોત્તી આદિ જ્યોતિર્ષ સૂર્ય અને રશ્મીઓ આદિ વાયુ કહેવાય છે. તેમ શબ્દોત્તી આદિ આકાશ છે, આ ભૂતોને કરનારા (તામસ અહંકાર)ના ગુણરૂપ છે. હવે આ પછી ભૂતોના ઉત્પત્તિ આદિને કહું છું. જ્યોતિષો (તેજો)નો આદિ સૂર્ય, જરાયુજ વગેરે પ્રાણિયોત્તી આદિ નરનો અગ્નિ, સૂર્ય વિદ્યાઓનાં આદિ સાવિત્રી અને દેવતાઓના આદિ પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)કહેવાય છે. સૂર્ય વેદોત્તી આદિ ઓંકાર અને વચનોત્તી આદિ પ્રાણ કહેવાય છે. પ્રથમ જે સાવિત્રી કહી તે આ જગત્માં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે મ્લેચ્છ પર્યંત લોકોને નિયમથી જે સઘળું જપવા યોગ્ય છે તે સાવિત્રી કહેવાય છે. છંદોત્તી આદિ ગાયત્રી, પ્રજ્ઞોત્તી આદિ સૃષ્ટિનો પ્રથમ કાલ, યોગમાંઓત્તી આદિ શિયાણો, યજ્ઞોત્તી આદિરૂપ ઉત્તમ હોમવાનું દ્રવ્ય, સર્વ સરીસૃષ્ટોગું (આણં ચાલનારા જીવોમાં) મ્હોટો સર્પ છે. સર્વ યુગોત્તી આદિ સત્ય યુગ છે એમાં સંશય નથી. સૂર્ય રત્નોત્તી આદિ સુવર્ણ, ઔષધોના આદિ યવ, સૂર્ય ભક્ષ્ય અને ભોજ્ય પદાર્થોમાં ઉત્તમ અન્ન કહેવાય છે સર્વ દ્રવ્ય અને પીવાના પદાર્થોમાં જળ ઉત્તમ છે. સૂર્ય સ્થાવર પ્રાણિયોમાં અવિશેષપણથી રક્ષા પુણ્યકારી બ્રહ્મનાં ક્ષેત્રરૂપ પીપ્પળો પ્રથમ કહેલો છે. હું સર્વ પ્રજાપતિયોમાં પ્રથમ અને મારા આદિ અચિંત્ય આત્માવાળા તે વિષ્ણુ છે કે જે સ્વયંભુ (પોતાની મેજે થનારા) એ રીતે કહેલા છે. સર્વ પર્વતોની આગ-

ળ થયેલા મહામેરૂ કહેલા છે. દિશાઓ અને તેના ખૂણાઓમાં ઉર્ધ્વ, ને પૂર્વદિશા પ્રથમ છે. તેમ નદીઓમાં આગળ જન્મેલી ગંગા નદી કહી છે. સર્વ સરોવર તથા કૂવા વગેરે જળ પીવાનાં સ્થાનોની આગળ થયેલા સ-સુદ્ર છે. દેવ, દાનવ, ભૂત, પિત્રાશ, ઉરગ, રાક્ષસ, નર, કિત્તર અને યક્ષો આ સર્વના પ્રભુ રૂપ છે. સર્વ જગતના આદિ, અક્ષમય, મહાનુ એવા વિષય છે કે જેથી આ ત્રણ લોકમાં અતિ ઉત્તમ ખીજું ભૂત (પ્રાણી) નથી. સર્વ આશ્રમેના આદિરૂપ ગૃહસ્થપણું છે એમાં સંશય નથી. લોકોના આદિરૂપ ત્રિગુણ, અને અંતરૂપ પણ તેજ છે. દિવસો અસ્તમય અંતવાળા છે, રા-ત્રિ ઉદયરૂપ અંતવાળી છે (ઉદયને અંતે અસ્ત અને અસ્તને અંતે ઉદય છે). સુખના અંતરૂપ સદા દુઃખ અને દુઃખના અંતરૂપ સુખ છે. સર્વ વ-ધારાઓ ઘટારૂપ અંતવાળા, ચટતીઓ પડતીરૂપ અંતવાળી, સર્વ ભેગાં થવાં ભૂદાં થવારૂપ છેવટવાળાં અને જીવનું મરવારૂપ છેવટવાળું છે. સર્વ કા-ર્ય નાશરૂપ અંતવાળું છે ને જન્મેલાનું જરૂર મરણ છે. કેમકે આ જગત-માં સદા સ્થાવર અને જંગમ નિરંતર રહેનાર નથી. યજ્ઞ, દાન, તપ, ભણે-લું, વ્રતો અને જે નિયમો છે તે આ સર્વ નાશરૂપ અંતવાળું છે, પણ જ્ઞાનનો અંત નથી માટે શુદ્ધ જ્ઞાને કરી અતિશાંત મનવાળો, જીતેન્દ્રિય, મમતારહિત અને અલંકારથી રહિત જન સર્વ પાપોથી છૂટે છે.

તસ્માજ્ઞાનેનશુદ્ધેનપ્રશાન્તાત્માજિતેન્દ્રિયઃ ।

નિર્મમોનિરહઙ્કારોમુચ્યતેસર્વપાપ્મભિઃ ॥૨૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० चतु-
श्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ बुद्धिसारं मनःस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।

महाभूतपरिस्कन्धं निवेशपरिवेशनम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—‘‘બુદ્ધિરૂપ સારવાળું, મનરૂપ સ્તંભવાળું, ઈન્દ્રિયોના સ-મૂહરૂપ બંધનવાળું, મહાભૂતોના સમૂહવાળું, સ્ત્રીઓના ભોગરૂપ ઢાંકણવાળું, જરા અને શોકથી ભરેલું, વ્યાધિ તથા વ્યસનોની ઉત્પત્તિવાળું, દેશ અને કાળવડે ચાલનારું, શ્રમ (થાક) ને મહેનતરૂપ શબ્દવાળું, દિવસ તથા રાત્રિ-રૂપ ચલાવનારાવાળું, ટાઢ તડકારૂપ ફરતાં મંડળવાળું, સુખ, દુઃખરૂપ મ-ધ્યના સાંધાવાળું, ક્ષુધા ને તૃષ્ણારૂપ ખીલાઓવાળું, મેઘ ને સંતાપરૂપ ખોદના-

રાવાળું, મટમટાવવું અને તેનું મીચાવું તે બેથી વિદ્વંસ, ભયંકર, મોહરૂપ જળથી વ્યાપ્ત, સદા ચાલનારું, જડ, માસ અને અધમાસની ગણતિવાળું, સમ નહિ એવું, લોકોમાં ફરનારું, તમોગુણના નિયમરૂપ કાઢવાળું, રત્ને-ગુણના વેગરૂપ પ્રવર્ત્તાવનારાવાળું, મ્હોટા અહંકારથી પ્રકાશ પામેલું, સત્વ વગેરે ગુણોથી સ્થિતિવાળું, પરિતાપરૂપ પાટાઓના સમૂહવાળું, શોક અને મૃત્યુરૂપ જીવિકાવાળું, ક્રિયા તથા કારણોથી યુક્ત, પ્રીતિરૂપ વિસ્તારવાળું, લાંબુ, લોભ ને તૃષ્ણારૂપ, ક્ષોભ (કંપ) પમાડનારવાળું, વિચિત્ર અજ્ઞાનથી થયેલું, ભય ને મોહરૂપ પરિવારવાળું, પ્રાણિયોના મોહને કરનારું, આનંદ ને પ્રીતિથી ચાલનારું, ક્રામ ને ક્રોધરૂપ પરિગ્રહવાળું, મહત્ત્વ વગેરે ભેદોરૂપ છેડાવાળું, નહિ રોકાતું, સંસાર અને તેના કારણરૂપ, મનરૂપ વેગવાળું, અને મનથી સુંદર કાળરૂપ ચક્ર ચાલે છે. આ માન અપમાન વગેરે જોડાં-વાળું જડ કાળચક્ર ન મરનારા દેવો, સહિત જગતને જૂદું પાડે છે, ભેદું કરે છે અને બોધવાળું કરે છે. જે ખરી રીતથી કાળરૂપ ચક્રની પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને નિલ જાણે છે તે, પ્રાણિયોમાં મુંઝાતો નથી. વળી સર્વ સંસ્કારોથી મુક્ત, સર્વ સુખ દુઃખથી રહિત, અને સર્વ પાપોથી છૂટો થયેલો ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને બિશ્વક આ ચાર આશ્રમો કહેલા છે તે સર્વ ગૃહસ્થપણારૂપ મૂળવાળા છે. આ જગતમાં જે કોઈ શાસ્ત્ર કહેલાં છે તેના અંતને પામવું શ્રેયરૂપ છે તથા એ સનાતન કીર્તિ છે. પ્રથમ સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા, યથાયોગ્ય વ્રતને આચરનારા, તત્પને જાણનારા એ ગુણોથી વિશેષ થયેલી જાતિમાં વર્તવું. આદિં નિલ પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિમાન, પંડિતોના સરખા આચારવાન, ઈંદ્રિયોને જીતનાર અને શ્રદ્ધાવાન થઈ પાંચ મહા યજ્ઞોથી યજ્ઞ કરવું. જેમ સુખ રહે તેમ શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞ તથા દાનથી યુક્ત, વેદોનાં કર્મોમાં દેવતા, અતિથિ અને પંડિતોના આશિર્વાદ લેવામાં પ્રીતિમાન થવું. સુનિ હાથ અને પગની ચપળતાવાળો નથી, નેત્રની ચપળતાવાળો નથી અને વાણી તથા અંગથી ચપળ નથી હોતો, આવો પંડિતનો વિષય છે (આ પંડિતનું લક્ષણ છે). નિરંતર, યજ્ઞોપવીત (જનોઘ) ધારણ કરનાર, શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરનાર, અને સારાં આચરણોથી યુક્ત થવું. તેમ યમ અને દાનના નિયમવાન થઈ સદા શિષ્ટ લોકો સાથે બેસવું. ઉપસ્થ તથા ઉદરને જીતનાર, મૈત્રીવાળા, અને શિષ્ટના આચરણથી યુક્ત મનુષ્યે વેણુનો દંડ અને જળ સહિત

કર્મકંડુ ધારણ કરવું. બહિને બણાવવાનું કરવું, યજ્ઞવું, યજ્ઞ-
વવું, દાન, અને દાન લેવું, આ છ ગુણવાળી વૃત્તિનું આચરણ કરવું.
બ્રાહ્મણોની આશુવિકારપ યજ્ઞવવું, બણાવવું એ એ, અને શુદ્ધથી દાન
લેવું, આ ત્રણ કર્મ બણવાં. હવે શેષ રહેલાં ત્રણ કર્મ જે દાન, અધ્યય-
ન અને યજ્ઞ છે તે પણુ ધર્મયુક્ત છે માટે સારા ધર્મને બણનારાએ તે ત્રણ
કર્મોમાં ગાફલપણાનો ત્યાગ કરવો. જે ઈંદ્રિયોને જીતનાર, મૈત્રીવાળો, ક્ષમા-
વાન, સર્વ પ્રાણિયોમાં સમાન મુનિ, શક્તિ પ્રમાણે આ સર્વ પ્રવર્ત્તાવનારા,
પવિત્ર, આવી રીતે યોગવાળો, વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો ને ગૃહસ્થ વિપ્ર
છે તે સ્વર્ગને જીતે છે.

સર્વમેતદ્યથાશક્તિવિપ્રોનિર્વર્તયન્શુચિઃ ।

एवंयुक्तोजयेत्स्वर्गगृहस्थोः संशितव्रतः ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० पञ्च-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ૪૬ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ एवमेतेनमार्गेणपूर्वोक्तेनयथाविधि ।

अधीतवान्यथाशक्तितथैवब्रह्मचर्यवान् ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—આ રીતે વિધિ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા આ માર્ગે કરી
શક્તિ મુજબ અધ્યયનવાળો બ્રહ્મચર્યવાન, પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિવાળો વિ-
દ્વાન, સર્વ ઈંદ્રિયો જેની નિયમિત છે એવો મુનિ, ગુરૂના પ્રિય તથા હિતમાં
યોગ્ય, સત્ય ધર્મમાં તત્પર ને પવિત્ર આવો જે થયેલો મનુષ્ય છે તેણે ગુ-
રૂની આજ્ઞા લેઈ અન્નની નિંદા કસ્યાવિના ભોજન કરવું. તેમ હવિષ્ય અને
ભિક્ષાનાં અન્નને જમનાર સ્થાન, આસન તથા વિહારથી યુક્ત, એ વખત
અગ્નિને હોમનાર, પવિત્ર અને સમાધિવાળા થયેલાએ સદા બિલ્વ અથવા
ખાંખરાના વૃક્ષનો દંડ ધારણ કરવો. દ્વિજનું વસ્ત્ર હિરાગળ, સૂતરાઉ અ-
થવા મૃગચર્મનું હોય પણ તે સર્વ કાપાય (ગેર)થી રક્ત (રાતું) હોવું જો-
ઈયે. મુંજ (આ નામનાં તૂણ)ની મેખળા હોવી જોઈયે. જરાવાન, નિત્ય
જળ રાખનાર, યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનાર, સ્વાધ્યાયવાન, લોભરહિત, નિય-
મિત વ્રતવાન, અને ભાવથી પવિત્ર જોડરી સદા નિયમવાન યજ્ઞ દેવતાનું
તર્પણ કરનાર બ્રહ્મચારી વખણાય છે. આવી રીતે યોગ્ય થયેલો, જીતેંદ્રિય
વાનપ્રસ્થ લોકોને જીતે છે. વળી ઉત્તમ સ્થાનને આશ્રય કરનાર જન્મોવિષે

ફરતો નથી. તેમજ સર્વ સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા, બ્રહ્મચર્યવાન્ મુનિએ ગામથી નિકળી અરણ્યમાં જઈ વસવું, ચર્મને વલ્કલ ધારણ કરવાં, સાયન્કાળ તથા પ્રાતઃકાળમાં આચમન લેવું, નિત્ય અરણ્યનો આશ્રય કરવો પણ ફરી ગામમાં ન પેસવું. વખતે આવેલા અતિથિયોનો સત્કાર કરવો, અને ફળ તથા પાન જેમાં ખીજાં છે એવાં મૂળાંઓ અને શામાથી વૃત્તિ ચલાવનારાએ આશ્રય પણ આપવો. દીક્ષા પ્રમાણે નિદ્રાથી થતાં આલસ્યરહિત થયેલાએ ચાલતાં જળ તથા વાયુ અને સર્વ વનના પદાર્થોનો આશ્રય કરવો; તેમ ક્રમ પ્રમાણે ભોજન કરવું. મૂળ અને ફળસહિત એવી બિન્દાથી આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો. તે વખતે જે બિન્દા હોય તે બિન્દા, નિત્ય આલસ્યરહિત થઈ આપવી. સદા દેવ અને અતિથિયોને પ્રથમ જમાડી વાણીને નિયમમાં રાખી જમવું. સ્પર્ધારહિત મનવાળો, થોડું જમનારો, દેવતાનો આશ્રયી, ઈંદ્રિયોને વશ રાખનાર, મૈત્રીવાળો, ક્ષમાવાન્, કેશ તથા ડાઢીને ધારણ કરનાર, હોમ કરનાર, પોતાના અધ્યયનમાં સારી વૃત્તિ રાખનાર, સત્ય ધર્મમાં પરાયણ, પવિત્ર દેહવાળો, સદા ચતુર એવો નિત્ય વનમાં રહેનાર, સાવધાન, આ પ્રમાણે યોગ્ય થયેલો જીવેન્દ્રિય વાનપ્રસ્થ સ્વર્ગને જીતે છે. ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી અથવા વાનપ્રસ્થ એઓમાંથી જે મોક્ષ પામવા ઇચ્છતો હોય તેણે ઉત્તમ વૃત્તિનો આશ્રય કરવો. સર્વ પ્રાણિયોને અભય આપિ નિષ્કામપણાનું આચરણ કરવું. વળી સર્વ જીવોને સુખ દેનારા, મૈત્રી રાખનારા, સર્વ ઈંદ્રિયોને નિયમમાં ચલાવનારા મુનિએ યાચના વગરની, સંકલ્પ વગરની અને એની મેળે મળેલી બિન્દા દિવસના પૂર્વ ભાગમાં કરી જ્યારે જનો જમી રહે અને ધૂમાડારહિત રસોડું થાય ત્યારે ભક્ષણ કરવું. મોક્ષને જાણનારે પ્રાપ્ત થએલાં માટીનાં વાસણમાં બિન્દા લેવા ઇચ્છવી. લાભ થાય તેથી ખુશી ન થવું અને જે લાભ ન થાય તો ઉદાસ મન યુક્ત ન થવું. ફક્ત પ્રાણુની યાત્રા (વ્યવહાર)માં કુશળ એવા પુરૂષે અતિ બિન્દા ભિખવી નહિ. યાત્રાના આર્થે અને કાળને ઇચ્છનારએ સાવધ થઈ બિન્દા કરવી. સાધારણ લાભની ઇચ્છા કરવી નહિ. સત્કાર પામી ભોજન કરવું નહિ. બિંદુકે અવશ્ય સત્કારથી થયેલા લાભથી કંટાળવું. ખાવાનાં-કુદુવાં, તુરાં અને તીખાં અન્નોનો તથા મધુર રસોનો ખાનાર બિંદુકે સ્વાદ કરવો નહિ; કેવળ પ્રાણુનું ધારણ થાય અને યાત્રા (વ્યવહાર) ફક્ત ચાલે તેવું ભોજન કરવું. મોક્ષને જાણનારાએ પ્રાણિયોને દુઃખ ન થાય તે રીતે આજીવિકા ઇચ્છવી. બિન્દા કરનારે કોઈ રીતે પણ ખીજાં અન્નને ઇચ્છવું

નહિં. ધર્મને પ્રકાશિત કરવો નહિ. એકાંતમાં રજ્જેશુરહિત યર્ષ કરવું. આશ્રય માટે શન્ય સ્થાન, અરણ્ય, વૃક્ષ મૂળ, નદી, અથવા પર્વતની ગુફાને સેવવી. પછી ઉનાળામાં ગામ વિષે એક રાત્રિ રહેવું અને વર્ષાકાળમાં એક ઠેકાણે વસવું. સૂર્યે દર્શાવેલો માર્ગ હોય તેમાં કીડાની પેડે પૃથ્વી પ્રત્યે ફરવું અને પ્રાણિ-યોની દયા સારૂ પૃથ્વીને જોડીને ચાલવું. બહુ સંચય કરવો નહિં. સ્નેહ-વાળા નિવાસનો લાગ કરવો તથા મોક્ષને જાણનારા પુરૂષે સદા પવિત્ર જ-ળથી નિલ કાર્ય કરવું. તેમ કાઢેલાં (તાજાં) જળવડે આચમન કરવું. અ-હિંસા, અભયર્ય, સત્ય, સરળતા, ક્રોધનો લાગ, અસ્પ્રાનો (ગુણમાં દોષારો-પણનો) લાગ, દમ (ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ), નિલ પિશુનતાનો લાગ આ આઠ વસ્તુઓમાં યુક્ત, અને વ્રતોમાં નિયમિત ઈંદ્રિયવાન થવું. નિલ પાપરહિત, શકંતારહિત તથા કુટિલતારહિત આચરણ આચરવું. સ્પૃહારહિત યર્ષ સદા આવેલું ભોજન કરવા યોગ્ય ભોજન સેવવું. ફક્ત યાત્રા અને પ્રાણુની યાત્રા થાય તેટલું ખાવું ને ધર્મથી મજેલું જમવું. પોતાની ઈચ્છાને અનુસરવું નહિ. કોઈ પ્રકારે પણ ભોજન અને ઓઢવાનાં વસ્ત્રથી બીજું ગ્રહણ કરવું નહિ. જેટલું જમાય તેટલુંજ અન્ન લેવું પણ વધારે લેવું નહિ. ક્યારેય પણ બી-જાઓથી લેવું નહિ અને દેવું નહિ. સદા જ્ઞાનિએ પ્રાણિયોને દીનપણથી વિભાગ કરીને (વેહેચી આપીને) પરધનોને લેવાં નહિ તથા અચાચિત એવા મનુષ્યે પણ પરધનો ગ્રહણ કરવાં નહિ. કોઈ પણ દેશ (સ્થાન)માં ભોજન કરી ફરી તેની ઈચ્છા ન કરવી. કાર્યવાળાએ પ્રવૃત્ત થતાં, સામટાં નહિ એ-વાં માટી, જળ, અન્ન, પત્ર, પુષ્પ, અને ફળો લેવાં. શિલ્પની આજીવિ-કાથી જીવવું નહિ. સુવર્ણને ઈચ્છવું નહિ. દ્વેષિ ન થવું, ઉપદેશ કરનાર થ-વું નહિ અને શણગારેલા થવું નહિ. શ્રદ્ધાથી પવિત્ર અન્નો ખાવાં. નિ-મિત્તો અને અજ્ઞાનને તજવાં. અમૃતના સરખી વૃત્તિવાળા અને સર્વ જી-વોથી આસક્ત ન થનાર થવું. જે સર્વ આશીર્વાદ યુક્ત તથા હિંસાવાળાં કર્મો છે તે અને લોકના સમુદાયના ધર્મને કરવો નહિ તથા કરાવવો નહિ. સર્વ પદાર્થોને તજી ફક્ત હલકા યર્ષ ફરવું અને સર્વ સ્થાવર, જંગમ જી-વોમાં સમ થવું. બીજા કોઈને ઉદ્દેગ પમાડવો નહિ અને કોઈથી પણ ઉદ્દેગ પામવું નહિ. ઉત્તમ મોક્ષને જાણનારો સર્વ જીવોએ વિશ્વાસ કરવા લાયક કહેવાય છે. કાળની આકાંક્ષા રાખનાર, સાવધાન માનવે નહિ આવેલાનું ધ્યાન ધરવું નહિ, ગયેલાંનું ચિંતન કરવું નહિ અને ચાલતાંની (થતા પ-દાર્થની) ઉપેક્ષા કરવી. ક્યાંય પણ નેત્ર, મન, અને પાણીથી દોષ કરવો

નહિ. તેમ પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ કશું દુષ્ટ આચરવું નહિ. જેમ કાચબો સર્વ તરફથી અંગોને ખેંચી લે તેમ સર્વ વિષયોથી ઈંદ્રિયોને ખેંચી જેની ઈંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી ક્ષીણ થયેલી છે એવો, નિઃસ્પૃહ, સર્વ તત્વને જાણનાર, સુખ દુઃખ વગેરે રહિત, નમસ્કાર રહિત, સ્વાદાકારરહિત, મમતારહિત, અહંકાર રહિત, યોગક્ષેમ રહિત, આત્મવાન, આશીષ રહિત, નિર્ગુણ, શાંત, આસક્તિ રહિત, આશ્રય રહિત, આત્માનો સંગી, અને તત્વને જાણનારો જે છે તે મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. જેઓ પગ, હાથ અને પીઠરહિત, મસ્તકરહિત, ઉદરરહિત, ગુણ તથા કર્મથી અતિ હીન, કેવળ નિર્ભળ, સ્થિર, ગંધથીરહિત, રસ ને સ્પર્શથીરહિત, રૂપ તથા શબ્દથી રહિત, અનુસરવા યોગ્ય, અનાસક્ત, માંસરહિત, ચિંતારહિત, નાશરહિત, દિવ્ય (દીપ્ત) ગૃહમાં રહેલો છતાં પણ સર્વદા સર્વ પ્રાણિયોમાં રહેલો જે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે તેને જાણે છે તેઓ મરતા નથી. જ્યાં જ્ઞાનવાળાઓની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ વિના જાણી શકાય એવી કહેલી છે ત્યાં નથી બુદ્ધિ, નથી ઈંદ્રિયો, નથી દેવતા, નથી વેદો, યજ્ઞો, લોકો, નથી તપ અને નથી વ્રતો જર્ઠ શકતાં માટે સ્વરૂપ વગરના ધર્મને જાણનારાએ ધર્મનાં તત્વને સેવવું. ગૃહ ધર્મને આશ્રય કરનાર વિદ્વાને વિજ્ઞાનનું આચરણ આચરવું. વળી મૂઢ ન છતાં, ધર્મને દોષિત ન કરતાં મૂઢનાં રૂપ (વેશ્વ)થી ફરવું. જે રીતે બીજાઓ સદા એને તરછોડે તે રીતે આચરણ કરનાર, સજ્જનોના ધર્મોને નહિ નિંદનાર અને શાંત થઈ ફરવું. આ પ્રમાણે જે આચરણથી સંપન્ન છે તે મુનિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ઈંદ્રિયો, ઈંદ્રિયોના વિષયો પાંચ મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ અહંકાર, માયા અને પુરૂષ આ સર્વને જાણી યથાયોગ્ય તત્વનો નિશ્ચય થયા પછી સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયેલો સ્વર્ગને પામે છે માટે તત્વને જાણનારાએ એટલું અંત વખતે જાણી એકાંતમાં બેસી, ધ્યાન કરવું. આમ કર્યા પછી આશ્રયરહિત અને જેમ આકાશમાં જતો વાયુ હોય તેમ સર્વ સંગોથી મુક્ત, ક્ષીણ થયેલો કાશવાળો અને નિર્ભય એવો તે માણસ આ પરબ્રહ્મને પામે છે.

નિર્મુક્તઃ સર્વસંજ્ઞેમ્યો વાયુરાકાશગોચરઃ ।

ક્ષીણકોશો નિરાતઙ્કસ્તથેદં પ્રાપ્નુયાત્પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० षट्च-

त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

બ્રહ્મોવાચ ॥ સંન્યાસંતપઇત્યાહુર્ત્વદ્વાનિશ્ચિતવાદિનઃ ।

બ્રાહ્મણાબ્રહ્મયોનિસ્થાજ્ઞાનંબ્રહ્મપરંવિદુઃ ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—નિશ્ચય કરેલી વસ્તુને કહેનારા વૈદ્ધે સંન્યાસને તપ છે એમ કહે છે અને બ્રહ્મરૂપ કારણમાં રહેલા બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મજનનો) બ્રહ્મ જેમાં મુખ્ય છે એવાં જ્ઞાનને જાણે છે અથવા પરબ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે એમ સમજે છે. જે આતિ દૂર સ્વરૂપવાળું, વેદ વિધાનો આશ્રય કરનારું, સુખ દુઃખ વગેરે જોડાં રહિત, નિર્ગુણ, નિલ, અચિંત્ય ગુણોવાળું અને ઉત્તમ બ્રહ્મ છે તે પરબ્રહ્મને નિશ્ચિત મનવાળા, પવિત્ર, રમ્ભેગુણને દૂર કરનારા અને નિર્મળ એવા ધિર પુરૂષો જ્ઞાન અને તપવડે જીવે છે (જાણે છે) તથા તપે કરી કલ્યાણકારિ માર્ગરૂપ પરમેશ્વરને પામે છે; નિરંતર જેઓ, સંન્યાસમાં પ્રીતિવાળા તથા બ્રહ્મને જાણનારા છે તે જનો સંન્યાસરૂપ ઉત્તમ દીવો ધર્મને સાધનાર આચાર છે એમ કહે છે માટે મનુષ્યે અવશ્ય ઉત્તમ જ્ઞાન અને સંન્યાસરૂપ ઉત્તમ તપને જાણવું જોઈયે. જે તત્વના નિશ્ચયથી નિરાધાર, જ્ઞાનરૂપ, સર્વ જીવોમાં રહેલા, આત્માને જાણે છે તે સર્વમાં ગતિ કરનાર થાય છે. જે વિદ્વાન્ પ્રાણિના સાથે વસવાપણાને, જૂદાં વસવાપણાને અને એકપણાને તથા જૂદા જૂદાપણાને જૂદે છે તે દુઃખથી મુક્ત થાય છે. જે કશું પણ ઈચ્છતો નથી અને કોઈને પણ અપમાન પોહોંચાડતો નથી તે આ લોકમાં રહેલોજ બ્રહ્મપણાને પામનાર થાય છે. માયાના ગુણોના તત્વને જાણનાર, સર્વ પ્રાણિયોની માયાને સમજનાર મમતા રહિત અને અહંકારથી રહિત મુક્તિ પામે છે, એમાં સંશય નથી. સુખ દુઃખ વગેરે જોડાં રહિત, નમસ્કાર રહિત અને સ્વધાકાર રહિતજ ઉત્તમ શાંતિએ કરીનેજ નિર્ગુણ, નિલ, અને દ્વૈત રહિત એવાં બ્રહ્મને પામે છે. વળી જંતુ ગુણમય, સારાં, નકારાં, સર્વ કર્મને તજી સત્ય અને અસત્ય એ બેને છોડી મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. જેનું કારણ અને ઉત્પત્તિ જાણાતી નથી એવું, બુદ્ધિરૂપ થડવાળું, મ્હોટું, મ્હોટા અહંકારરૂપ પાનવાળી ડાળખીઓવાળું, ઈંદ્રિયોરૂપ અંકુર (કાંટા) જેના કોતરો (દરો)માં રહેલા છે એવું, મહા ભૂતવડે વિશાળ એવું, સદા પાંદડાંઓવાળું, સદા પુષ્પોવાળું, શુભ તથા અશુભ ફળોને ઉપજાવનારું, સર્વ પ્રાણિયોની આજીવિકારૂપ, સનાતન (જૂનું) બ્રહ્મરૂપ ઝાડ છે, જે શાખાઓવાળા (વૃક્ષો)ને વધારે છે એને તત્વજ્ઞાનરૂપ તરવારથી છેદીને તથા ભેદીને મૃત્યુ, જન્મ અને વૃદ્ધાવસ્થાને ઉપજાવનારા, સંગમય પાશાઓને તજી મમતા રહિત અને અહંકારથી ર-

હિત થયેલો જ્ઞાની, મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. આ એ (જીવ ને ઈશ્વરરૂપ) પક્ષિઓ નિહ છે. તેની ઉપાધિરૂપ બુદ્ધિ ને માયા એ એ ચેતનરૂપ હિત છે અને એઓથી પર જે બીજને છે તે ચેતનાવાન કહેવાય છે. જે ચેતન વગરના જેવો જીવ છે તેજ પ્રાણિયો જેણે કરી જૂદાં ગણાય છે તે દેહ વગેરે ઉપાધિ મુક્ત થયેલો અંતરાત્મા, રચૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરોને જાણનાર અને બુદ્ધિથી જે પર વસ્તુ છે તેને ચૈતન્ય યુક્ત કરનાર છે. વળી સર્વ બુદ્ધિયોને જાણનાર અને યુજોને ઉક્ષેપન કરનાર થવાથી સર્વ પાપોથી છૂટે છે.

અચેતનઃસત્વસંખ્યાવિમુક્તઃસત્વાત્પરંચેતયતેડન્તરાત્મા ।

સક્ષેત્રવિત્સર્વસંખ્યાતઙ્ગાદ્દિર્ગુણાતિગોમુચ્યતેસર્વપાપૈ ॥૧૭॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु० सप्त-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

બ્રહ્મોવાચ ॥ કેચિદ્બ્રહ્મમયંવૃક્ષંકેચિદ્બ્રહ્મવનંમહત્ ।

કેચિત્તુબ્રહ્મચાવ્યક્તંકેચિત્પરમનામયમ્ ॥૧॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—કેટલાક સંસારરૂપી વૃક્ષને બ્રહ્મનો વિકાર માને છે, કેટલાક બ્રહ્મરૂપ મોહાદુર વન માને છે, કંઈકિતો બ્રહ્મને ન જાણી શકાય એવું માને છે અને કંઈકિ પરબ્રહ્મને નિર્વિકાર તથા સર્વરૂપ એવું પણ એ જેની ઉત્પત્તિને વિનાશ જણાવે તો નથી એવું માને છે. જે કે આમ છે તોપણ અંતને વખતે જે શ્વાસ લેવા માત્ર પણ ભેદ રહિત અથવા સર્વરૂપ થાય છે તે હૃદયનાં બ્રહ્મને પામી મોક્ષપણા માટે કહ્યાય છે. જે નિમેષ (એક મિટકાં) માત્ર પણ આત્મા (મન)ને પરમાત્મા વિષે નિયમિત કરે છે (ધ્યાન યુક્ત કરે છે) તો પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી વિદ્વાનોની અવિનાશિ, પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પામે છે. જે ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા દશ^૧ અથવા આર્ય પ્રાણાયામોથી કે આવિશ પ્રાણાયામોથી વારંવાર ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે તે ઓવિશમા તત્વરૂપ માયાથી પર પચીશમા તત્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે. આ રીતે પ્રથમ પ્રસન્ન મનવાળો તે યોગનાં બળથી જે જે ઇચ્છે છે

૧ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ, તર્ક અને વૈરાગ્ય. ૨ તર્ક, વૈરાગ્ય આદિ કરતાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા આ ચાર મળવાથી તે આર થાય છે.

તે તે પામે છે અને અવ્યક્તને પામી બ્યારે સત્વ ગુણ અતિ ઉત્તમ થાય છે ત્યારે મોક્ષપણા માટે કદપાય છે (પુરુષ માત્ર આકારવાળો થાય છે). આ જગતમાં સત્વ ગુણને જાણનારાઓ સત્વગુણથી બીજાને અતિ ઉત્તમ કહેતા નથી, એમે અનુમાનથી પુરુષ (પરમેશ્વર)ને સત્વગુણના આશ્રયરૂપ જાણિએ છીએ. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, સત્વગુણથી બીજે પ્રકારે પરમાત્માને પામી શકાતું નથી. ક્ષમા, ધીરજ, અહિંસા, સમતા, સત્ય, સરલતા, જ્ઞાન, દાન, અને સંન્યાસ (સાગ) આ સત્વગુણનું આચરણ કહેવાય છે. આજ અનુમાનથી કંઈક પડિતો^૧ સત્વગુણને પુરુષરૂપ માને છે તે વિચાર વગરનું છે. જેઓ^૨ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા છે તે કટલાક પડિતો રચૂળ સૂક્ષ્મ શરીરને જાણનારા આત્માની અને સત્વગુણની એકતા કહે છે, એમ કહેવું એ પણ યોગ્ય નથી. પુરુષ સત્વગુણથી જૂદો થયેલો છે એમ જાણવું એ પણ વિચાર રહિત છે. ખરી રીતથી તો પુરુષમાં સત્વ ગુણને સસુદ્રમાં રહેલા તરંગની પેઠે સાથે થયેલો જાણવો અને તેનું શબ્દ તથા જ્ઞાનથી જૂદાપણું પણ જાણવું. તરંગની પેઠેજ એકતા, અને જૂદા જૂદાપણું કહેવાય છે. આ વિદ્વાનોએ યુક્તિ માન્ય કરેલી છે. જેમ ઉંચરાના ફળમાં મશકની અને તેની એકતા તથા જૂદાઈ પણ દેખાય છે, જેમ જળમાં માછળો જૂદો અને ભેગો છે તેમ તે બેનો યોગ (સંયોગ) છે. જેમ કમળના પાનમાં જળનાં બિંદુઓનો સંબંધ છે તેમ પુરુષમાં સત્વગુણનો સંબંધ છે. ગુરૂ બોલ્યા—આ પ્રમાણે કહેવાને ધારણ કરનારા મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વિષ્ણુ ફરી સંશય પામેલા થવાથી તે વખત લોકોના પિતામહ (બ્રહ્મા)ને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા.

इत्युक्तवन्तस्तोविप्रास्तदालોકपितामहम् ।

पुनःसंशयमापन्नाःप्रपच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ ૧૩ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु. अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ૪૮ ॥

૧ તર્કને જાણનારા પડિતો સત્વગુણને પુરુષથી જૂદો ન માનતાં પુરુષના કર્તાપણા વગેરેને ખરાં માને છે. ૨ સાંખ્યને જાણનારા પડિતો પુરુષ અને સત્વગુણની એકતા વાસ્તવ (ખરી) નથી; પણ જણાય છે એમ માને છે અર્થાત્ સત્વગુણ જૂદો છે.

ઋષયઋચુઃ ॥ કોવાસિદિહધર્માણામનુષ્ટેયતમોમતઃ ।

વ્યાહતામિવપશ્યામોધર્મસ્યવિવિધાંગતિમ્ ॥ ૧ ॥

ઋષિઓ ષૂઢવા લાગ્યા—આ જગતમાં અમે ધર્મની જૂદા જૂદા પ્રકારની ગતિને નાશ પામેલી હોય તેમ જોઇએ છીએ માટે આપે ધર્મોના મધ્યમાં કયો ધર્મ અધિક આચરવા યોગ્ય માનેશો છે? કંઈક ઉત્તમ લોકો દેહના નાશ પછી પણ આત્મા છે એમ કહે છે, ખીજાઓ^૧ એ નથી એમ કહે છે. કેટલાક^૨ સંઘર્ષ સંશયવાળું અને કંઈક^૩ સંશયરહિત કહે છે. કેટલાકો^૪ સર્વ નિત્ય નથી (સૃષ્ટિને પ્રલયવાળું છે) એમ કહે છે. કંઈક^૫ સર્વ પ્રવાહે કરી નિત્ય છે એમ કહે છે. કેટલાક^૬ કશું નથી એમ અને કેક^૭ સંઘર્ષ ક્ષણિક છે એવું કહે છે. કેક^૮ એક રૂપવાળું વિજ્ઞાન, એક પ્રકારે થયેલું છે એમ અને કેટલાક^૯ મિશ્ર (મિત્ર મિત્ર છે) એમ કહે છે. કેટલાક ઉત્તમ બ્રહ્મ (શાસ્ત્ર)ને જાણનારા, તત્વને જોનારા બ્રાહ્મણો બ્રહ્મ એક છે એમ માને છે. કેટલાક^{૧૦} જૂદાં જૂદાં સાધારણ નહિ એવાં કર્મોને કારણ માને છે અને કેક^{૧૧} કારણોનું બહુપણું માને છે. કેટલાક^{૧૨} દેશ અને કાલ એ બે છે એમ માને છે અને કેક^{૧૩} એ (દેખાતું સર્વ) નથી એમ માને છે. કેટલાક જટા તથા ચર્મને ધારણ કરનારા છે, કેક મુંડાઓ અને સંવર્ણરહિત (નગ્ન) છે. કેટલાકો સ્નાન ન કરવાને (નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને) અને કેક તત્વદર્શી, બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ જનો ને દેવો સ્નાન (ગૃહસ્થપણ)ને ઇચ્છે છે. કેટલાક આહારને ઇચ્છે છે અને કેટલાક ન ખાવામાં પ્રીતિવાળા છે. કેટલાક કર્મને વખાણે છે અને કેક જનો ઉત્તમ શાંતિને વખાણે છે. કેટલાક મોક્ષને તથા કેટલાક જૂદા જૂદા પ્રકારના ભોગોને વખાણે છે. કેટલાક ધનોને અને કેટલાક નિર્ધનપણાને ઇચ્છે છે. કેટલાક ઉત્તમ જનો સાધનને સેવિને પાછળથી એ સર્વ નથી એમ કહે છે. કેટલાક અહિંસામાં પ્રીતિવાળા છે અને કંઈક હિંસામાં તત્પર છે. કેટલાક પુણ્ય અને યશ માટે

૧ ચાર્વક. ૨ સમભંગી ન્યાયને જાણનારા સ્વાધ્યાદિઓ. ૩ તૈર્યિકો. ૪ તાર્કિકો વગેરે. ૫ મીમાંસકો. ૬ શૂન્ય વાદિઓ (સર્વ શૂન્ય છે એમ કહેનારા). ૭ બૌદ્ધ મતવાળા. ૮ યોગાચારવાળા. ૯ ઉદુ લોમો. ૧૦ આ વસ્તુ છે એવાં જ્ઞાનરૂપ આકારવાળું, અને હું છું એવા અર્થરૂપ આકારવાળું. ૧૧ ખીજા મીમાંસા શાસ્ત્રને જાણનારા. ૧૨ પરમાણુ વાદિઓ, (પરમાણુથી ઉત્પત્તિને કહેનારા). ૧૩ જોખીઓ. ૧૪ જુદો.

પાત્ર કરવો એમ કહે છે અને કૈક એ નથી એમ બોલે છે. કેટલાક સદ્-ભાવમાં પ્રીતિવાળા છે અને કૈક સંશયવાળા માર્ગમાં રહેલા છે. કેટલાક દુઃખની નિવૃત્તિ માટે ધ્યાન કરવું કહે છે. કંઈક સુખને સારૂ ધ્યાન કરવું કહે છે અને કેટલાક જનો નિષ્કામ ધ્યાન કરવું કહે છે, કંઈક વિપ્રો યજ્ઞને, કંઈક ઉત્તમ દાનને, કંઈક તપને અને કેટલાક જનો પોતાના અધ્યયનને વખાણે છે. કંઈક જ્ઞાનને સન્યાસથી મળે એવું માને છે. કંઈક ભૂત (વસ્તુ તત્ત્વ)નો વિચાર કરનારા સ્વભાવને જ્ઞાનરૂપ (સ્વભાવથીજ જ્ઞાન થાય છે એમ) કહે છે. કંઈક ઉત્તમ જનો સત્ત્વ વખાણે છે અને કંઈક સર્વ વખાણતા નથી. આ પ્રમાણે હે સુર સત્તમ, બહુ પ્રકારે વિપ્રોએ જણાવેલું, અને ખેસવેલા ધર્મમાં મૂઠ થયેલા અમે નિશ્ચય પામતા નથી. આ શ્રેય હશે, આ શ્રેય હશે એવા એવા વિચારવાળો લોક, વિરૂદ્ધ આચરણવાળો થયો છે. જે જે ધર્મમાં પ્રીતિમાન છે તે સદા તેને વખાણે છે તે કારણથી અમારી બુદ્ધિ અગ્નણ છે અને મન બહુ રૂપવાળું થયું છે માટે હે સત્તમ, શ્રેય શાથી ! છે એ આપે કહેલું સાંભળવા ધૃષ્ટિએ છીએ; આથી જે વધારે જાતું હોય તે અને સત્ત્વ ગુણ તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરને જાણનારા આત્માનો સંબંધ કયા કારણથી છે તે પણ તમે કહેવા યોગ્ય છો. આ પ્રમાણે તે વિપ્રોએ પૂછેલા, લોકને ઉત્પન્ન કરનારા ધર્માત્મા, તે બુદ્ધિમાન, ભગવાન (બ્રહ્મા) યથાર્થપણાથી તેઓને કહેવા લાગ્યા.

एवमुक्तःसतैर्विप्रैर्भगवांल्लोकभावनः ।

तेम्यःशशंसधर्मात्मायाथातथ्येनबुद्धिमान् ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु. एकोन पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ हन्तवःसम्प्रवक्ष्यामियन्मांष्टच्छयसत्तमाः ।

गुरुणाशिष्यमासाद्यदुक्तंतन्निबोधत ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—અરે શ્રેષ્ઠ સજ્જનો તમે મને જે પૂછો છો તે હું કહું છું—ગુરુએ શિષ્ય પાસે જઈ જે કશું તે મારાથી જાણો. વળી અહિં તે સંબંધી સાંભળી સારી રીતેજ ધારણ કરો. સર્વ પ્રાણિયોની અહિંસા એ આત્મિક કરવા લાયક માનેલી છે એ ધર્મનાં લક્ષણવાળું, ઉદ્દેગ વગરનું અતિ ઉત્તમ પદરૂપ છે. નિઃશ્રત વસ્તુને જાણનારા વૃદ્ધો જ્ઞાનને નિશ્ચય (મોક્ષ)રૂપ કહે

છે માટે શુદ્ધ જ્ઞાને કરી મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. જે કોઈ હિં-
સામાં તત્પર, જે નાસ્તિક વૃત્તિવાળા અને જેઓ લોભ તથા મોહથી યુક્ત
છે તેઓ નરકને પામનારા છે. જેઓ નિદ્રાથી થતાં આલસ્યને તજનારા
આશીષવાળાં કર્મો કરે છે તેઓ આ જગતમાં વારંવાર જન્મ પામતા આ-
નંદ પામે છે. જે શ્રદ્ધાવાળા વિદ્વજ્ઞનો આશીષવિનાના યોગવાળા (નિષ્કા-
મ) થઈ કર્મો કરે છે તેઓ ધીર અને સત્ય જાણનારા છે. હે શ્રેષ્ઠ સજ્જ-
નો, હવે પછી જે રીતે સત્વગુણ અને ક્ષેત્રને જાણનારા (આત્મા) નો સં-
યોગ અને વિયોગ છે તે રીતે જે કહું છું તે સમજો. અહિં વિષય અને
વિષયવાળાપણું, આ સંબંધ કહેવાય છે. તેમાં નિત્ય પુરૂષ (આત્મા) વિષ-
યવાનું અને સત્વગુણ વિષય કહેલો છે. જેમ પ્રથમ યુક્તિથી મશક અને ઉં-
ખરાનું ફળ કહ્યું તેમ નિત્ય ભોગવાતો ચેતન વગરનો સત્વગુણ આત્માને જા-
ણતો નથી માટે પડિતો સદા સત્વગુણને સુખ દુઃખ વગેરેથી યુક્ત કહે છે.
જે આવી રીતે તે (ગુણ) ને જાણે છે, જે ભોગવે છે, જે ભોગવાય છે, જે
સુખ દુઃખ વગેરે રહિત નિષ્કળ, નિત્ય (સત્ય) અને નિર્ગુણ સ્વરૂપવાળો છે
તે ક્ષેત્રને જાણનાર (આત્મા) કહેવાય છે. સર્વ ઠેકાણે વ્યાપિ રહેલો, સંજ્ઞાને
અનુસરનાર આત્મા જેવી રીતે જળથી ન મળેલ કમળનું પત્ર જળને સે-
વે છે તેવી રીતે સદા સમ જણાતા સત્વ ગુણને ભોગવે છે. જે પ્રમાણે ક-
મળિનીનાં પાંદડાં ઉપર રહેલો ચલિત એવો જળનો ખિંદુ જળથી લેપાતો
નથી તે પ્રમાણે વિદ્વાન પુરૂષ સદા જાણી મળેલો છતાં પણ લેપાતો ન-
થી (જ્યોત્સ્ના રહે છે) એવી રીતેજ પુરૂષ મળેલો ન હોવો જોઈએ એમાં
સંશય નથી. જ્યોત્સ્ના સત્વગુણ એટલે સત્વ ને પુરૂષ મળી દ્રવ્ય માત્ર
થયું છે એમ નિશ્ચય છે. જેમ દ્રવ્યનો (આ પદાર્થ છે એ જ્ઞાનનો) અને
કર્તાનો (આ હું છું એ જ્ઞાનનો) સંયોગ છે તેમ આ બેનો (પુરૂષ ને સ-
ત્વનો) મેળાપ છે. જે રીતે કોઈ મનુષ્ય દીવો લઈ અંધકારમાં જાય છે તે
રીતે ઉત્તમ ઈચ્છાવાળાઓ સત્વગુણરૂપ દીવાવડે ગતિ કરે છે (સત્વરૂપ
દીવો લઈ ચાલે છે). જ્યાં સૂધી તેલરૂપ દ્રવ્ય અને ગુણ (વાટ) હોય છે
ત્યાં સૂધી દીવો બળે છે અને જ્યારે દ્રવ્ય (તેલ) તથા ગુણ (વાટ) ક્ષી-
ણ થાય છે ત્યારે તેજ (દીવો) અંતર્ધાન પામે છે. (આલાય છે ઠરે છે).
આ રીતે સત્વગુણ જાણી શકાય એવો અને પુરૂષ ન જાણાય એવો કહે-

૧ જેમ તેલ અને વાટથી સ્થિતિ પામેલો દીવો પોતાનો તથા ઘરનો પ્ર-
કાશ કરે છે, તેલને વાટનો અભાવ થવાથી ઠરી જાય છે તેમ કર્મથી સ્થિ-

વાય છે. હે વિષ્ણો, ફરી તમેને જે કહું છું એ સારી રીતે સમજો. જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે તે હજારથી પણ બુદ્ધિ (જ્ઞાન)ને પામતો નથી અને જે બુદ્ધિમાન છે તે ચોથા અંશથી (ભાગથી) પણ સુખ હોય તેમ વૃદ્ધિ પામે છે. આ રીતે ઉપાયને જાણનારો, ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળો અત્યંત સુખ ભોગવે છે માટે ઉપાયથી ધર્મનું સાર સાધન જાણવું. જેવી રીતે કાઠિઠેકાણે ભાતાં વગર માર્ગ પ્રત્યે ગયેલો મનુષ્ય ઘણા ક્લેશથી જઈ શકે છે અથવા માર્ગની મધ્યમાં પણ વિનાશ પામે છે તેવી રીતે પુરૂષના ચિત્તના શ્રેયના વિષયમાં શુભ તથા અશુભને દેખાડનારું કર્મોનું ફળ થાય છે અથવા નથી થતું. જે રીતે તત્ત્વના જ્ઞાન રહિત મનુષ્ય પ્રથમ ન જોયેલા મ્હોટા માર્ગ પ્રત્યે પગવડેજ ઝટ જાય છે તે રીતે તત્ત્વશાસ્ત્ર વગરનો લોક સંસારરૂપ મ્હોટા માર્ગને પામે છે. જેમ તેજ માર્ગમાં ઝટ ચાલનારા ઘોડાઓથી યુક્ત રથવડે જાય તેમ આ લોકમાં બુદ્ધિમ્મનોની ગતિ છે. ઉચ્ચે ^૧પર્વત પ્રત્યે ચઢી પૃથ્વી તળેને જોવું નહિ. રથવડે પણ ચેતન વગરના રથવાળાને ક્લેશ પામતો જુઓ. જે વિદ્વાન છે તે, જ્યાં સૂધી રથે જવાનો માર્ગ હોય ત્યાં સૂધી રથમાં બેસીને જાય અને જ્યારે રથનો માર્ગ ક્ષય પામે ત્યારે રથને તથા ચાલે છે, આ રીતે ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળો તત્ત્વના યોગને તથા વિધિને જાણનાર, જાણને સમજનાર, સર્વ રીતથી જાણીને ચઢીયાતાંથી શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ પ્રત્યે જાય છે. જે વહાણુ ^૨વગર નર હાથથીજ મોહ પામી મહા ધોર સમુદ્ર પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે તે સંશય વિના વધ (નાશ)ને ઇચ્છે છે. જેમ વિભાગને જાણનાર પંડિત સારાં હલેસાંવાળી નૌકાથી ધાક્યા વગર જળમાં જાય છે અને ઝટ -હદ (ધુત્તા)ને તરે છે તેમ ગુરૂરૂપ નૌકાનો આશ્રય કરવાથી મનુષ્ય સંસાર સમુદ્રને તરે છે. જેમ રથવાળા, અને પગપાળાનું પ્રથમ કહેલા વિધિથી કહ્યું તેમ તરેલાએ નૌકાને છોડી મમતા રહિત થઈ ઉત્તમ પાર ^૩ પ્રત્યે જવું. જે રીતે વહાણુવાળો સ્નેહથી મોહ પામેલો, વહાણુમાંજ રહે છે તે રીતે મમતાથી પરાભવ પામેલ થનાર તેમાંજ (સંસારમાંજ) ફર્યા કરે છે. નૌકા પ્રત્યે ચઢી રથજમાં ફરી શકાતું નથી અને રથમાં ચઢી જળમાં

તિ પામેલો સત્ત્વશુભ સ્પષ્ટ થઈને પોતાને તથા પુરૂષને જૂદો જણાવે છે અને જ્યારે કર્મ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે પોતેજ અંતર્ધાન પામે છે.

૧ પરમ, પદને પામી શાસ્ત્રને પણ તજવું એ અભિપ્રાય છે. ૨ ગુરૂરૂપ વહાણુ વગર સંસાર સમુદ્ર પ્રત્યે જનાર નર ખૂટે છે એ ભાવ છે. ૩ યોગને ખૂબ પામ્યા પછી ગુરૂને પણ તજવા એ સાર છે.

ગતિ કરાતી નથી. આની રીતે વિષયોમાં રહેનાર જૂદાં જૂદાં વિચિત્ર કર્મોનાં ફળ છે તથા જગતમાં જે રીતે કર્મ કરેલાં હોય તે રીતે તે એઓને (કરનારાઓને) મળે છે. જે ગંધવાળું નથી, જે રસવાળું નથી, જે રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દવાળું નથી તેને મુનિયો બુદ્ધિથી જાણે છે અને પ્રધાન કહે છે. તેમાં પ્રધાન અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) છે, એ અવ્યક્તનો ગુણ મહાન્ (મહત્તરવ) છે. મહત્તરવરૂપ પ્રધાનના કાર્યનો ગુણ અહંકાર છે, અહંકારથી મહાભૂતરૂપ કરેલો ગુણ (આકાશ વગેરે રૂપગુણથી કહેલો ગુણ) થયેલો છે તે મહાભૂતોના જે વિષયો છે તે પણ જૂદાંપણથી ગુણો કહેલા છે. આ રીતે અવ્યક્ત (માયા) બીજ (કારણ) ધર્મવાળું અને પુષ્પના (કાર્યના) ધર્મવાળું છે. અમે એમ સાંભળ્યું છે કે બીજના ધર્મવાળો અને પ્રસવ (પુષ્પ-કાર્ય)રૂપ મહાન્ આત્મા છે, બીજના ધર્મરૂપ અહંકાર છે, અને વારંવાર પ્રસવ (કાર્ય)રૂપ થાય છે. પંચમહાભૂત બીજ અને પ્રસવના ધર્મવાળાં છે. પંચમહાભૂતના વિશેષ ગુણો (શબ્દ વગેરે) બીજના ધર્મવાળા છે એમ કહેવાય છે અને તેઓ પ્રસવ (પુષ્પ)રૂપ કાર્યને કરે છે. તેઓ (વિશેષ ગુણો)નું વિશેષણ (જૂદું પાડનાર) ચિત્ત છે. તેમાં (તે ભૂતોમાં) એક ગુણવાળું આકાશ, અને એ ગુણવાળો વાયુ કહેવાય છે. ત્રણ ગુણવાળું તેજ તથા ચાર ગુણવાળું જળ છે એમ કહેવાય છે. સર્વ ભૂતોને (પ્રાણિયોને) કરનારી, શુભ તથા અશુભને દેખાડનારી, જંગમ અને સ્થાવર જીવોથી ભરેલી પૃથ્વી પાંચ ગુણોવાળી જાણવી. હે અતિ સજ્જન દ્વિજો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ આ પાંચ ગુણો ભૂમિના જાણવા. સદા ગંધ છે તે પૃથ્વીજ થાય છે અને તે ગંધ બહુ પ્રકારથી કહેલો છે, હું તે ગંધના બહુ ગુણો વિસ્તારથી કહું છું. પ્રિય, અપ્રિય, મધુર, ખાટો, તીખો, નિહારી (મનોહારી), મળેલો, સ્નેહવાળો, લુખો, અને સ્વચ્છ ગંધ, આ રીતે પૃથ્વીથી થયેલો ગંધ દશ બેદવાળો જાણવો. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ, આ જળના ગુણો કહેલા છે. હવે રસોનું જ્ઞાન કહું છું—રસ બહુ પ્રકારે કહેલો છે. જેવો કે મધુર, ખાટો, તીખો, કડવો, તુરો અને ખારો આમ છ પ્રકારના વિસ્તારવાળો, જળમય રસ કહેલો છે. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ આ ત્રણ ગુણોવાળું તેજ કહેવાય છે. તેજનો મુખ્ય ગુણ રૂપ છે તે બહુ બેદોથી કહેલું છે. જેમકે, ઘોળું, ઝળું, રાતું, લીકું, પીળું, અરૂણ, હસ્ય (હંક), દીર્ઘ (લાંબુ), પાતળું, જાડું, ચોખ્ખું, (ચોખંડું) અને ગોળાકાર. આ રીતે બાર બેદવાળું જાણવા યોગ્ય તેજનું રૂપ વૃદ્ધ, ધર્મને જાણનારા, સત્યવાદિ બ્રાહ્મણોએ કહેલું છે. શબ્દ તથા

સ્પર્શ એ બે વાયુના ગુણો જાણવા. આથી વાયુ બે ગુણોવાળો કહેવાય છે પણ વાયુનો પોતાનો ગુણ સ્પર્શ છે અને તે બહુ પ્રકારથી કહેલો છે. રક્ષ (ધુમો), શીત (કંડો), ઉષ્ણ (ઉનો), સ્નેહવાળો, નિર્મળ, કઠિન, ચીકણો, સ્લક્ષ્ણ (ઝીણો), પિચ્છિલ, દારૂણ (ભયંકર) અને ક્રોમળ, આ પ્રમાણે બાર પ્રકારવાળો વાયુનો ગુણ (સ્પર્શ) કહેવાય છે. વિધિ પ્રમાણે તરવને જોનારા, ધર્મને જાણનારા બ્રાહ્મણોએ તેમાં એક ગુણવાળું આકાશ અને તેનો ગુણ શબ્દજ છે એમ કહેલું છે, તે શબ્દના હું, વિસ્તારથી ધણા ગુણો કહું છું, જેવા કે પરજ, ઋષભ, ગાંધાર સહિત એવો મધ્યમ, પંચમ, એથીપર જાણવા લાયક, નિષાદ, ધૈવત, પ્રિય, અપ્રિય, મજેલો, અને ઉત્તમ વિભાગવાળો શબ્દ આ રીતે દશ ભેદવાળો, આકાશથી થયેલો શબ્દ જાણવો. આકાશ છે તે ઉત્તમ મહાભૂત છે, તેથી ઉત્તમ અહંકાર છે, અહંકારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિથી ઉત્તમ આત્મા (જીવ) છે, તે આત્માથી ઉત્તમ અવ્યક્ત (માયા) છે અને અવ્યક્તથી ઉત્તમ પુરૂષ (પરબ્રહ્મ) છે. આ રીતે એક ઉત્તમથી બીજા ઉત્તમને જાણનાર, પ્રાણિયોનાં સર્વ કર્મોના વિધિને સમજનાર અને જોનો આત્મા સર્વ પ્રાણિયોના આત્મારૂપ થયેલો છે તે, અવિનાશી, આત્માને પામે છે.

પરાપરજ્ઞામૂતાનાંવિધિજ્ઞઃસર્વકર્મણામ્ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્માગચ્છત્યાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गु. पञ्चा-
शत्तमोऽध्याय ॥ १० ॥

ब्रह्मोवाच ॥ भूतानामथपञ्चानायथैषामीश्वरंमनः ।

नियमेचविसर्गेचभूतात्मानमएवच ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હવે જે રીતે આ, પાંચ મહાભૂતોના સંહારમાં તથા ઉત્પત્તિમાં મનજ સમર્થ છે અને મન ભૂતોના આત્મારૂપ (ભૂતોનું સ્વરૂપ) છે તે કહેવાય છે. મન નિત્ય મહાભૂતોનું અધિષ્ઠાતા (નિમિત્ત કારણ પણ) છે. બુદ્ધિ મનનાં સામર્થ્યને કહે છે અને તે ક્ષેત્રને જાણનાર આત્મા (જીવ) પણ મનજ કહેવાય છે. જેમ સારથિ સારા ઘોડાઓને જોડે તેમ મન ઈંદ્રિયોને જોડે છે તથા ઈંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ સદા ક્ષેત્રને જાણનારી (આત્મા)માં જોડાય છે. તે પ્રાણિયોનો આત્મા (જીવ) મહોટા ઈંદ્રિયોરૂપ ઘોડાવાળા, બુદ્ધિરૂપ રાશવાળા શરીરરૂપ રથ પ્રત્યે ચઢી ચેત્તરફ દોડે છે.

ઈંદ્રિયોના સમૂહથી યુક્ત, મનરૂપ સારથિવાળો, બુદ્ધિરૂપ રાશવાળો, નિલ મહાન્ એવો અલ્પમય (અલ્પતા વિદ્યારૂપ) રથ છે, આવી રીતે જે વિદ્વાન્ સદા અલ્પમય રથને જાણે છે તે ધીર સર્વ જીવોમાં મોહ પામતો નથી. માયા જેમાં આદિ છે, વિશેષ ગુણો જેમાં અંતે છે એવું, સ્થાવર ને જંગમ સહિત, સૂર્ય તથા ચંદ્રની કાંતિરૂપ પ્રકાશવાળું, ઘડ અને નક્ષત્રોથી શોભિત, ચોતરફ નદી અને પર્વતોના સમૂહોથી ચળકતું, નિરંતર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં જગોથી દીપતું, સર્વ જીવોની આજીવિકારૂપ, સર્વ પ્રાણધારિયોની ગતિરૂપ આ, અલ્પરૂપ વન છે તેમાં નિલ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરને જાણનાર આત્મા ફરે છે. આ જગતમાં જે જંગમ અને સ્થાવર જીવો છે તેઓજ પ્રથમ પ્રલય પામે છે, પછી જૂતોએ કરેલા ગુણો અને ગુણોથી પંચમહાભૂત લય પામે છે. આ (આવો) પ્રાણિયોનો અધિક ઉદય છે. દેવો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, પિશાચો, અસુરો અને રાક્ષસો આ સર્વ સ્વભાવથી સ્ત્રજેલા છે પણ નથી ક્રિયાઓથી કે નથી કારણથી સ્ત્રજેલા. અહીં વિશ્વને સ્ત્રજનાગઓ વારંવાર જન્મે છે અને પંચમહાભૂતોથી થયેલા તેજ પંચમહાભૂતોમાં કાળને અનુસરી જેમ તરંગો સમુદ્રમાં લય પામે છે તેમ પ્રલય પામે છે. વિશ્વને સ્ત્રજનારા સ્થૂળ જીવોથી સર્વ મહાભૂત (સૂક્ષ્મભૂતો) ઉત્તમ છે. એ પાંચ મહાભૂતથી પણ મુક્ત (મોક્ષવાળો) ઉત્તમ ગતિ પામે છે. સમર્થ એવા પ્રગ્નપતિએ આ સઘળું મનથીજ સ્ત્રજ્યું, તેમજ ઋષયો તપે કરી (મનના સંકલ્પે કરી) દેવોને પામ્યા. વળી તપ (સંકલ્પ)ના ક્રમે કરી કૃળ, મૂળોને ખાનારા, સમાધિવાળા સિદ્ધો અહીં તપે કરી ત્રણ લોકને જીવે છે. સર્વ રોગને મટાડનારા પદાર્થ વગેરે ઔષધો અને જૂદા જૂદા પ્રકારની વિદ્યાઓ તપથીજ પ્રસિદ્ધ થાય છે તથા સાધન તપરૂપ મૂળવાળુંજ હોય છે. જે દુઃખે કરી પમાય એવું ઈંદ્રિય વગેરે છે, જે દુઃખે જણાય એવું વેદ વગેરે છે, જે દુઃખે પરાભવ પમાડાય એવું અગ્નિ વગેરે છે અને જે દુઃખે કરી સમાધાન થાય એવું મહા પ્રલય વગેરે છે તે સઘળું તપથી સિદ્ધ થાય એમ છે—તપન દુઃખે કરી ઉલ્લંઘન કરાય એવું છે. મદિરાને પીનારો, આહ્વાણને હણનારો, ચોરી કરનારો, બાળની હલા કરનારો અને ગુરૂની સ્ત્રી પાસે જનારો (સ્ત્રી સાથે ચાલનારો) અતિ તપ કરેલાં તપવડે તે પાપથી છૂટે છે. મનુષ્યો, પિતૃ, દેવો, પશુઓ, મૃગો, પક્ષિઓ, જે બીજાં સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયો છે તેઓ આ સર્વ સદા તપને પરાયણ થવાથી તપ વડે સર્વદા સિદ્ધિ પામે છે. તપે કરી મ્હોટી માયાવાળા દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે. જેઓ

આગસ્ય રહિત અહંકારવાળા થઈ કામનાવાળાં કર્મો કરે છે તેઓ પ્રજાપ-
તિની સમીપ જાય છે. જેઓ શુદ્ધ ધ્યાનના યોગે કરી મમતા રહિત અને
અહંકાર રહિત થયેલા મહાત્માઓ છે તેઓ ઉત્તમ મ્હોટા લોકને પામે છે.
જેઓ સદા ધ્યાનના ઉપાયને પામી પ્રસન્ન મુદ્ધિવાળા અને અતિ આત્માને
(બ્રહ્મને) જાણનારા છે તેઓ સુખને વધારનારાં અવ્યક્ત (ન જાણાય એ-
વા) આનંદ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે. જે અહીં મમતાથી રહિત અને અહંકા-
રથી રહિત થયેલાઓ ધ્યાનના યોગથી પડીને (પૂરા ધ્યાનના યોગને પામ્યા
વિના) મરણ પામે છે તેઓ મ્હોટાઓના ઉત્તમ લોકરૂપ માયા પ્રત્યે પ્રવેશ
કરે છે. માયાથીજ ફરી ઉત્પન્ન થઈ તેના સમાન નામ (અવ્યક્તપણા)ને
પામેલા, તમ, અને રજોગુણથી રહિત થઈ એક સત્વ ગુણને પામી સર્વ
પાપથી મુક્ત થયેલા જે સર્વ સજ્જે છે તેને જે કળારહિત જાણે છે તથા
ક્ષેત્રજ (ઇશ્વર) એમ સમજે છે તે વેદને જાણનાર થાય છે. મુનિએ ચિત્ત-
થી જ્ઞાન પામી સંયમવાન થઈ ખેસવું, કેમકે જેમાં ચિત્ત હોય છે તેરૂપ
જીવ અવશ્ય થાય છે, આ સનાતન રહસ્ય છે. ન જાણાતી એવી માયાથી
આરંભી વિશેષ ગુણો પર્યંત અજ્ઞાનનું લક્ષણ કહેલું છે તે રીતેજ આવું આ
ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલું લક્ષણ સમજો. ખે અક્ષરવાળો મૃત્યુ છે અને તણ
અક્ષરવાળું સદા રહેનારું બ્રહ્મ છે. માઈ એમ જાણવું એ મૃત્યુરૂપ થાય છે
તથા માઈ નથી એમ જાણવું એ સદા રહેનાર બ્રહ્મરૂપ છે. કેટલાક મંદ
મુદ્ધિમાં (ઓછા જ્ઞાનમાં) પ્રીતિવાળા નરો કર્મને વખાણે છે પણ જેઓ
વૃદ્ધ મહાત્માઓ છે તેઓ કર્મને વખાણતા નથી; કેમકે કર્મો કરી મૂર્તિમાન
(દેહવાળો) સોળ^૧ વસ્તુઓવાળો જંતુ જન્મે છે અને વિદ્યા તે પુરૂષને ઓળખે છે
(પામે છે). તે (કર્મ) દેવતા વગેરેથી શેષ રહેલાં અમૃતને ખાનારાઓએ ગ્રહણ કરવા
ચોગ્ય છે માટે જે કોઈ પારને જોનારા છે તેઓ કર્મોમાં સ્નેહથી રહિત છે. આ
પુરૂષ છે તે વિદ્યામય કહેલો છે પણ કર્મમય કહેલો નથી. જે આ રીતે મર-
ણ રહિત, નિત્ય, અગ્રાણ્ય, સદા રહેનાર, અક્ષર (ન ખરનાર), વશ મનવા-
ળા અને સંગ રહિત એવા આત્માને જાણે છે તે મરનાર થતો નથી. જે
આ રીતે જેની પૂર્વે ખીજો નથી જોતા, ન કરેલ, નિત્ય, વિચાર વગરના,
(કુટસ્થ માયામાં રહેનાર), ન ગ્રહણ કરાય એવા, ન મરનારા ઇશ્વરના પણ
સંહાર કરનારા આત્માને જાણે છે તે આ કારણોથી સ્થિર, ન ગ્રહણ ક-
રાય એવો અને મરણ રહિત થાય છે. વળી તે સર્વ સંસ્કારોને દહાડી કરી

૧ પંચમહાભૂત અને અગ્નિયાર વિકારો (દશ ઇન્દ્રિયો, ને મન).

ચિત્તને પરમાત્મા વિષે રોકી જે શુભ જ્ઞાન છે તેને જાણે છે જેથી બીજું કશું અધિક નથી. જ્યારે સત્વગુણની નિર્મળતા થાય છે ત્યારે લોક શાંતિ પામે છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા (શાંતિ)નું લક્ષણ જે રીતે સ્વપ્નનો દેખાવ (દેહના સંગ વગરની સ્થિતિ) થાય તે રીતે બહારની ઉપાધિઓથી શન્ય અંતરમાં પ્રચાર કરનાર થાય છે. આ ગતિ તે મુક્ત જનોની થાય છે કે જેઓ જ્ઞાનમાં અતિ આસ્થાવાળા છે અને પરિણામથી થતી જે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ છે તેઓને જીવે છે. આ વૈરાગ્યવાળાઓની ગતિ છે, આ સનાતન (જીવો) ધર્મ છે, આ જ્ઞાનવાળાઓની પ્રાપ્તિ છે (જ્ઞાનવાળાએ પામવા યોગ્ય છે) અને આ નિંદા વગરની વર્તણૂક છે. આ ગતિ (ચાલ-જ્ઞાન) સર્વ પ્રાણિઓમાં સમાન, નિઃસ્પૃહ, આશા રહિત, અને સર્વમાં જ્ઞાનને જોનારાએ પામી શકાય એવી છે. હે વિપ્રાર્પિયોમાં શ્રેષ્ઠ, મેં આ સધળું તમોને કહ્યું એ પ્રમાણે જલદી તમે આચરણ કરો તેથી સિદ્ધિ પામશો. ગુરુ બોલ્યા—આ રીતે ગુરુ (પૂજ્ય) જ્ઞાતાએ જેમ કહ્યું તેમ કરનારા તે મહાત્માઓ ઉત્તમ લોકને પામ્યા; માટે હે મહાભાગ, હે શુદ્ધ મનવાળા, તમે પણ આ મેં કહેલું જ્ઞાનું વચન ઠીક આચરણ કરો (પાળો), તેથી સિદ્ધિ પામશો. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—હે કુતિના પુત્ર, તે સમયે ગુરુએ આ પ્રમાણે કહેલો તે શિષ્ય સધળો ઉત્તમ ધર્મ કરવા લાગ્યો અને તેથી મોક્ષ પામ્યો. વળી હે કુરુના કુળને ધારણ કરનાર (અર્જુન), ત્યારે કૃત કૃત્ય (પુણ્યવાન) થયેલો તે શિષ્ય જ્યાં જઈને શોક કરવો પડતો નથી તે સ્થાનને પામ્યો. અર્જુનને પૂછ્યું—હે સમર્થ હે જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ, એ જ્ઞાતાણુ કોણ! અને શિષ્ય કોણ! જે આ મારે સાંભળવા લાયક હોય તો મને તે કહો? વસુદેવના પુત્રે કહ્યું—હે મહાબાહો, હું ગુરુ અને મારા મનને શિષ્ય સમજીને હે ધનંજય, આ રહસ્ય તમારી પ્રીતિથી તમને કહ્યું હવે હે કુરુકુળને ધારનાર, જે નિત્ય મારામાં તમારી પ્રીતિ છે તો આ અધ્યાત્મ જ્ઞાન સાંભળી હે સારાં વ્રતવાળા તમે સારી રીતે આચરણ કરો. હે શત્રુઓને હણનાર, આ ધર્મ સારી રીતે આચર્યા પછી તમે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ ઉત્તમ મોક્ષ પામશો. હે મ્હોટી ભુજ્જવાળા, જ્યારે યુદ્ધનો વખત સમીપ આવ્યો હતો ત્યારે પ્રથમ પણ મેં આજ કહ્યું હતું માટે આમાં મન ધારણ કરો. હે અમરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, મેં પ્રભુ એવા પિતાને જોયે ધણો વખત ગયો માટે હું તમારો સંમત હોય તો તેને જોવા ઇચ્છું છું. વૈશંપાયન બોલ્યા—આ પ્રમાણે વચન કહેનારા કૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનને કહ્યું—હે કૃષ્ણ, આજેજ આપણે

એ હસ્તિનાપુર નામના નગર પ્રત્યે જઈએ અને ત્યાં ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને મળી રાજાની આજ્ઞા લઈ તમે પોતાની પૂરી પ્રત્યે જવા યોગ્ય છો.

સમેત્યતત્રરાજાનંધર્માત્માનંયુધિષ્ઠિરમ્ ।

સમનુજ્ઞાપ્યરાજાનંસ્વાંપૂરીંયાતુમર્હસિ ॥ ૧૨ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० गुरुशिष्यसम्वादे
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ ततोभ्यनोदयत्कृष्णोयुज्यतामितिदारुकम् ।

मुहूर्त्तादिवचाचष्टयુक्तमित्येवदारुकः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહેવા લાગ્યા—ઉપર પ્રમાણે કહ્યા પછી શ્રી કૃષ્ણે દારુક નામના સારથિને ‘રથ જોડો’ એમ પ્રેરણા કરી અને એ ધડી વાર થાય એટલામાંજ દારુકે ‘રથ જોડ્યો’ એમ કહ્યું, તેમજ પાંડુના પુત્ર અર્જુને સૈનિકોને સજ્જ થાઓ આપણે હસ્તિનાપુર નામના નગર પ્રત્યે જઈએ એમ પાછળ ચાલવા વગેરેની પ્રેરણા કરી. હે જનાધિપ (રાજા), આ પ્રમાણે કહેલા, સજ્જ થયેલા તે સૈનિકો ધણાં તેજવાળા અર્જુનને સર્વ સજ્જ થયું છે એમ કહેવા લાગ્યા. પછી હે જનાધિપ, તે કૃષ્ણ અને પાંડવ અર્જુન રથમાં બેસી વિચિત્ર કથાઓ કરતા પ્રસન્ન થતા ચાલ્યા. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, ફરીને પણ મહાતેજસ્વી અર્જુને રથમાં બેઠેલા, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને આ વાક્ય કહ્યું—હે વૃષ્ણિના કુળને ધારણ કરનાર, તમારી પ્રસન્નતાથી રાજા યુધિષ્ઠિરે જય મેળવ્યો, શત્રુઓને પણ હણ્યા અને શત્રુઓ સહિત રાજ્ય મેળવ્યું. હે મધુ દૈત્યને મારનાર, તમારાથી પાંડવો અમે નાથવાળા છીએ અને આપણી વહાણને પામી કુરૂપ સમુદ્રને તરવા છીએ. હે વિશ્વકર્મન્, હે વિશ્વરૂપ આત્માવાળા અને હે વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ તમને નમસ્કાર છે. જે રીતે હું તમારો માનેલો છું તે રીતે હું તમને માનું છું. હે મધુદૈત્યને હણનાર, પ્રાણિયોનો આત્મા નિલ તમારા તેજથી થનારો છે, તમારું રમણ કીડામય છે. હે વિભો, આકાશ અને પૃથ્વી એ બે તમારી માયારૂપ છે. આ જે સ્થાવર તથા જંગમ જગત છે એ સઘળું તમારામાં રહેલું છે, તમેજ સર્વ ચાર પ્રકારના પ્રાણિયોના સમૂહને, પૃથ્વીને, સ્વર્ગને તથા આકાશને જૂદે જૂદે પ્રકારે કરો છો. હે મધુદૈત્યને મારનાર, નિર્મળ ચંદ્રમાની કાંતિ તમારા હાસ્યરૂપ છે. ઋતુઓ તમારી હૃદયોરૂપ છે, સદા ગતિ કરનારો વાયુ તમારા પ્રાણરૂપ છે, સનાતન શ્વેત

તમારા ક્રોધરૂપ છે. હે મહા બુદ્ધિયુક્ત, નિરંતર તમારી પ્રસન્નતામાં કમળમાં વસનારી લક્ષ્મી છે. હે અનંધ, અહિં તમેજ રતિ (પ્રીતિ), તુષ્ટિ (સંતોષ), ધીરજ, ક્ષમા, બુદ્ધિ, કાંતિ, જંગમ, સ્થાવર અને યુગોના અંતમાં નાશરૂપ કહેવાઓછો. હે કમળના સરખાં નેત્રવાળા, મેં તમારા ગુણો અતિ મ્હોટા વખત ગયે પણ કહી શકાય એવા નથી, તમે આત્મા અને પરમાત્મા છો માટે તમને નમસ્કાર કરું છું. હે અતિ દુઃખે પરાભવ પમાડાય એવા કૃષ્ણ, મેં નારદ, દેવલ, કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) તથા કુરુઓના પિતામહ (દાદા) ભીષ્મથી તમને જાણ્યા છે; હે અનંધ (નિષ્પાપ અથવા દુઃખ રહિત), તમારામાં સઘળું આસક્ત છે અને તમેજ એક જનોના ઈશ્વર છો. હે જનોએ પામવા યોગ્ય કૃષ્ણ, તમે જે આ અતુલ (કૃપા) વાળું કલ્પું એ સઘળું હું ઠીક રીતે આચરીશ. અમારું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી તમે આ અતિ અદ્ભૂત કામ કર્યું કે જે યુદ્ધમાં પાપિ કૌરવ, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર (દુર્યોધન)ને હણ્યો. યુદ્ધમાં તમેજ દગ્ધ કરેલાં તે સૈન્યને મેં જીત્યું જેથી મેં જય મેળવ્યો તે કર્મ તમેજ કર્યું. દુર્યોધનની લડાઈમાં તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમોએ કર્ણના, સિંધુ દેશના રાજા (જયદ્રથ)ના અને પાપિ ભૂરિશ્રવાના વધનો ઉપાય યથાયોગ્ય દેખાડ્યો. હે દેવકીના પુત્ર, પ્રસન્ન થઈ તમે જે મને કહેવું છે, તે હું અવશ્ય કરિશ એમાં મને વિચાર નથી. હે અનંધ, ધર્મને જાણનાર, હું ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને મળી તમારાં ગમન (પ્રયાણ) માટે પ્રેરણા કરિશ. હે સમર્થ ને જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય, તમારું દ્વારકાં જવું મને ગમે છે માટે તમે થોડા વખતમાંજ મારા મામાને, દુઃખે કરી હડાવાય એવા બળદેવજીને તથા બીજા ઉત્તમ વૃષ્ણિઓને (યાદવોને) જોશો. આવી રીતે વાત કરતા તે બે હસ્તિનાપુર પોહોંચ્યા અને હર્ષ પામેલા નરોથી આકુળ, ઈર્ષના સ્થાનની ઉપમા અપાય એવા ધૃતરાષ્ટ્રના મંદિર પ્રત્યે પેઠા. હે મહારાજ, તેમાં જઈ તે બેઓએ જનોના અધિપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને, મહા બુદ્ધિમાન વિદુરને તથા રાજા યુધિષ્ઠિરને પ્રથમ જોયા. પછી દુઃખે હરાવાય એવા ભીમસેનને, માદ્રીથી જન્મેલા પાંડવોને, ધૃતરાષ્ટ્રને સેવતા અને પરાજય નહિ પામેલા યુયુસ્મને, મ્હોટી બુદ્ધિવાળાં ગાંધારી તથા કુંતીને, સ્ત્રી એવાં દ્રૌપદીને, અને સુમદ્રા વગેરે તે સઘળી ભરતકુળના જનોની સ્ત્રીઓને દીઠી. તે સર્વ સ્ત્રીઓને શાંધારી (ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી)ની સેવા કરતી જોઈ. પછી શત્રુઓને દબાવનારા અથવા દાખનારા તે બે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને મળી, પોતાનાં નામ જણાવી તેના ચરણ મહાલુ કરવા લાગ્યા, તેમજ મહાત્મા તેઓ ગાંધારી, કુંતિ, ધર્મરાજ

અને બીમના ચરણને ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. પછી તે બે, ક્ષત્રાને (દારપાળને) મળી અખંડ એવા કુશળને પૂછી તેઓ સાથે વૃદ્ધ રાજ (ધૃતરાષ્ટ્ર)ને સેવવા લાગ્યા. પછી બ્યારે રાત્રિ થઈ ત્યારે ધારણાયુક્ત મતિવાળા મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે કૌરવોને તથા કૃષ્ણને ઘેર જવા રજ આપી. રાજ્યે આજ્ઞા આપેલા તેઓ પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે ગયા, અને પરાક્રમી કૃષ્ણ તો અર્જુનને ઘેરજ ગયા; ત્યાં લોક રીતિ પ્રમાણે સત્કાર પામેલા, સર્વ કામનાઓથી યુક્ત થયેલા, અર્જુનરૂપ સહાયવાન, ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળા કૃષ્ણ સુતા અને બ્યારે રાત્રિ પ્રભાતરૂપ થઈ ત્યારે દિવસના પૂર્વ કાળની ક્રિયા કરી પન્નમસત્કાર પામેલા તે બે મહાત્મા, બ્યાં મહા બળવાનુ તે ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર) રહ્યા છે, તે ધર્મરાજના સ્થાનકે ગયા અને તે ઘરમાં પેસી, જેમ બે અશ્વિનીકુમાર, દેવોના રાજને જીવે તેમ અતિ સત્કાર પામેલા, ધર્મરાજને જોવા લાગ્યા. પછી રાજને મળી પ્રસન્ન થતા તેણે આજ્ઞા આપેલા તે, વૃષ્ણ કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ અને કર્ણોમાં ઉત્તમ અર્જુન બેઠા. તે વખતે તે ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા, વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, અને રાજ્યોમાં અતિ સારા એવા રાજ, તે બેઓને બોલવાની ઇચ્છાવાળા જોઈ આવું વચન બોલ્યા. યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા—હે યદુ તથા કુરુના કુળને ધારણ કરનારા વીરો, હું અવશ્ય તમોને બોલવાની ઇચ્છાવાળા માનું છું માટે વિચારો માં, ઝટ કહો, હું તમારું કહેલું સંવળું કરિશ. આ પ્રમાણે કહેલા, બોલવામાં કુકળ એવા અર્જુને ત્યાં વિનયવાનની પેઠે સમીપ આવી ધર્મરાજને વચન કહ્યું—હે રાજન, આ ઘણો વખત રહેલા, પ્રતાપવાન વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) તમને જવા માટે જણાવી પિતાને જોવા ઇચ્છે છે. જો તમે માનો તો આપે આજ્ઞા આપેલા તે વીર, આનર્ત (ઓખામંડલ) દેશની નગરી (દારકાં) પ્રત્યે જાય માટે તમે તે, આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે કમળનેત્ર, હે સમર્થ, હે મધુદૈયને મારનાર, તમારું કલ્યાણ થાઓ, આજ તમે દારકાંપુરી તંથા શૂરના પુત્ર (વસુદેવ)ને જોવા પધારો. હે મહાશુભ કેશવ, મને તમારું જવું પસંદ છે; કારણ કે તમારે મારા મામાને જોયે તથા દેવી દેવકીને જોયે ઘણો વખત થયો છે. હે માનને દેનાર મહા પંડિત, મામાને મળી તથા બળદેવજીને મળી મારાં વચનથી યથાયોગ્ય સત્કાર કરજો. વળી હે માન આપનાર, નિલ મને, બળિમામાં ઉત્તમ એવા બીમને, અર્જુનને, સહદેવને અને નકુળને સંભારજો. હે અધરહિત, મહાશુભ, તમે આનર્ત દેશોને, પિતાને તથા માદેવોને જોઈ પાછા મારા અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આવજો. હે સાત્વત (યાદવ), તે

તમે વિવિધ રત્નો તથા ધન લઇને જાઓ. જે ખીજી પશુ તમને પ્રિય હોય તે પશુ લ્યો. હે વીર કેશવ, આ સર્વ પૃથ્વી તમારી પ્રસન્નતાથી અમને મળી અને શત્રુઓને પશુ હણ્યા. આવું જ્યારે કૌરવ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર બોલતા હતા ત્યારે પુરુષોમાં ઉત્તમ વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ), આ વચન બોલ્યા— હે મહાશુભ ઇન્દ્રિય, હાલ સઘળી પૃથ્વી, ઉત્તમ ધન અને રત્નો તમારાંજ છે, જે ખીજી મારે ઘેર દ્રવ્ય છે તેના પશુ ધણી સદા તમેજ છો; આવું સાંભળી ‘હીક’ એમ તે વખતે કહેલા, અને ધર્મના પુત્રે સત્કાર કરેલા, પરાક્રમી, ને જોના મ્હોટો ભાઈ ગદ છે એવા કૃષ્ણ વિધિ પ્રમાણે ક્ષત્રી પાસે વાત કરી તેણે સત્કાર કરેલા તેને પ્રદક્ષિણા થાય તેમ ચાલ્યા. જેમ તેણે (ક્ષત્ર્યે) પ્રસન્ન કર્યા તેમજ સર્વ વિદુર વગેરેએ પ્રસન્ન કરેલા પોતે, ચાર ભુજવાળા, ગદ જોના મ્હોટો ભાઈ છે એવા તે, દિવ્ય (દેવતાઈ) રથમાં બેસી હસ્તિનાપુરથી બહાર નીકળ્યા, યુધિષ્ઠિર તથા ક્ષત્રી (કુંતી)ના પશુ અનુમતથી સારા ભાવવાળી સુભદ્રાને રથમાં બેસારી નગરના જનોએ વિટોલા, મ્હોટી ભુજવાળા, જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ સિધાવ્યા. તે મધુ કુળમાં થયેલા અથવા લક્ષ્મીના પતિ કૃષ્ણની પાછળ, સાત્યકિ સહિત ઉત્તમ વાનર જેની ધ્વજમાં છે એવો અર્જુન, માદ્રીના પુત્રો, અગાધ બુદ્ધિવાળા વિદુર, અને ઉત્તમ હાથીની ગતિ સરખી ચાલવાળો પોતે ભીમ આવ્યો, તે વખતે કુરૂદેશને વધારનારા તે સર્વને તથા વિદુરને પાછાવાળી તે પરાક્રમી જનોએ પ્રાર્થ કૃષ્ણ, ત્વરાસહિત (ઉતાવળા) દારૂક સારથિને તથા સાત્યકિને શ્લોકોએ ‘ચલવો’ એમ કહેવા લાગ્યા. પછી શત્રુઓના સમૂહને પાયમાલ કરનાર, શિનિકુળના ઉત્તમ શૂર એવા સાત્યકિએ અનુસરેલા, જનોએ પામવા અથવા પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ જેમ શત્રુઓનાં ટોળાંને હણી પ્રતાપી, સો યજ્ઞ કરનારો ઈંદ્ર સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય તેમ આનર્ત દેશની નગરી (દ્વારકા) તરફ ચાલ્યા.

નિવર્તયિત્વાકુરુરાષ્ટ્રવર્દનાંસ્તતઃસસર્વાન્વિદુરેચવીર્યવાન્ ।

जनार्दनोदारुकमाहसत्वरःप्रचोदयाश्चानितिसात्याकैतथा ॥ ५७ ॥

ततोययौशत्रुगणप्रमर्दनःशिनिप्रवीरानुगतोजनार्दनः ।

यथानिहत्यारिगणंशतक्रतुर्दिवंतथानर्त्तपुरींप्रतापवान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० कृष्णप्रयाणेद्विपञ्चा-
शतमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

વૈશમ્પાયનઉવાચ ॥ તથાપ્રયાન્તંવાર્ણેયંદ્વારકાંમરતર્ષભાઃ ।

પરિષ્વજ્યન્યવર્ત્તન્તસાનુયાત્રાઃપરન્તપાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા—તે રીતે દ્વારકાં જતા વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા કૃષ્ણને મળી પાછળ જવા સહિત, શત્રુને તાપ પમાડનારા તે, ભરતકુળના શ્રેષ્ઠ પુરૂષો નિવૃત્ત થયા. અર્જુન વારંવાર વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા કૃષ્ણને મળવા લાગ્યો અને તે ચોતરફ નેત્ર કરી પોતાના દેશથી એને જોવા લાગ્યો. પૃથાના પુત્ર અર્જુને શ્રીકૃષ્ણમાં રાખેલી તે દૃષ્ટિ દુઃખથીજ દૂર કરી અને પરાજયરહિત એવા કૃષ્ણે પણ તેથી દુઃખવડે નજર દરિ. તે મહાત્માના પ્રયાણ વખતે જે, બહુ અદ્ભુત રૂપવાળાં શકુનો થયાં તે મારા કહેવાથી સાંભળો. મહોટા વેગથી માર્ગને કંકરાંરહિત, ધૂળરહિત, અને કાંટાઓ વગરનો કરનાર વાયુ રથની આગળ વાવા લાગ્યો. ઈંદ્ર, શાકું નામના ધનુષ્યવાળા કૃષ્ણની પાસે પવિત્ર સુંદર, સુગંધવાળું જળ અને દિવ્ય પુષ્પો વર્ષવા (ખેરવવા) લાગ્યો. પછી સમ (સરખા) એવા મરૂ (મારવાડ) દેશમાં ચાલેલા તેણે નહિ મપાય એવાં તેજવાળા, ઉત્તંક નામના શ્રેષ્ઠ મુનિને જોયા. સારે વિશાળ નેત્રવાળા તેજસ્વી તે મુનિનો સત્કાર કરી તેણે સત્કાર કરેલા, કુશળ પૂછવા લાગ્યા. આ રીતે તેણે સત્કાર કરી પૂછેલા તે, બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉત્તંક ઋષિ મધુદૈત્યને મારનારા, લક્ષ્મીના પતિ કૃષ્ણને કુશળ પૂછવા મંડ્યા. હે શરના કુળમાં થયેલા, કેમ! તમે તે કુર તથા પાંડવોને ઘેર જઈ અચળ (ખસે નહિ) એવું સારા ભાઈને ઘટે એવું કામ કર્યું, જે કર્યું હોય તે આપ મને કહેવા યોગ્ય છો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ કેશવ, કેમ! નિરંતર પોતાના પ્રિય અને સંબંધિ એવા તે શરઓને સંધિ પમાડિ નિવૃત્ત થયા છો. હે શત્રુઓને તપાવનાર, કેમ! પાંચ, પાંડુના પુત્રો તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર તમારી સાથે લોકોમાં વિહાર (ક્રીડા) કરશે, હે કેશવ? તમારા રૂપ નાથવડે પોતાના દેશમાં અતિ શાંતિ પામેલા કૌરવો વિષે તે રાજાઓ સુખ પામશે? હે તાત, મારી તમારા વિષે જે નિલ સારી ધારણા હતી તે હે તાત, તમે કેમ! ભરતકુળના પુરૂષો પ્રત્યે સદ્ગુણ કરી? શ્રી ભગવાન બોલ્યા—મેં પ્રથમ કૌરવો પ્રત્યે અતિ શાંતિપણા (સલાહ) માટે યત્ન કર્યો પણ જ્યારે ખરી રીતથી તેઓ સમપણામાં ન રાખી શકાયા ત્યારે તેઓ સર્વ પુત્ર અને બાંધવો સોત નાશ પામ્યા. હે પાપ અથવા દુઃખરહિત મહર્ષિ, આ સર્વ તમારું સારી પેઠે જાણેલું છે કે બુદ્ધિ અથવા બળેકરિને ભાગ્ય પણ ઉલ્લંઘન કરી (તજી) સંકાપ્ત નથી. જ્યારે તેઓએ મારી, બીજમની અને વિદુરની મતિને ઉલ્લંઘન કરી

ત્યારે તેઓ એક ખીજને મળી યમના સ્થાનકે ગયા. હવે જેના શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે તથા જેના પુત્રો મરેલા છે એવા પાંચજ પાંડવો શેષ (બાકી) છે અને સધળા, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પુત્ર અને બાંધવોસહિત હણેલા છે. આ રીતે જ્યારે કૃષ્ણે વચન કહ્યાં ત્યારે અતિ ક્રોધવાળા જેનાં નેત્ર ઉઘડેલાં છે એવા ઉત્તક એ (કૃષ્ણ)ને આવું કહેવા લાગ્યા. ઉત્તક બોલ્યા—હે કૃષ્ણ, શક્ત છતાં તમે, સંબંધિ અને પ્રિય એવા કૌરવોની રક્ષા કરી નહિ માટે હું નિઃસંશય (જરૂર) તમને શાપ આપિશ. હે મધુદૈવને હણનાર, તમે હડથી તેઓને પકડી નિવાર્યા નહિ માટે ક્રોધથી ભરેલો હું તમને શાપ દઇશ. હે માધવ, શક્ત છતાંજ તમે ખોટાં આચરણથી ચોતરફથી મજેસા અને નાશ પામતા, તે શ્રેષ્ઠ કુરુઓની જરૂર ઉપેક્ષા કરી (તમે ખોટાઈથી ભેગા થયેલા કૌરવોને નાશ પામતાં ગણકાસ્યા નહિ). વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) બોલ્યા—હે ભૃગુના પુત્ર, હું જે કહું છું એ મારું કહેવું વિસ્તારથી સાંભળો. હે ભૃગુપત્ર, તમે તપસ્વી છો માટે મારી પ્રાર્થના પણ ગૃહણ કરો (માનો). મારું જે આત્મ જ્ઞાનવાળું વચન છે તે સાંભળી આજ અવસ્ય શાપ છોડજો. હે તપ કરનારાઓમાં ઉત્તમ પુરુષ, મને થોડાં તપથી પરાભવ પમાડવા સમર્થ નથી માટે હું તમારાં તપનો નાશ કરવા ઇચ્છતો નથી. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, તમે અતિ મ્હોટું તપ પ્રકાશેલું છે, ચુરુઓને પણ પ્રસન્ન કર્યા છે અને હું તમારું જે કુમાર અવસ્થાનું બ્રહ્મચર્ય છે તેને જાણું છું તેથી તમારાં દુઃખે મજેલાં તપનો નાશ કરવા ઇચ્છતો નથી.

કૌમારંબ્રહ્મચર્યન્તેજાનામિદ્વિજસ્રત્તમ ।

દુઃખાર્જિતસ્યતપસસ્તસ્માન્નેચ્છામિતેવ્યયમ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उत्तङ्कोपारव्यानेक-
ण्णोत्तङ्कसमागमोत्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

उत्तङ्कउवाच ॥ ब्रूहिकेशवतत्त्वेनत्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।

श्रुत्वाश्रेयोभिधास्यामिशापंवातेजनार्दन ॥ १ ॥

ઉત્તક બોલ્યા—હે જનોએ પામવા થોડ્ય અથવા યાચના કરવા થોડ્ય સુંદર કેશવાળા કૃષ્ણ તમે નિંદાથીરહિત, આત્માને આ-
શ્ચ કરનારું જ્ઞાન કહો, તે સાંભળી હું તમને શ્રેય અથવા શાપ હિંસ

(સાંઈ નહાં કહિશ). વસુદેવના પુત્ર ખોલ્યા—હે દ્વિજ, તમ, રજ અને સત્વ ગુણ, આ પદાર્થોને મને આશ્રય પામી રહેલા જાણો. તેમજ રૂદ્રો અને વસુઓને પણ મારાથી થયેલા સમજો. મારામાં સર્વ પ્રાણિયો તથા સર્વ પ્રાણિયોમાં હું રહેલો છું એમ ધારો. આમાં તમને સંશય થાઓ માં. હે દ્વિજ, તે રીતે સર્વ, દૈત્યોના સમૂહ, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસો, નાગ, અને અપ્સરાઓને મારાથી જન્મેલાં જાણો. જે સાયુ, ખોટું ન જણાય એવું, જણાય એવું, અવિનાશિ અને નાશવાળું કહેવાય છે એ સઘળું હુંરૂપ છે. હે મુનિ, જે ચાર પ્રકારે આશ્રમોના ધર્મો જાણેલા છે તથા જે સર્વ વેદનાં કર્મો છે તે સઘળું હુંરૂપ સમજો. જે ખોટું (સસલાનું શિંગડું વગેરે), સાયુ, ખોટું (ઘડા વગેરે) અને સાચાં ખોટાંથી પર, નહિ જણાય એવું છે તે સર્વ સનાતન દેવોનો દેવ હું છું, તેથી ખીજું નથી. હે ભૃગુના કુળને ધારણ કરનાર, તમે ઝોંકાર વગેરે વેદોને હુંરૂપ માનો. યજ્ઞમાં દેવોને તૃપ્ત કરનાર, સોમ, હોમ, ચર અને યૂપ (યજ્ઞના સ્તાંભ)ને હુંરૂપ જાણો. હે ભૃગુપુત્ર. મને હોમનાર તથા હોમવાનું દ્રવ્ય જાણો. અધ્વર્યુ (યજુર્વેદને જાણનારા), કલ્પક (વિધિ) અને પરમ સરસ્કાર પામેલું હવિ હું છું. હે બ્રાહ્મણ, મહોટા યજ્ઞમાં સામવેદને જાણનાર પણ ગીતોના શબ્દોથી મને ત્ત્વે છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ, પ્રાયશ્ચિત્તામાં શાંતિ તથા મંગળને વાંચનારા વિશ્વકર્મા હું છું તેની સદા સ્તુતિ કરે છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, આગળ જન્મેલા ધર્મને મારો પુત્ર જાણો. હે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર, સર્વ પ્રાણિયોની દયાવાળું જે મન છે તે, મને પ્રિય છે, તેમાં હું પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત થતા માનવો સાથે બહુ જન્મોને પામતો ત્રણ લોકમાં તે તે વેશ અને રૂપોવડે ધર્મની સ્થાપનાને અર્થે તથા ધર્મનાં રક્ષણ કાળે વર્તું છું. હે ભૃગુપુત્ર, હું વિષ્ણું, હું બ્રહ્મા, ઈંદ્ર, અને જન્મ વિનાશરૂપ છું, અવિનાશી એવો હું સઘળા પ્રાણિયોના સમુદાયનો સ્વજનાર અને સઘળા અધર્મમાં વર્તનારાઓનો સંહારરૂપ છું. હું ચાલતા ચાલતા યુગમાં પ્રજાઓના હિતની ધૃષ્ટિથી તે તે યોનિયો (કારણો-ઉત્પત્તિયો)ને પામી ધર્મની પાજ બાંધું છું. હે ભૃગુનંદન, જ્યારે હું દેવની જાતિમાં વર્તું છું ત્યારે હું સઘળું દેવની પેઠે આચરણ કરું છું એમાં સંશય (ફિર) નથી. હે ભૃગુને આનંદ આપનાર, જ્યારે હું ગંધર્વની જાતિમાં વર્તું છું ત્યારે સઘળું ગંધર્વની બરોબર આચરું છું એમાં સંશય નથી. જ્યારે નાગની જાતિમાં હોઉં ત્યારે નાગની પેઠે વર્તું છું, તેમ હું યક્ષ અને રાક્ષસની જાતિઓમાં પણ યથાયોગ્ય વિચરું છું. હાલ ચાલતી મનુષ્ય જાતિમાં મેં કૃપણ (દીન) પણાથી યાચના કરી પણ

જેઓને અતિ મોહ થયેલો છે એવા તે, મૂઢ જનોએ માફ વચન ગ્રહણ કર્યું નહિ. મેં મ્હોટું બય કહી ત્રાસ પમાડ્યા (ખીવરાવ્યા) અને કોપવાન થઈ ફરી યથાયોગ્ય સમગ્નવ્યા તોય તેઓ અહિં અધર્મથી યુક્ત અને કાળના ધર્મથી મજેલા થયા; તેથી યુદ્ધમાં ધર્મથી હણ્યા અને તે સ્વર્ગમાં ગયા એમાં સંશય નથી. તેમ હે દ્વિજેમાં ઉત્તમ, પાંડવો લોકોમાં ખ્યાતિ પામ્યા આ સઘળું તમે મને જે પૂછો છો તે તમને કહ્યું.

લોકેષુપાણ્ડવાશ્રૈવગતાઃસ્વ્યાતિદ્વિજોત્તમ ।

एतत्तेसर्वमारव्यातंयन्मातंवरिष्ठच्छसि ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उ० कृष्णवाक्येच-
तुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તકકુવવાચ ॥ અમિજાનામિજગતઃકર્તારત્વાંજનાર્દન ।

नूनंभवत्प्रसादोयमितिमेनास्तिसंशयः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તક બોલ્યા—હે કૃષ્ણ, તમને જગત્તા કરનારા જાણું છું, જરૂર આ તમારો પ્રસાદ (અનુગ્રહ-કૃપા) છે એથી મને સંશય નથી. હે શત્રુને તપાવનાર, વિનાશથી રહિત કૃષ્ણ, હવે માફ ચિત્ત અતિ પ્રસન્ન થયું, તમાગ બાવને પામ્યું અને શાપથી માફ મન નિવૃત્ત થયું એમ જાણો. હે કૃષ્ણ, જો હું તમારાથી કોઈ પણ અનુગ્રહને પામવા યોગ્ય છું તો જે તમારું ઇશ્વર સાંબંધિ (મ્હોટું) રૂપ જોવા ઇચ્છું છું તે દેખાડો. વૈશંપાયન બોલ્યા—આતું સાંભળ્યા પછી પ્રસન્ન મનવાળા તેણે તે (ઉત્તક)ને, તે નિરંતર રહેનાર વિષ્ણુનું (વ્યાપક) શરીર ખતાવ્યું કે જે આગળ સુદ્ધિમાન અર્જુને જોયું હતું. તે (ઉત્તક) મ્હોટી ભુજવાળા, હજારો સૂર્યની ઉપમાવાળા, દીપ્તિમાન અગ્નિની ઉપમા અપાય એવા, સર્વ આકાશને ઢાંકી રહેલા, સર્વ મુખવાળા, સર્વ રૂપવાળા મહાત્માને જોવા લાગ્યા અને તે, વિષ્ણુનાં પરમ, અંદુલ્યુત, વ્યાપક રૂપને જોઈ તથા તે પરમેશ્વરને દેખી વિપ્ર ઉત્તક વિસ્મય પામ્યા. ઉત્તક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—હે સર્વ કર્મોવાળા, હે વિશ્વના આત્મારૂપ, અને હે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર તમને નમસ્કાર છે. તમારા ચરણોથી પૃથ્વી વ્યાપેલી છે, મસ્તકથી આકાશ વ્યાપેલું છે, તમારા ઉદરે (પેટે) આકાશ અને પૃથ્વીનું જે મધ્ય છે તેને ઢાંકેલું છે, તમારી બે ભુજઓએ દિશાઓને ઢાંકેલી છે, હે નાશથી રહિત, તમે આ સર્વરૂપ છો. હે દેવ, પાછું ક્ષય ન પમાડાય

એવાં ઉત્તમ રૂપને હરો; કેમકે ફરી હું સદા રહેનારા તમોને પોતાના રૂપથી જોવા ઇચ્છું છું. વૈશંપાયન બોલ્યા—હે જનમેજય, પ્રસન્ન મનવાળા ગોવિંદ, તેને વર માગે એમ કહેવા લાગ્યા. તે વખતે ઉત્તકે આ વચન કહ્યું—હે મ્હોટી કાંતિવાળા, પુરૂષોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ, આ જે તમારાથી એજ મને સંપૂર્ણ વર મળ્યો કે જે હું તમારું આ રૂપ જોઉં છું. ફરી તેને કૃષ્ણે કહ્યું—તમે આમાં વિચારો માં; કારણ કે અવશ્ય મારે આ મારું દર્શન સફળ કરવું છે. ઉત્તકે બોલ્યા—હે વિભો, જે તમે આ અવશ્ય કરવા યોગ્ય માનો છો તો, જે મર (મારવાડ) દેશમાં પ્રિય અને દુર્લભ છે એ જળને ઉપગ્રવવા ઇચ્છું છું. આ સાંભળ્યા પછી ઇશ્વર (કૃષ્ણ) તે, તેજને હરણ કરી ઉત્તકને કહેવા લાગ્યા કે જ્યારે જળની ઇચ્છા થાય ત્યારે મને સંભારવો, આવું કહી દ્વારકાં ગયા. તે પછી કોઈ વખતે ભગવાન ઉત્તક તૃષાવાળા થઈ જળની ઇચ્છાથી મર દેશમાં ચોતરફ ફરવા લાગ્યા અને અવિનાશિ કૃષ્ણને સંભારવા લાગ્યા, તે સમયે તે મારવાડમાં, યુદ્ધિમાન દ્વિજોત્તમ ઉત્તકે કૃષ્ણને સંભારતાંજ દિશાઓરૂપ વસ્ત્રવાળો, મેલરૂપ કાદવવાળો, ફૂતરાઓનાં ટોળાંએ વિટેલો, ભયંકર, આંધેલી તરવારવાળો, બાણ તથા ધનુષને ધારણ કરનાર માતંગ (ચાંડાળ)ને જોયો અને તેની નીચે બોખનું ઘણું જળ અથવા તેની નજીક નીચા પ્રવાહવાળી ભોગવતીનું જળ દીકું; ત્યારે તેને હસતો હોય તેમ ચાંડાળ કહેવા લાગ્યો—હે ભૃયુકુળને ધારણ કરનાર ઉત્તક, તમે આવો અને મારાથી જળ ગ્રહણ કરો; કેમકે તમને તૃષાવાળા જોઈ મને અતિ ધણી કૃપા ઉત્પન્ન થઈ છે. આ પ્રમાણે તેણે કહેલા તે મુનિએ તે જળ પસંદ કર્યું નહિ, અને તે યુદ્ધિમાન ઉત્તકે ઉગ્ર વાણીથી અવિનાશિ તે કૃષ્ણને નિંદવા લાગ્યા તથા માતંગ (ચાંડાળ જાતિ માંહેલો) વારંવાર તેને ‘જળ પિયો’ એમ કહેવા લાગ્યો પણ ક્રોધસહિત તેણે ક્ષોભ પામેલાં અંતઃકરણને લીધે જળ પીધું નહિ. હે મહારાજ, તે રીતે તે મહાત્માએ નિશ્ચયથી ના પાડેલો તે (માતંગ) ત્યાંજ ફૂતરાઓસહિત અંતઃધાન પામ્યો. જ્યારે તેમ થતો તેને જોયો ત્યારે લજ્જાયુક્ત મનવાળા ઉત્તકે પોતાને શત્રુઓને હણનારા કૃષ્ણે છેતરેલો માનવા લાગ્યા. પછી તેજ માર્ગથી શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર કૃષ્ણ આવ્યા અને એને મ્હોટી યુદ્ધિવાળા ઉત્તક કહેવા લાગ્યા—હે સમર્થ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ, તમારે તેવું જળ ઉત્તમ આદિજોને માતંગ (ચાંડાળ જાતિ)ની બોખથી આપવું યોગ્ય નથી. આવી રીતે વચન કહેનારા તે ઉત્તકે પ્રત્યે, મહા યુદ્ધિમાન કૃષ્ણ શુભ

વાણીથી શાંત કરતા આ વાક્ય બોલ્યા—અહિં જેવાં ધરેલાં રૂપથી જળ દેવું યોગ્ય હતું તેવુંજ તમને આપ્યું પણ જે તમે જાણ્યું નહિ. મેં તમારે અર્થે વજ્ર જેના હાથમાં છે એવા શત્રુના પૂરને હણનારા ઈંદ્રને આવું કહ્યું કે તમે ઉત્તંકને જળરૂપ અમૃત આપો; ત્યારે હે ભૃગુના પુત્ર, તે સમર્થ દેવોના પતિએ મને કહ્યું કે મરણ ધર્મવાળો મનુષ્ય અમરપણાને ન પામવો જોઈએ ગાટે એને ખીજે વર (ખીજું ઇચ્છત) આપો. મેં અનેકવાર તે શયીના પતિ ઈંદ્રને અમૃતજ આપવું છે એમ કહ્યું ત્યારે મને પ્રસન્ન કરી ફરીને તે દેવોનો ઈંદ્ર આ વાક્ય બોલ્યો—હે મ્હોટા મતિવાળા, જે અમૃતજ આપવું છે તો હું માતંગ થઈને મહાત્મા ભૃગુના પુત્રને અમૃત આપિશ. જો આ રીતે ભૃગુનો પુત્ર, આજ, અમૃત લે તો આ હું ભૃગુના પુત્રને અમૃત આપવા જાઉં છું પણ હે વિભો, તે મને ના પાડશે તો હું કાઈ રીતે તેને અમૃત આપિશ નહિ. આવો ઠરાવ કરી તે ઈંદ્ર તે રૂપથી તમારી સમીપ આવ્યો હતો અને તમે અમૃત આપતા ચાંડાલના રૂપવાળા બગવાન ઈંદ્રને ના પાડી. આ તમારી અતિ મ્હોટી ભૂલ થઈ તોય ફરીને પણ મેં જે તમારું ઇચ્છત કરી શકાય એવું છે તે હું તમારી દુઃખે મટાડાય એવી જળની ઇચ્છાને સફળ કરિશ. હે બ્રાહ્મણ, જે દિવસોમાં તમને જળની ઇચ્છા થશે તે દિવસોમાં મારવાડ વિષે જળે ભરેલા મેઘ (વર્ષાદ) થશે અને હે ભૃગુના પુત્ર, તેઓ રસવાળું જળ આપશે. વળી તે ‘ઉત્તંક મેઘ’ એ રીતે કહેવાઈ જ્યાં પામશે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણે કહેલા તે વિપ્ર (ઉત્તંક) પ્રીતિગાન (પુશ) થયા અને હે ભારત (ભરતવંશિ) આજ પણ મારવાડમાં ઉત્તંકના મેઘ વર્ષે છે.

इत्युक्तःप्रीतिमान्विप्रःकृष्णो नसबभूवह ।

अद्याप्युत्तङ्कमेवाश्रमरौवर्षन्तिमारत ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उ० पञ्चप-

ञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ૧૧ ॥

जनमेजयउवाच ॥ उत्तङ्कःकेनतपसासंयुक्तोवैमहामनाः ।

यःशापंदातुकामोऽभूद्विष्णवेप्रमविष्णवे ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—મોટા મનવાળા જે અતિ સમર્થ વિષ્ણુ (કૃષ્ણ)ને શાપ આપવા ઇચ્છાવાળા થયા હતા તે ઉત્તંક કયા તપે યુક્ત હતા? વૈ-

શંપાયને કહ્યું—હે જનમેજય, ઉત્તંક મ્હોટા તપથી યુક્ત અને ગુરના ભક્ત હતા; તેજસ્વી એવા તે ગુરથી ખીન્ન કરાને માનતા નહિ. હે ભારત, સર્વ ઋષિયોના પુત્રોનો એ મનોરથ હતો કે આપણે શાથી ઉત્તંકના જેવી ગુરમાં વૃત્તિ પામિએ. હે જનમેજય, સારે ધણા શિષ્યોમાં ગૌતમની ઉત્તંક વિશેષ અધિક પ્રીતિ અને સ્નેહ હતો તે, ગૌતમ તેના ઈન્દ્રિય નિગ્રહથી, પવિત્રતાથી, પરાક્રમવાળા કર્મથી અને સારી ચાકરીથીજ પ્રીતિમાન થયા હતા. હવે ઋષિ (ગૌતમ) હજારો શિષ્યોને જવા આજ્ઞા આપવા લાગ્યા પણ પરમ પ્રીતિને લીધે ઉત્તંકને આજ્ઞા આપવા તેણે ઈચ્છા કરી નહિ. હે તાત, ક્રમે કરી તે મહા મુનિ ઉત્તંકને જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) પ્રાપ્ત થઈ પણ ત્યારે ગુર જેને વહાલા છે એવા તે મુનિએ જાણી નહિ. પછી હેરાજેન્દ્ર, કોઈ વખતે ઉત્તંક લાકડાં લેવા ગયા અને મ્હોટો લાકડાંનો ભારો આણ્યો. હે શત્રુને નિયમમાં રાખનાર, હે રાજન, તે ભારથી પીડિત દેહવાળા, અતિ થાકેલા, જમવાની ઈચ્છાવાળા, તેણે લાકડાંનો ભારો પૃથ્વી ઉપર નાંખ્યો. તે વખતે રૂપાના જેવી ક્રાંતિવાળી તેની જટા લાકડામાં લાગેલી (ભરાયેલી) હતી તેથી તે લાકડાંઓની સાથે ધરતીને તલે પડ્યા અને હે ભારત, ભૂખવાળા તે, ભારથી ભૂકો થઈ ગયા જેવા થયા. આ રીતે તે સમયે વયની (ઉમ્મરની) તે અવસ્થા (સ્થિતિ) જોઈ પીડિત સ્વરથી રોવા લાગ્યા. પછી તે ટાણે પિતાની આજ્ઞાથી મસ્તકવડે નમેલાં, ધર્મને જાણનાર, સુંદર કંઠવાળાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને કમળનાં પાન સરખાં મુખવાળાં, ગુરની પુત્રી હાથે કરી તેનાં આંસુ લુવા લાગ્યાં- તે આંસુનાં ટીપાંઓથી બળેલા તેના હાથ હેડે પડ્યા અને પૃથ્વી તે આંસુના પડવાઓને ધારણ કરી શકી નહિ પણ ગૌતમ તો પ્રસન્ન મનવાળા થઈ ઉત્તંક વ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા—હે તાત, આજ તમારું આ મન શાથી શોક ભરેલું છે? હે વિપ્ર ઋષિ, હું ખરાપણથી સાંભળવા ઈચ્છું છું માટે તે તમે પોતાની મેળે કહો. ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજેમાં શ્રેષ્ઠ, અહિં તમારામાં રહેલા મનથી, તમારું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી, તમારી ભક્તિને પામવાથી અને તમારા ભાવને અનુસરવાથી મેં જરાને જાણી નહિ ને મેં સુખને જાણ્યું નહિ, તમે મારી બરોબર નહિ એવા, આવેલા સો અને હજારો શિષ્યોને રજા આપી પણ તમે સો વર્ષ રહેતાં મને જવા આજ્ઞા આપતા નથી. ગૌતમ બોલ્યા—હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ, તમારી પ્રીતિ યુક્ત થવાથી અને તમારી ગુર સેવાથી મેં વહી જતા મ્હોટા વખતને જાણ્યો નહિ પણ હે ભૃગુના પુત્ર, જે આજ તમારી જવામાં શ્રદ્ધા હોય તો અનુગ્રા લઈ

તમે પોતાને ઘેર જાઓ, ઘણી વાર લગાડો માં. ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ, હું કયો! ગુર માટે પદાર્થ આપું, તે તમે કહો? હે સમર્થ, હું તે આપી તમારી આજ્ઞા પામી જઇશ. ગૌતમ બોલ્યા—હે બ્રહ્મનું, સજ્જનો ગુરના અતિ સંતોષનેજ દક્ષિણારૂપ કહે છે માટે હું અવશ્ય તમારાં આચરણથી પ્રસન્ન થયો છું એમાં સંશય નથી. હે ભૂગુના કુળને ધારણ કરનાર, વળી જો આજજ તમે સોળ વર્ષના જીવાન થાઓ તો આ રીતે મને પરિતોષ (સંતોષ) પામેલા જાણો. હે દ્વિજ, આનાવિના બીજી સ્ત્રી તમારું તેજ સેવવા યોગ્ય નથી માટે પોતાની દીકરી, કન્યા તમને પત્ની આપું છું (પત્નીરૂપ કરી દેઉં છું). આ સાંભળ્યા પછી યુવાન થયેલા તેણે તે યશવાળી કન્યાને લીધી અને ગુરએ આજ્ઞા આપેલા તે ગુરની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે મને આજ્ઞા કરો. તમને શું ગુર સાર ધન આપું? હું પ્રાણીથી પણ, ધનથી પણ પ્રિય તથા હિત કરવા ઇચ્છું છું માટે આ જગતમાં જે દુર્લભ, અતિ અદ્ભૂત અને મહોદુરત્ન હશે તે, તપવડેલા વિશ એમાં મને સંશય નથી. અહલ્યા બોલ્યાં—હે પાપથીરહિત વિપ્ર, નિરંતર તમારી ભક્તિથી તમને પ્રસન્ન થયેલી છું. હે તાત, આ ઇચ્છા પ્રમાણે તમારૂં કલ્યાણ થાઓ તથા તમે ઇચ્છા પ્રમાણે જાઓ. વૈશંપાયન બોલ્યા—હે મહારાજ ફરીને પણ ઉત્તંક વચન બોલ્યા. હે માત, મને તમારૂં પ્રિય કરવાનું કહો. અહલ્યા બોલ્યાં—સૌદાસ રાજની સ્ત્રી (મદ્યંતી)એ જે દિવ્ય, મણિમય કુંડળ ધારણ કર્યાં છે તે લાવો, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને આ લાવવાથી ગુરનો અર્થ ઠીક કરેલો થશે. આ સાંભળી પછી હે જનમેજય, તે (ઉત્તંક) ‘તમે કહો છો તે રીતે કરીશ’ એમ પ્રતિજ્ઞા લઈ ગુરની સ્ત્રીનું પ્રિય કરવામાટે તે વખતે તે લેવા ચાલી નિકળ્યો અને પછી તે, બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઉત્તંક ઝટ રાક્ષસ થયેલા સૌદાસ પાસે મણિનાં કુંડળ માગવા ગયો. અહિં ગૌતમ પત્નીને કહેવા લાગ્યા કે આજ ઉત્તંક દેખાતો નથી, આ રીતે પૂછેલાં તે સ્ત્રીએ કુંડળને કાઢે ગયેલો કહ્યો. આ સાંભળ્યા પછી તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે તમે આ સારું ન કર્યું, શાપે આપેલો તે રાજ જરૂર તે બ્રાહ્મણને હણશે. અહલ્યા બોલ્યાં—હે ભગવત્, અજાણ્યતાં મેં તેને આજ્ઞા કરી પણ તમારી કૃપાથી તેને કંઈ ભય થશે નહિ, આ પ્રમાણે કહેલા ગૌતમ, તે સ્ત્રીને ‘એમ થાઓ’ એવું કહેવા લાગ્યા અને ઉત્તંક પણ શુન્ય વનમાં તે રાજને જોવા લાગ્યા.

इत्युक्तः प्राहतापत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।

उत्तङ्कोपिवने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ૩ ૬॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उ० कुण्डलाहरणेष-
द्वपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ सतद्वष्ट्रातथाभूतराजानंघोरदर्शनम् ।

दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुક્ષितम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા—તે બ્રાહ્મણે તેમ થયેલા, ભયંકર દેખાવવાળા, મ્હોટી ડાઠીને ધારણ કરનારા અને નરોનાં લોહિએ ભિંજેલા તે રાજાને જોઈ દુઃખ ધારણ કર્યું નહિ પણ મહા તેજસ્વી, ભય કરનાર, યમની ઉપમા અપાય એવો રાજા ઉભો થઈ એને કહેવા લાગ્યો—હે કલ્યાણરૂપ દિવ્ય શ્રેષ્ઠ, ઠીક તમે છઠ્ઠે કાળે ભક્ષ્ય (ખાવાનું) શોધતાં મારી સમીપ આવી મળ્યા છો. ઉત્તંક બોલ્યા—હે રાજા, પડિતો ગુરને અર્થે ઉદય કરનારને હિંસા કરવા લાયક કહેતા નથી માટે મને ગુરના અર્થ સારૂ કરવા આવેલા જાણો. રાજા બોલ્યો—હે દિવ્યેમાં શ્રેષ્ઠ, મને છઠ્ઠે કાળે આહાર કરવો કહેલો છે અને આજ અવસ્ય ક્ષુધા (ભૂખ) લાગી છે માટે મેં તમને તજી શકાય એમ નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે મહારાજ, તમે કહો છો એમ થાઓ પણ મારો ઠરાવ કરો, હું ગુરનું કામ પૂરું કરી પાછો તમારે વશ આવિશ. હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મેં ગુરની પાસે જ્યેષ્ઠ કામ કરવું કબૂલ કરેલું છે તે હે નરોના ધર્મિય, રાજાઓના ઈન્દ્ર, તમારે આધિન છે માટે તમારી પાસે તે માગુ છું. હે નરશ્રેષ્ઠ, તમે નિલ મુખ્ય વિપ્રોને રત્નો આપોછો, તમે આ પૃથ્વીમાં દાતા તથા પાત્રરૂપ થયેલા છો માટે હે નૃપ શ્રેષ્ઠ, મને પણ દાન લેવામાં યોગ્ય જાણો. હે શત્રુને દંડ દેનાર હે રાજેન્દ્ર, તમને આધિન એવું ગુરનું કામ તેને સોંપી ઠરાવથી પાછો અહિં તમારે વશ આવિશ. તમારી પાસે આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, આમાં કોઈ રીતે પણ ખોટું નથી. મેં પોતાની ઈચ્છાથી વર્તનારાઓમાં પણ પ્રથમ ખોટું કહ્યું નથી ત્યારે ખીજે ક્યાંથી કહું? સૌદાસ બોલ્યો—જો તમારા ગુરનું કામ મારે આધિન છે તો તે કરેલુંજ છે. જો હાલ હું દાન લેવરાવવા (દાન દેવા) યોગ્ય છું તો મને તે દેવાનું હોય તે) કહો. ઉત્તંક બોલ્યા—હે પુરુષોમાં ઉત્તમ, સદા હું તમને દાન દેવા યોગ્યજ માનું છું તેથી તે (આ) હું તમારી પાસે મણિવાળાં કુંડળ માગવા આવ્યો છું. હે વિપ્રર્ષિ સુવ્રત, તે બે યોગ્ય મણિનાં કુંડળ મારી સ્ત્રીનાં છે, તમે ખીજે પદાર્થ માગો તે તમને જરૂર આવિશ. ઉત્તંક બોલ્યા—હે પૃથ્વીના ધણિ, તમારા મિષથી ઘણું થયું (બસ છે). જો અમે

તમારા પ્રમાણરૂપ છીએ તો મને કુંડળ આપો અને સત્યવક્તા થાઓ. વૈશંપાયન બોલ્યા—આ પ્રમાણે કહેલા રાજા ફરીને તે ઉત્તંકને વચન કહેવા લાગ્યો—હે અધિક સજ્જન, જાઓ તથા મારાં વચનથી દેવી (રાણી) ને આપો એમ કહો. હે દ્વિજેમાં શ્રેષ્ઠ, આ રીતે મારા કહેવાથી તમે કહેલાં પવિત્ર વ્રતવાળાં તે અવશ્ય તે બે કુંડળ તમને આપશે એમાં સંશય નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે નરેના ઇશ્વર, મેં ક્યાં તમારી પત્ની જોઈ શકાય એમ છે? પોતેજ તમે શા સાર પત્નીની સમીપ જતા નથી? સૌદાસ બોલ્યા—આજ તમે તેને કોઈ પણ વનનાં (અરણ્ય અથવા જંગલનાં) ઝરણાંની પાસે દેખશો. આજ છટ્ટા કાળમાં (છટ્ટે દિવસે) મેં તે જરૂર જોઈ શકાય એમ નથી. વૈશંપાયન બોલ્યા—હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તે રીતે કહેલા તે ઉત્તંક ચાલતા થયા અને મધ્યંતીને જોઈ તે પોતાનું પ્રયોજન જણાવવા લાગ્યા. તે વખતે હે જનમેજય, સૌદાસનું વચન સાંભળી તે પહોળાં નેત્રવાળી મધ્યંતી મહા બુદ્ધિમાન ઉત્તંકને કહેવા લાગી—હે અધથીરહિત બ્રાહ્મણ, તમે ખોટું નથી બોલતા પણ કોઈ નિશાની (એંધાણ) લાવવા યોગ્ય છો માટે આવું આ કહો કે નિલય દેવ, યજ્ઞ અને મહર્ષિઓ તે તે ઉપાયોથી મારાં આ દિવ્ય (દીપ્ત) મણિમય કુંડળોને હરવાની ઇચ્છાએ કરી છિદ્રો (દોષો)નો વિચાર કરે છે. જો આ રત્ન પૃથ્વીમાં પડ્યું હોય તો સર્પો તેને પામી બે છે. જો અપવિત્ર રહી ધારણ કરેલું હોય તો યજ્ઞો અથવા સુરો નિદ્રાવશ પણાથી ઝોંટી જાય છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ, આ છિદ્રો થવાથી દેવ, રાક્ષસ અને નાગ, આને હરિ જાય છે માટે ગાફલ થયાવિના આ ધારણ કરાય છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ, દિવસ તથા રાત્રિમાં આ, સુવર્ણને સ્વેચ્છે અને રાતે નક્ષત્ર તથા તારાઓની ક્રાંતિને દૂર ફેંકી (તરછોડી) વર્તે છે. હે ભગવન્, આને ધારણ કરવાથી ક્યારેય પણ ઝેર, અગ્નિ અને ઝેરી જીવોથી ભય નથી થનાર ત્યારે ક્ષુધા તથા પાણી પીવાની ઇચ્છા (તર્પણની ધીક ક્યાંથી થાય? ન થાય): જ્યારે ન્હાનાએ આ ધારણ કરાય છે ત્યારે ન્હાનાં થાય છે અને યોગ્યે ધારણ કરાય ત્યારે તેના પ્રમાણવાળાં થાય છે. આવા પ્રકારનાં અતિ માન પામેલાં, ત્રણ જગતમાં જાણેલાં, આ મારાં કુંડળ છે માટે તેનું એંધાણ આણો.

एवंविधेममैतैवैकुण्डलेपरमार्चिते ।

त्रिपुलोकेषुविज्ञातेतदाभिज्ञानमानय ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उ० सप्तपञ्चाशत्त-
मोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ समित्रसहमासाद्यअभिज्ञानमयाचत ।

तस्मैददावभिज्ञानंसत्तेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १. ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા—જ્યારે તેણે સૌદાસની પાસે જઈ એધાણુ મા-
અં સારે ધક્કવાકુના કુળમાં ઉત્તમ એવા તે રાજાએ તેને એધાણુ આપ્યું,
સૌદાસ બોલ્યા—આ ગતિ (સ્થિતિ) ક્ષેમવાળી (કલ્યાણવાળી-સારી) નથી,
તેમ આથી બીજી પણ ગતિ નથી, આ મારું મત જાણી મણિનાં કુડળ
આપો એમ કહ્યો, આવું કહેલા ઉત્તકે ભચ્ચારનું વચન તે (સ્ત્રી)ને ફરી કહ્યું
અને સાંભળી તેજ વખતે તેણે તે, મણિમય કુડળ ઉત્તકને આપ્યાં, તે બે
કુડળને પામી ઉત્તક પાછો રાજા પાસે બોલ્યો. હે પૃથ્વીના પતિ, તમે શું
એ છાતું બોલ્યા? એ સાંભળવા ઇચ્છું છું. સૌદાસે કહ્યું—ક્ષત્રિ લોકો સ્વભાવ-
થીજ બ્રાહ્મણોને માને છે અને બ્રાહ્મણથી પણ ઘણા દોષો જરૂર પ્રકટ થાય
છે, આ હું બ્રાહ્મણોને નમતાં છતાં બ્રાહ્મણથી દોષને પામ્યો અને મદ્યંતીરૂપ
સહાયવાળો બીજી ગતિ દેખતો નથી. હે ગતિવાળાઓમાં ઉત્તમ હે દ્વિજે-
ન્દ્ર, અહિં રહેવામાં અને સ્વર્ગના દ્વાર આગળ જવામાં પણ બીજી ગતિ
જોતો નથી. વળી વિશેષ, બ્રાહ્મણોની સાથે વિરુદ્ધ થઈ રાજાએ જગતમાં રહી
શકાતું નથી, તેમ મરણ પછી સુખ પામી વધાતું નથી માટે તમને પ્રિય એવા
મે પોતાનાં આ મણિમય કુડળ આપ્યાં પણ તમે જે, આજે ઠરાવ કર્યો
છે તે મારી પાસે સફળ કરજો. ઉત્તક બોલ્યા—હે શત્રુને તપાવનાર રાજા,
તમે કહ્યો છો તેમ અહિં કરિશ, પાછો તમારે વશ આવિશ પણ તમને કોઈ
પ્રશ્ન પૂછવા પાછો આવ્યો છું. સૌદાસે કહ્યું—હે વિપ્ર, ઇચ્છા પ્રમાણે પૂછો,
તમને જવાબ આપિશ અને તમારો સંશય ટાળિશ એમાં મને વિચાર નથી.
ઉત્તક પૂછવા લાગ્યા—ધર્મની નિપુણતાને જાણનારાઓ વાણી જેણે નિયમમાં
રાખેલી છે તેને વિપ્રરૂપ કહે છે અને જે મિત્રોમાં સમ નથી તેને ચોર છે
એમજ માને છે માટે હે પૃથ્વીના પતિ, આજ તે (આ) તમે મારા મિત્ર-
પણાને પામ્યા છો તેથી હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ, તે આપ મને પોતે માનેલી બુદ્ધિ
આપો. આજ હું અહિં અર્થને પામ્યો છું અને તમે પુરૂષને ખાનારા (રા-
ક્ષસ) છો માટે મારે તમારી સમીપ આવવું યોગ્ય છે અથવા નથી એ કહ્યો?

સૌદાસ બોલ્યો—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, અને હે ઉત્તમ દ્વિજોમાં પણ ઉત્તમ, જો તમે અહિં મને યોગ્ય કહેવાનું પૂછતા હો તો કોઈ રીતે પણ મારી સમીપ આવવું નહિ. હે ઋગુકુળને ધારનાર વિપ્ર, આ રીતે તમારું શ્રેય જોઉં છું અને આવવાથી જરૂર તમારું ગરણ થશે એમાં સંશય નથી. વૈશંપાયન બોલ્યા—આ રીતે જ્યારે બુદ્ધિમન્ રાજ્યએ તેને યોગ્ય હિત કહ્યું ત્યારે તે રાજ્યની આત્મા લઈ અહલ્યાની તરફ ગયા, ગુરની પત્નીનું પ્રિય કરનાર તે દિવ્ય કુંડળને લઈ મ્હોટા વેગથી ગૌતમના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. જે રીતે મધ્યંતીએ તે બેનું રક્ષણ કરવું કહ્યું હતું તે રીતે તે કુંડળને કાળાં અથવા કાળીયાર મૃગનાં ચર્મમાં બાંધી આણ્યાં. તે વખતે ક્ષુધાનો ભરાવો થવાથી તે ક્યાંક પણ ફળોના ભારવાળું બિલ્વ વૃક્ષ (ખીલું) જોવા લાગ્યા અને તે વિપ્રર્ષિ તે ઝાડ ઉપર ચઢ્યા. પછી હે શત્રુને દમનાર, તે વખતે તેનીજ શાખામાં કાળાં ચામડાને બાંધી તે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર બિલ્વ ફળો પાડવા મંજ્યા. એ પછી હે વિભો, જ્યારે બિલ્લાંઓએ તેનાં નેત્ર ખેંચ્યાં હતાં તથા તે પાડતા હતા ત્યારે તે બિલ્લાંઓ તેજ ચર્મ ઉપર પડવા લાગ્યાં અને ઉત્તમ વિપ્રે જોમાં તે કુંડળ બાંધ્યાં હતાં તેનું બંધન (ગાંઠ) બિલ્લાંઓના પ્રહારો (વાગવા) થી તે સમયે તુટ્યું તથા તત્કાળ કુંડળ સહિત તે ચર્મ વૃક્ષથી પડ્યું. જ્યારે તુટેલા બંધવાળું તે કાળું ચર્મ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું ત્યારે ઔરાવતના કુળમાં થયેલા કોઈ નાગે તે મણિવાળાં કુંડળ જોયાં અને ઉતાવળે થઈ તે સુખમાં તે કુંડળને લઈ તેજ વખત રાફડામાં પેસી ગયો. આ રીતે કુંડળોને સર્પે હરેલાં જોઈ ઉદ્વેગ સહિત તે, દુઃખથી ઘણા ક્રોધવાન થઈ વૃક્ષથી પડ્યા, અને તે વખતે તે ઢંડનું કાષ્ટ લઈ રાફડાને ખોદવા મંજ્યા. હે ભારત, તે વખતે ક્રોધને વિચારથી સંતાપ પામેલા તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે વ્યગ્ર થયા વિના પાંત્રિશ દિવસો સૂંધી રાફડો ખોલ્યો. ત્યારે સહન ન થાય એવા તેના વેગને ન ખમનારી, ઢંડના લાકડાથી પીડિત અંગવાળી, અતિ આકુળ બનેલી વસુધરા (વસુને ધારણ કરનારી પૃથ્વી) કંપવા લાગી. જ્યારે નિશ્ચયથી નાગ લોકના માર્ગને કરવાની ઇચ્છાથી તે વિપ્રર્ષિ પૃથ્વીનાં તળાંને ખોદતા હતા ત્યારે મહા તેજસ્વી, વજ્ર જેના હાથમાં છે એવો ઈંદ્ર ઘોડાથી યુક્ત રથમાં બેસી તે દેશમાં આવ્યો અને તે ઉત્તમ દ્વિજને નિહાળવા લાગ્યો. વૈશંપાયને કહ્યું—તેણે તેનાં દુઃખે કરી દુઃખી બ્રાહ્મણ બની ઉત્તંકને કહ્યું કે આ તમારાથી અવશ્ય થઈ શકવાનું નથી; કેમકે અહિંથી નાગલોક (પાતાલ) હજારો યોજન છે માટે હું આ, તમારું કામ ઢંડના કાષ્ટથી થાય એવું મા-

નતો નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે દિગ્નેમાં ઉત્તમ આહ્વાણુ, જે નાગ લોકમાં મા-
રાથી કુંડળ નહિ પામી શકાય તો તમારા જેતાં પ્રાણુ તજીશ. શવૈપાયને
કહ્યું—જ્યારે તે વજ્રને હાથમાં ધારણુ કરનાર ઈંદ્ર તેના નિશ્ચયને ફેરવી શ-
ક્યો નહિ ત્યારે તેણે દંડને વજ્રાસ્ત્રની સાથે જોડ્યો. પછી હે જનમેજય,
વજ્રના પ્રહારથી ભેદાતી પૃથ્વીએ નાગ લોકનો રસ્તો કર્યો. ત્યારે તે રસ્તેથી
તે નાગલોક પ્રત્યે પેદા અને હમરો યોજનમાં દિવ્ય, મણિ ને મુક્તાઓથી
શણુગારેલા તથા સુવર્ણમય કોટના સમૂહોથી યુક્ત નાગલોકને નિરખવા લા-
ગ્યા. હે મહાભાગ, તેમજ સ્ફટિકનાં પગથિયાંઓવાળી, નિર્ભળ જળવાળી
વાવ્યોને, નદીઓને તથા જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પક્ષિઓનાં ટોળાંઓથી યુક્ત
ઘણાં વૃક્ષોને જોવા લાગ્યા, તે ભૃગુકુળને ધારણુ કરનારાએ તે લોકનું પાંચ
યોજન વિસ્તારવાળું અને સો યોજન લાંબું દ્વાર દીઠું. તે વખતે નાગલોકને
જેઈ ઉત્તંક તો દીનજ થયા અને ત્યાં ફરીને કુંડળ લેવામાં નિરાશ થયા.
ત્યાં તેજથી પ્રકાશતો હોય તેવો, શ્યામ તથા શ્વેત વાળવાળો, રાતાં મુખ
અને નેત્રવાળો દ્રૌપદનો ઘોડો તેને કહેવા લાગ્યો—હે વિપ્ર, તમે મારાં અપાન
(ગુદ) સ્થાનને ધમો (પુંદ્ર) તેથી અહિં ઐરાવતના પુત્રે તમારાં કુંડળ આ-
ણેલાં છે તેને પામશો. હે પુત્ર, આ આગતમાં તમે કાઈ પણ રીતે સુગ
કરો માં; કેમકે જ્યારે તમે જાતમના આશ્રમમાં હતા ત્યારે તમે તે આચ-
રણુ કસ્યું હતું. ઉત્તંક બોલ્યા—હું તમને ગુરુના આશ્રમ પ્રત્યે હતા એમ
કેમ જાણું? માટે મેં જે પૂર્વે આચરેલું હોય તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ઘોડો
બોલ્યો—હે વિપ્ર, તમે મને ગુરુનો ગુરુ, પ્રકાશ પામનાર અગ્નિ જાણો. હે
ભૃગુના પુત્ર, હે વિપ્ર, તમે પવિત્ર થઈ સદા ગુરુને અર્થે મારી વિધિ પ્રમા-
ણે પૂજન કરેલી છે માટે તમારું શ્રેય ક્રિશ, ઘણો વખત કરો માં. આ રીતે
અગ્નિના કહેવાથી ઉત્તંક તેમ કરવા લાગ્યા અને પ્રીતિમાનુ અગ્નિ પણ,
આગવાની ઇચ્છાથી અધિક પ્રકાશવા મંડ્યો. પછી હે ભારત, એના ધમવા-
થી ત્યાં રોમ (રવાણ)રૂપ કૃત્તઓથી નાગલોકનાં ભયને ધારણુ કરનાર
ઘોડો ધૂમાડો ઉત્પન્ન થયો. હે ભસ્તકુળના મહારાજ, તે વધતા મ્હોટા
ધૂમાડાથી કશું જણાતું ન હતું. હે જનમેજય, વાસુકિ વગેરે નાગોનાં ઘરો
ધૂમાડાથી રૂંદ થયેલાં પ્રકાશતાં ન હતાં અને સઘળું ઐરાવતનું સ્થાન હાહાકાર-
વાળું થયું હતું. વળી પર્વતો તથા વનો જેમ ઝાકળથી ઢાંકેલાં હોય તેમ થયાં
હતાં. આ રીતે ધૂમથી રાતાં નેત્રોવાળા, અગ્નિનાં તેજથી તપેલા તેઓ મ-
હાતા. ભૃગુપુત્રો નિરખ જાણના આગ્યા અને તે સ્મૃતિ પેદાશ મહાપ્રતિ

નિશ્ચય જાણી કરતાં નેત્રોવાળા સર્વ વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવા લાગ્યા. વૃદ્ધ તથા બાળક વગેરે સર્વ નાગ એ હાથ જેડી મસ્તકોથી નમન કરી 'હે ભગવન્ પ્રસન્ન થાઓ' એમ કહેવા લાગ્યા અને તે નાગોએ આદ્મણને પ્રસન્ન કરી, પાદ (પગ ઘોવાનું) અને પૂજના વિધિનું જળ નિવેદન કરી પરમ પૂજેલાં દિવ્ય કુંડળ આપ્યાં. પછી નાગોએ પૂજેલા પ્રતાપી એવા તે ઉત્તક તે વખતે અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરી તે ગુરૂના ઘર તરફ ગયા. હે દુઃખ અથવા પાપથી રહિત રાજન્, તેણે ત્વરાથી ગૌતમને ઘેર જઈ તેજ વખતે ગુરૂની સ્ત્રીને દિવ્ય કુંડળ આપ્યાં અને હે જનમેજય, દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉત્તકે વાસુકિ વગેરે નાગોનું થયેલું સર્વ ગુરૂને યથાયોગ્ય કહ્યું. આ રીતે હે જનમેજય, ત્યારે તે મહાત્માએ ત્રણ લોકમાં ફરી તે દિવ્ય મણિ કુંડળ આપ્યાં હતાં. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, તમે મને જે પૂછો છો તે ઉત્તક મુનિ એવાં સામર્થ્યવાળા ને ઉત્તમ તપથી યુક્ત હતા.

एवंप्रभावःसमुनिरुत्तङ्कोभरतर्षभ ।

परेणतपसांयुक्तोयन्मातृवंपरिपृच्छसि ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उ० अष्ट-
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जनमेजयउवाच ॥ उत्तङ्कस्यवरंदत्वागोविन्दोद्विजसत्तम

अतऊर्ध्वमहाबाहुःकिंचकारमहायशः ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું--હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ (વૈશંપાયન), ઉત્તકને વર આપિ એના પછી મ્હોટી ભુજવાળા મહા યશસ્વિ ગોવિંદે (કૃષ્ણે) શુ કર્યું? વૈશંપાયને કહ્યું--ઉત્તકને વરદાન આપી કૃષ્ણ સાલકિની સાથે શીઘ્ર વેગવાળા મ્હોટા ઘોડાઓથી દ્વારકાં પ્રત્યેજ ચાલ્યા અને પછી સરોવર, નદીઓ, વનો અને પર્વતોને તથા રમણીય દ્વારકાંપુરી પ્રત્યે આગ્યા. જ્યારે રૈવતનો (ગિરનારનો) ઉત્સવ ચાલતો હતો ત્યારે યુધિષ્ઠાન (સાલકિ) જેને અનુસરનાર છે એવા કમળના સરખાં નેત્રોવાળા કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થયા. હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ, તે વખતે તે પર્વત પણ જૂદાં જૂદાં રૂપોવાળા, વિશેષ આશ્ચર્યોવાળા, રત્નમય કાશી (ખજનાઓ)થી યુક્ત શોભતો હતો. સુવર્ણની માળાઓ, ઉત્તમ પુષ્પો, વસ્ત્રો, કલ્પવૃક્ષો ને સુવર્ણ જેવાં દીપવૃક્ષોથી અલંકૃત શોભિત, મ્હોટો પર્વત ગુફા તથા ઝરણાંઓના ભાગોમાં દિવસરૂપ થયેલો હતો. ધંડાઓસહિત વિચિત્ર,

પતાકાઓથી, પુરંપોથી અને સ્ત્રીઓથી ચોતરફ ગાળેલો જાણે ઉત્તમ ગીતવાળો હોય તેવો થયો હતો. હે ભરતવંશમાં થયેલા અથવા ભરતખંડમાં થયેલા, જેમ મુનિઓના સમૂહોએ જોવા યોગ્ય મેરૂ પર્વત થાય તેમ મત્ત અને હર્ષિતરૂપ-વાળાં સ્ત્રી પુરંપોએ અતિ જોવા લાયક થયો હતો. પર્વતના ગાનારાઓનો શ-ખ્દ આકાશ અથવા સ્વર્ગને સ્પર્શ કરતો હોય તેમ રમતવગેરેમાં આસક્તિ-થી ગાફલ થયેલા, મધ વગેરેથી ભોજન ખોરાક અને ખુશ થતા જનોનાં કૂદવાં અને ખેંચવાંઓથી આકુળ થયો હતો; તેમ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર પર્વત, કિલકિલ શબ્દોથી (કલકલાટથી) મનને હરનાર, હાટ ને બગ્ગરવાળો, રમણીય, ભક્ષણ ને ભોજન કરવાના પદાર્થો તથા ક્ષીણનાં સ્થાનકોવાળો થયો હતો. વસ્ત્ર ને માળાઓના સમૂહોથી યુક્ત, વીણા, વેણુ અને મૃદંગવાળો તે મહા પર્વતનો ઉત્સવ દીન, અંધ અને કૃપણ વગેરે જનોને સદા અપાતા સુરા^૧ તથા મૈરેયથી^૨ મિશ્ર ભક્ષણ^૩ કરવાંની અને ભોજન^૪ કરવાના પ-દાર્થોએ કરી પરમ કલ્યાણ કરનાર ભાસતો હતો. હે વીર! પુણ્યકારિ સ્થા-નવાળો પુણ્ય કરનારાઓએ સેવેલો, શૂરા યાદવોનો ગિરનારના ઉત્સવમાં થ-યેલો વિહાર અને ઘરોથી મજેલો તે પર્વત દેવના લોક જેવો શોભતો હતો. તે સમયે હે ભરતત્રેઠ, કૃષ્ણના સમીપપણને પામી તે પર્વતોનો રાજ્ય ઈંદ્રનાં સ્થાન સરખો થયો હતો. આ રીતે સારી પેઠે પૂજતો તે સુંદર સ્થાન પ્રત્યે પેઠો અને કૃષ્ણ તથા સાલ્યકિ પોતાને સ્થાનકે ગયા ને ધણા કાળના પ્ર-વાસથી હર્ષયુક્ત મનથી તેમાં પેઠા. દાનવોમાં સુખે ન કરી શકાય એવું કર્મ કરી જેમ ઈંદ્ર આવે તેમ દુષ્કર કામ કરી આવેલા, વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા મ-હાત્મા કૃષ્ણની સામે જેમ દેવો ઈંદ્રની સામે જાય તેમ ભોજ, વૃષ્ણ અને અંધક કુળના જનો ગયા. તે વખતે તેઓના સત્કાર કરી કુશળ પૂછી પ્ર-સન્ન થયેલા, ધારણાવાળી યુદ્ધિવાળા તે તેજ વખત પિતા અને માતાને વૃદ્ધ કરવા લાગ્યા. પછી તે બેઓએ મજેલા, ને શાંત કરેલા તે સમીપ બેઠેલા તે સર્વ વૃષ્ણિયોથી મળ્યા અને વિશ્રાંતિ પામેલા મહા તેજસ્વી તથા જોણે ચરણની શુદ્ધિ કરેલી છે એવા તે પિતાએ પૂછેલા તે સર્વ મહા યુદ્ધને કહેવા લાગ્યા.

૧ ગોળ, લોટ અથવા મધથી બનેલું મધ. ૨ શેરડી અથવા શાક વગેરેથી થયેલું મધ. ૩ ચાવવાનાં ફળ વગેરે. ૪ જમવાનાં લાડુ વગેરે પદાર્થો.

સવિશ્રાન્તોમહાતેજાઃકૃતપાદાવનેજનઃ ।

કથયમાસતત્સર્વપૃષ્ઠઃપિત્રામહાહવમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्वा० ऊन-
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

વસુદેવઽવાચ ॥ શ્રુતવાનસ્મિવાર્ણેયસદ્ધાનંપરમાદ્રુતમ્ ।

નરાણાંવદતાંતત્રકથંવાતેષુનિત્યશઃ ॥ ૧ ॥

વસુદેવે પૃથ્વ્યુ—હે વૃષ્ણુ કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ, મે નરોના કહેતાં પ-
રમ આશ્વર્થવાળું યુદ્ધ સાંભળ્યું છે પણ ત્યાં તેઓમાં નિત્ય કેવી રીતે થતું
તે મ્હોટી ભુક્તવાળા તમે પ્રલક્ષ્ય જ્ઞેનાર તથા રૂપને જાણનાર છો માટે હે
અધરહિત, જે રીતે મહાત્મા પાંડવોનું તે યુદ્ધ બીજમ, કણ, કૃપાચાર્ય દ્રોણા-
ચાર્ય અને શલ્ય વગેરેની સાથે ઉત્તમ થયું હોય તથા બીજમ પણ કુશળ
અસ્ત્રવાળા, જૂદા જૂદા વેશ અને આકારવાળા ને જૂદા જૂદા દેશમાં વસના-
રા અનેક ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધ થયું હોય તે રીતે સત્યપણાથી મને કહો. વૈશંપા-
યને કહ્યું—આ રીતે માતાની સમીપ પિતાએ તે પૃથ્વ્યું તેથી કમળના સ-
રખાં નેત્રવાળા કૃષ્ણ જે રીતે યુદ્ધમાં કુરુના શરોનું મરણ થયું હતું તે રી-
તે કહેવા લાગ્યા. વસુદેવના પુત્રે (કૃષ્ણે) કહ્યું—મહાત્મા ક્ષત્રિયોનાં અતિ
અદ્ભુત કર્મો ધણું હોવાથી સો સો વર્ષોએ પણ કહી શકાય એવાં નથી પ-
ણ હે અમર (દેવ)ના સરખી ક્રાંતિવાળા, મુખ્યપણાથી ટુંકાણમાંજ અથ-
વા એકાં કરી સત્ય કહેવાતાં પૃથ્વીના પતિયો (રાજાઓ)નાં કર્મો મારા-
થી સાંભળો. જે રીતે ઇંદ્ર દેવોના સેના પતિ થાય તે રીતે કૌરવ પતિયોની
સેનાઓના પતિ, કૌરવોમાં થયેલા બીજમ અગિયાર સેના (કૌજની ટુકડી)-
ઓના પતિ થયા હતા; તેમ શ્રીમાન્ અર્જુને રક્ષા કરેલાશુદ્ધિમાન્ શિખંડી
પાંડવોની સાત સેનાઓનો પતિ^૧નાયક (લઘ્વજનાર) થયો હતો, તે મહાત્મા
કુરુ અને પાંડવોનું રવાડાંઓને હર્ષ પમાડનાર, અતિ મ્હોટું તે યુદ્ધ દશ
દિવસ થયું. પછી મહા યુદ્ધમાં શિખંડીએ ગાંડીવ નામના ધનુષવાળા અર્જુ-
નની સાથે યુદ્ધ કરતાં ગંગાના પુત્ર બીજમને ધણું આણેથી પ્રહાર કર્યો
(માર માર્યો) તેથી આણોની શય્યામાં સુતેલા તે મુનિ બીજમે દક્ષિણ અ-

૧ પતિ એટલે રક્ષક અને નાયક એટલે ખેડી જનાર, લઘ્વ જનાર,
કે દોરનાર.

યનને તજી બ્યારે ઉત્તરાયણ આવ્યું ત્યારે કાળ કર્યો. પછી કૌરવ પતિના ઉત્તમ શૂર, અશ્વ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ એવા દ્રોણાચાર્ય જેમ દૈત્યોના પતિના સેનાપતિ શુક્રાચાર્ય થાય તેમ સેનાપતિ થયા. યુદ્ધમાં વખાણવા યોગ્ય તે શ્રેષ્ઠ આહ્વાણ શેષ રહેલી, નવ અક્ષૌહિણી સેનાથી યુક્ત અને કૃપાચાર્ય જ્યેષ્ઠ વગેરેએ રક્ષા કરેલા હતા. પાંડવોના નાયક, મહાસ્ત્રોને જાણનાર, ધારણીયુક્ત બુદ્ધિવાળો, ભીમે રક્ષા કરેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જે રીતે મિત્રે રક્ષા કરેલો વશણ હોય તે રીતે થયો હતો અને સેનાઓએ વિંટોલો, દ્રોણને પામવા ઈચ્છનાર મ્હોટાં મનવાળો તે પિતાના તિરસ્કારોને સંભારી યુદ્ધમાં મોઢોટું કર્મ કરતો હતો. તે દ્રોણ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના યુદ્ધમાં જૂદી જૂદી દિશાઓથી આવેલા તે શૂરા પૃથ્વીપાલો (રાજાઓ) ધણા નાશ પામ્યા. અતિ ભય-કર તેઓનું યુદ્ધ પાંચ દિવસ થયું. પછી ચાકેલા દ્રોણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વશ પામ્યા ત્યારે દુર્યોધનનાં સૈન્યમાં યુદ્ધ વિષે શેષ રહેલી પાંચ અક્ષૌહિણીથી ગ-જેલો કર્ણ સેનાપતિ થયો; તેમ જેઓમાં અતિ ધણા ઉત્તમ શૂરા નાશ પામેલા છે એવી ત્રણ (અક્ષૌહિણી) શેષ રહેલી પાંડવોની સેનાઓ અર્જુનને પા-જેલી થઈ. પછી પતંગિયો અગ્નિને પામી નાશ પામે તેમ બિજે દિવસે ભય-ને કરનાર સૂતપુત્ર (કર્ણ), પૃથાના પુત્ર (અર્જુન)ને પામી મરણ પા-મ્યો. બ્યારે કર્ણને હણ્યો ત્યારે ઉત્સાહ (હોંશ) રહિત અને હણેલા બળવા-ળા અનેલા કૌરવો બાકી રહેલી તણ અક્ષૌહિણીથી મદ્ર (મદ્રાસ) દેશના પતિ (શલ્ય)ને વિંટીવડ્યા. તેમ જેઓનાં ધણાં વાહનો નાશ પામેલાં છે એવા ઉત્સાહ રહિત થયેલા પાંડવો પણ શેષ રહેલી એક અક્ષૌહિણીથી યુ-ધિશિરને મળ્યા, ત્યારે અતિ દુઃખે કરાય એવું કર્મ કરી કુરૂના રાજા યુધિ-શિરે તે અર્ધ દિવસમાં મદ્ર દેશના રાજા (શલ્ય)ને હણ્યો. બ્યારે શલ્યને હણ્યો ત્યારે નમાપિ શકાય તેવાં પરાક્રમવાળા, અને મ્હોટાં મનવાળા સહદે-વે તે ક્ષેશના કરનારા શકુનિને હણ્યો. બ્યારે શકુનિને માર્યો ત્યારે અતિ ઉદાસ મનવાળો અને જેના અતિ ધણા સૈનિકો નાશ પામેલા છે એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (દુર્યોધન) ભાગ્યો અને તેની પાછળ અતિ કોપેલો પ્રતાપી ભીમસેન દોડ્યો અને દ્વૈપાયન (બેટના સ્થાનના) હ-દના જળમાં પડી રહેલા તે (દુર્યોધન)ને જોવા લાગ્યો. પછી હર્ષ પામેલા પાંચ પાંડવો હણ્યાથી બાકી રહેલાં સૈન્યથી ચોતરફ પાણીના ધરામાં રહેલા તે દુર્યોધનને ઘેરી ખેડા. વાણીરૂપ બાણોથી અતિ ધાયલ થયેલો તે પણ ઝટ જળમાં પ્રવેશ કરી બહાર નિકળી ગદા હાથમાં લઈ યુદ્ધ સાર (લડવા)

ઉભો રહ્યો. પછી પૃથ્વીને ભોગવનારા રાજાઓના જ્ઞેનાં ભીમસેને પરાક્રમ કરી તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર રાજા દુર્યોધનને હણ્યો. ત્યાર પછી રાત્રે પાંડવોનું સૈન્ય સેનાના સ્થાનમાં (જાવણીમાં) સુતું અને પિતાના વધને ન સાંખનારા દ્રોણના પુત્રે (અશ્વત્થામાએ) તેને હણ્યું. આ રીતે જેઓના પુત્રાને હણ્યા છે, સૈન્યોને હણ્યું છે અને મિત્રોને હણેલા છે એવા પાંચજ પાંડવો સાત્યકિની સહાયનાવાળા હું સોત બાકી છે. તેમ દ્રોણના પુત્ર (અશ્વત્થામા), કૃપાચાર્ય અને ભોજ (કૃતવર્મા) સાથેજ યુદ્ધથી છૂટ્યા. કૌરવ એવો યુયુત્સુ પણ પાંડવના આશ્રયથી મુક્ત થયો. આ રીતે જ્યારે કુટુંબ કમિલા સોત કૌરવોના રાજા દુર્યોધનને હણ્યો ત્યારે વિદુર તથા સંજય, ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર)ની પાસે આગ્યા. આવી રીતે હે સમયે, તે યુદ્ધ અઠાર દિવસ થયું કે જેમાં મરેલા તે પૃથ્વી પતિયો (રાજાઓ) સ્વર્ગમાં વસ્યા! વૈશંપાયને કહ્યું—હે મહારાજ, તે રવાડાંઓને હર્ષ પમાડનારી કથાને સાંભળતાંતો વૃષ્ણિયો (યાદવો)ને તે વખતે દુઃખ, શોકને અતિ ક્વેશ ઉત્પન્ન થયા.

શૃણ્વતાંતુમહારાજકથાંતાંલોમહર્ષણામ્ ।

દુઃસ્વશોકપરિસ્થાનૈશ્ચાનૃણીનામભવંસ્તદા ॥ ૩૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि वा० षष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ कथयन्नेवतुतदावामुदेव प्रतापवान् ।

महाभारतयुद्धंतत्कथान्तेपितुरग्रतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે વખતે પિતાની આગળ મહા ભારતનાં યુદ્ધને કહેતાં પ્રતાપવાન મહોદી યુદ્ધિમાળા શરૂ વસુદેવના પુત્ર તે કૃષ્ણે કથાના અંતમાં જેથી મહા યુદ્ધિમાન વસુદેવ મહા પ્રલય સરખા, દૌહિત્રના વધને સાંભળી દુઃખ ને શોકથી સંતાપવાળા ન થાય એટલા સાર અને વસુદેવનું અપ્રિય ન થાય એ કારણથી મહોદી યુદ્ધને લીધે અભિમન્યુનો વધ પડતો મૂક્યો (કેહો નહિ); પણ તે વખતે સુભદ્રા યુદ્ધમાં થયેલા પુત્રના વધને તજેલો જાણિ હે કૃષ્ણ, સૌભદ્ર (મારા પુત્ર)નો વધ કહો એમ કહી પૃથ્વી ઉપર પડી. જ્યારે તેને પૃથ્વીમાં પડેલી જોઈ ત્યારે જેતાંજ દુઃખેકરી મૂંઝા પામેલા તે વસુદેવ પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. પછી તે સમયે હે મહા-

રાજ, દૈહિત્રના (દિકરીના દિકરાના) વધથી થયેલાં દુઃખ ને શોકકરી ધાયલ થયેલા વસુદેવ કૃષ્ણને વચન કહેવા લાગ્યા—હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા કૃષ્ણ, તમે પૃથ્વીમાં સત્યવક્તાજ પ્રસિદ્ધ છો પણ હે શત્રુને હણનાર, આજ મને દૈહિત્રનો વધ કહેતા નથી માટે હે પ્રભો, સત્યતાથી બાણેજનું મરણ મને કહો? કેવી રીતે! યુદ્ધમાં શત્રુઓએ તમારી તુલ્ય ઇન્દ્રિયોવાળાને હણ્યો? હે વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા, જ્યાં નરોની સાથે મારું હૃદય પણ મો કટકા થઈ ભેદ પામતું નથી માટે હાયાં જ્યારે કાળ ન આવ્યો હોય ત્યારે મરવું હર્ષભ છે. હે કમળની સમાન નેત્રવાળા, મારા પ્રિય, ચપળ નેત્રવાળા દૈહિત્રે યુદ્ધમાં તમને સુમદ્રા—મા પ્રત્યે અને મને કહેવાનું શું કહ્યું? કેમ શત્રુઓએ યુદ્ધને પાછળ કરવાથી નથી હણ્યો? હે ગોવિંદ, કેમ તેણે યુદ્ધમાં વિકારવાળું મુખ તો નોહોતું કર્યું? હે કૃષ્ણ, તે મહા તેજસ્વી સમર્થ મારી આગળ વખાણતા હોય તેમ બાળકના ભાવથી પોતાનો વિનય કહેતો હતો? કેમ દ્રોણ, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેએ બાળકનો તિરસ્કાર તો નથી કર્યો? હે કેશવ, જે રીતે પૃથ્વીમાં હણેલો સુતો છે તે મને કહો. તે મારી દિકરીનો પુત્ર યુદ્ધમાં નિલ બળવાનોમાં ઉત્તમ એવા દ્રોણ, કર્ણ અને ભીષ્મની સ્પર્ધા કરતો હતો. આવે પ્રકારે તે વખતે બહુ વિલાપ કરતા, અતિ દુઃખવાળા પિતાને અતિ દુઃખિત થયેલા કૃષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યા—તેણે યુદ્ધના મોખરામાં વિકારવાળું મુખ કર્યું નહતું (મોહું બગાડ્યું નહતું), તેમ તેણે દુઃખે તરાય તેવાં યુદ્ધને પણ પાછળ કર્યું નહતું. (યુદ્ધમાં પીઠ ફેરવી નહતી). હામો મનુષ્યોના સમુદાયવાળા પૃથ્વીપાળોને હણી તે દ્રોણ તથા કર્ણ ખેદ પમાડેલો દુઃશાસનના પુત્રને વશ પામ્યો. હે પ્રભુ, જે સદા એકલો એક સાથે લડતો હોય તો યુદ્ધમાં વજ્રવાળો ઇન્દ્ર પણ તેને હણી શકે નહિ. જ્યારે સંશયક યોદ્ધાઓએ યુદ્ધથી કુંતીના પુત્ર અર્જુનને હર્યો હતો ત્યારે લડાઈમાં અતિ કોપેલા દ્રોણ વગેરેએ તેને ઘેર્યો, પછી હે વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા તાત, તમારો દૈહિત્ર યુદ્ધમાં અતિ ધણા શત્રુઓનો વધ કરી દુઃશાસનના પુત્રના વશપણને પામ્યો. હે મ્હોટી મતિવાળા, જરૂર તે સ્વર્ગમાં ગયેલો છે માટે શોક તજો. જેઓ કુશળ બુદ્ધિવાળા છે તેઓ દુઃખ પામી ખેદ કરતા નથી, જેણે યુદ્ધમાં ઇન્દ્રના જેવા દ્રોણ, કર્ણ વગેરેની સામું રહેવાનું હતું તે કેમ! સ્વર્ગને ન પામે? (પામેજ), માટે તે તમે દુઃખે તબીબ એવા શોકને તજો અને શોકને વશ પામો માં; કેમકે તે શત્રુના નગરને જીતનારો શસ્ત્રથી પવિત્ર ગતિને પામ્યો છે. જ્યારે તે શરને હણ્યો ત્યારે આ

મારી એહેન સુમદ્રા દુઃખે પીડાતી પુત્રને પામ્યા પછી કુસરી (ટીટેડી)ની પેઠે બોલવા લાગી અને દુઃખ થવાથી દ્રૌપદીને મળી પૂછવા લાગી. હે આર્યે (માન્ય), સર્વ પુત્રો ક્યાં છે? હું તેઓને જોવા ઇચ્છું છું? આવું એવું વચન સાંભળી તે સર્વ દોરવોની ઓંઓ બે હાથવડે એને ઝાલી પરમ પીડિતની પેઠે રોવા લાગી. વળી તે ઉત્તરાને કહેવા લાગી—હે કલ્યાણિ, તે તમારો સ્વામી ક્યાં ગયો છે, ઝટ મને તમે તેનું આવડું જણાવો. હે વિરાટ રાજાની પુત્રિ, હમેશ તો મારી વાણી સાંભળી નરર ધરથી ઝટ બહાર આવે છે અને આજ તમારો પતિ શાથી આવતો નથી! હે અભિમન્યુ, તમારા તે મહારથિ સર્વ મામાઓ કુશળ છે અને અહિં યુદ્ધની ઇચ્છાથી આવેલો તું છે તેનું કુશળ પૂછે છે. હે શત્રુને દગનાર, આજ મને પ્રથમની પ્રમાણે યુદ્ધ કહે? શાથી! આજ અહિં આવો વિલાપ કરતાં મને ઉત્તર આવતો નથી! આવો વિગેરે, વૃષ્ણિમાં જન્મેલી તે (સુમદ્રા)નો તે વિલાપ સાંભળી અતિ દુઃખે પીડેલાં કુંતી ધીરથી વચન બોલ્યાં—હે સુમદ્રા, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે, સાલ્યકિએ તથા પિતાએ જેને લગાવેલો હતો તેને યુદ્ધમાં કાળના ધર્મે હણ્યો. હે યદુ પુત્રિ, આવો આ મરનારા મનુષ્યોનો ધર્મ છે માટે શોક કરો. માં. વળો દુઃખે હઠાવાય એવો તમારો પુત્ર ઉત્તમ ગતિ પામ્યો છે. હે કમળતી પાંખડીઓ સરખાં નેત્રવાળાં તમે મહાત્મા ક્ષત્રિયોના મ્હોટા કુળમાં જન્મેલાં છો માટે ચપળ નેત્રવાળા પુત્રનો શોક કરો માં. હે શુભે, તમે ભારેવાયાં (ગર્ભવાળાં) ઉત્તરાને જુવો અને શોક કરો માં; કેમકે સારા ભાવવાળાં આ (ઉત્તરા) થોડા વખતમાં તેના પુત્રને જણશે. આ રીતે એની આશ્વાસના કરી કુંતીએ હે યદુ કુળને ધારણ કરનાર, દુઃખે તત્કાલ એવા શોકને તણ એનું શ્રાદ્ધ કર્યું (કર્યું). તેમ ધર્મને જાણનારા રાજા, બીમ, અને યમની ઉપમા અપાય એવા બે (નકુળ સહદેવ)ની આજ્ઞા લઈ અનેક દાન આપ્યાં. પછી હે યદુકુળને ધારણ કરનાર, આજ્ઞાનું વણી ગાયો આખી પ્રસન્ન થઈ વૃષ્ણિમાં જન્મેલાં કુંતી વિરાટની પુત્રી (ઉત્તરા)ને આ કહેવા લાગ્યાં. હે નિંદાનહિન, સારી કેડવાળાં એવાં વિરાટ રાજાનાં પુત્રિ તમારે અહિં પતિનો સંતાપ (શોક) ન કરવો અને ગર્ભમાં રહેલા બાળકની રક્ષા કરવી, આવું કહી કુંતી વિરામ પામ્યાં (બોલતાં બંધ પડ્યાં). પછી હે મ્હોટી કાંતિવાળા (વસુદેવ), હું તેની આજ્ઞા લઈ આ સુમદ્રાને અહિં લાવ્યો. હે માન આપનાર દુઃખે હઠાવાય એવા (વસુદેવ), આ પ્રમાણે તમારો તે દૌહિત્ર મરણ પામ્યો માટે સંતાપને તજો અને શોકમાં મન કરો માં (રાખો માં).

एवंसनिधनंप्राप्तोदौहित्रस्तवमानद ।

सन्तापंत्यजदुर्धर्षमाचशोकेमनःकृथाः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० वसुदेवसान्त्वनेएकष-
ष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुपुत्रस्यवचःगूरात्मजस्तदा ।

विहायशોકંધર્માत्मादદૌશ્રાદ્ધમનુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા—તે વખતે આ પુત્રનું વચન સાંભળી શોક તથા ધર્મથી યુક્ત મનવાળા શરના પુત્રે (વસુદેવે) ઉત્તમ શ્રાદ્ધ આપ્યું (કર્યું). તેમજ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે નિત્ય પિતાને પ્રિય એવા મહાત્મા ભાણેજનું દેહ પડ્યા પછી કરવાનું કાર્ય કર્યું અને વિધિ પ્રમાણે મહા બળવાન સાડ લાખ બ્રાહ્મણોને સર્વ ગુણવાળુ ભોજન જમાડ્યું અને મહાબુજ કૃષ્ણે વસ્ત્ર વગેરે-થી ઢાંકી તેઓની ધનની તૃણા મટાડી. તે સમયે તે કામ બ્રાહ્મણોનાં રવાજાઓને હર્ષ પમાડનાર થયું તેથી તેઓ ત્યારે દેવાતાં, સુવર્ણ, ગાયો, શયનો, અને આચ્છાદનો વગેરેને વધો એમ કહેવા લાગ્યા. પછી તે વખત વસુદેવના પુત્ર દાશાર્હ (કૃષ્ણ) સાત્તકિ સહિત બળદેવ અને સત્યકે અભિમન્યુનું શ્રાદ્ધ કર્યું. તે વખતે અતિ દુઃખથી સંતાપ પામેલા તેઓ શાંતિ પામતા ન હતા તેમજ હસ્તિનાપુરમાં અભિમન્યુ વગરના કરેલા શર પાંડવો શાંતિ પામતા ન હતા. હે રાજેન્દ્ર, દુઃખે પીડેલાં વિરાટ રાજની પુત્રીએ અતિ ઘણા દિવસો સુધી ખાધું નહિ તે મ્હોટું કર્ણા ઉપજાવનાર થયું. પછી તેનો ગર્ભ પેટમાં રહેલોજ લય પામ્યો (સુકાર્ઘ ગયો). તે વખતે મહા તેજસ્વી યુદ્ધિમાન વ્યાસ દિવ્ય ચક્ષુથી તે જાણીને આવ્યા અને આવિને વિશાળ નેત્રવાળાં કુંતી તથા ઉત્તરાને કહેવા લાગ્યા—હે યશવાળાં, આ શોક તજો, તમારો પુત્ર મ્હોટો તેજસ્વી થશે અને એ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણનાં સામર્થ્યથી તથા મારા કહેવાથી પણ પાંડવોની અતે પૃથ્વી પાળશે. હે ભારત, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના સાંભળતાં અર્જુનને જોઈ હર્ષ પમાડતા હોય તેમ વ્યાસ આ વાક્યબોલ્યા—હે શત્રુને હણનાર કુર શ્રેષ્ઠ, તમારો મહા ભાગ્યવાન મ્હોટાં મનવાળો પૌત્ર જન્મશે તે ધર્મથી સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીને પાળશે માટે શોક તજો, તમારે આમાં વિચારવા જેવું નથી, આ (કહેવું) સાચું થશે. વળી હે

કુરુપુત્ર, પૂર્વે વૃષ્ણ કુળના વીર કૃષ્ણે પણ જે કહેલું છે તે તેમ થશે માટે આમાં તમને વિચાર થાઓ માં. જે પોતે છતેલા, ક્ષય વગરના, દેવતાઓના લોકો પ્રત્યે ગયેલા છે તે શરાનો તમે તથા બીજા કૈરવોએ શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ રીતે પિતામહ (દાદા) વ્યાસે કહેલા, ધર્માત્મા તે અર્જુન, હે મહારાજ ત્યારે પ્રસન્ન રૂપવાળો થયો અને હે મ્હોટી બુદ્ધિવાળા, ધર્મને જાણનાર, તમારો પિતા પણ તે ગર્ભમાં જેમ ચંદ્ર શુક્લ પક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે તેમ અત્યંત વધવા લાગ્યા. પછી વ્યાસે તે વખતે ધર્મના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધ પ્રત્યે (અશ્વમેધ બાબત) આજ્ઞા કરી અને પછીથી અંતર્ધાન (અદૃશ્ય) થયા. હે તાત, ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પણ વ્યાસનું તે બોલવું સાંભળી દ્રવ્ય લાવવા સાર જવામાં બુદ્ધિ કરવા લાગ્યા.

ધર્મરાજોપિમેધાવીશ્રુત્વાવ્યાસસ્યતદ્વચઃ ।

વિત્તસ્યાનયનેતાતચકારગમનેમતિમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० वा० द्विषष्टितमो

उध्यायः ॥ ૬૨ ॥

जनमेजयउवाच ॥ श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तं महात्मना ।

अश्वमेधं प्रति तदा किं भूयः प्रचकार ह ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે બ્રાહ્મણ, મહાત્મા વ્યાસે કહેલું તે વચન સાંભળી ત્યારે રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે સ્પષ્ટ રીતે વધારે શું કર્યું અને હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ, મરત રાજાએ જે ઉત્તમ દ્રવ્ય પૃથ્વી તળમાં રાખ્યું હતું તે કેમ મેળવ્યું તે આ, મને કહો. વૈશંપાયને કહ્યું—એટલા સ્થાનકમાં થયેલા વ્યાસનું વચન સાંભળી ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે સર્વ ભાષ્યોને ભેગા કરી ભીમસેન, અર્જુન અને જોડલા એવા માદ્રીના પુત્રોને પણ વચન કહ્યું—હે વીરો (શરાઓ), તમે કુરુઓની હિતની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન મહાત્મા કૃષ્ણે તપથી વૃદ્ધ, મહાન, સ્નેહિયોની આબાદીને ઇચ્છતા, ગુરુ, ધર્મશીલ અને અદ્ભૂત કર્મવાળા વ્યાસે તથા ભીષ્મે સ્નેહથી જે વચન કહ્યું તે સાંભળ્યું હતું. હે પાંડવો, હું બુદ્ધિમાન મહા પંડિત કૃષ્ણે કહેલું તે સંભારી સારી રીતે કરવા ઇચ્છું છું અને તેજ આવતા વખતમાં અને હાલ આપણું હિતકારી છે. વળી બ્રહ્મવાદિતું જે કહેવું તેને અનુસરવામાં કલ્યાણ

યાય છે. હે કુરુકુળને ધારણ કરનારા રાજાઓ, જેથી આ સર્વ ધનને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ક્ષીણ થયેલા રત્નોવાળી છે તેથી ત્યારે (આગળ) વ્યાસે મરુતનું જે ધન છે તે કહ્યું હતું. જો એ તમારું બહુ માનેલું હોય અને જો તમે યોગ્ય માનતા હો તો જેમ ધર્મથી કહેવાય તેમ કહો. હે ભીમ, તમે કેમ માનો છો? આ રીતે જ્યારે રાજાએ વાક્ય કહ્યાં ત્યારે હે કુરુકુળને ધારણ કરનાર, ભીમસેન તે શ્રેષ્ઠ રાજાને એ હાથ જેડી વાક્ય મોહ્યો-હે મહાબુજ, તમે જે આ વ્યાસે કહેલાં ધનને લાવવાના વિષયમાં કહ્યું તે, અવિક્ષિતતા પુત્ર મરુતના ધનને જો અહિં પામિયે તો હે સમર્થ મહારાજ, કામ થાયજ એમ મારી મતિ છે, માટે તે (આ) અમે મહાત્મા શિવને પ્રણામ કરવાથી તે ધન લાવિયે અને તમારું કલ્યાણ થાઓ. તે ધન દેવોના-દેવના ઇશ્વર (શંકર)નું છે માટે કપર્દ નામના જાતાના સમૂહવાળા શિવને પૂજી તેના પ્રસિદ્ધ સેવકોને પ્રસન્ન કરી અમે અવશ્ય, વાણી, બુદ્ધિ અને કર્મથી ધનને પામશું. જ્યારે પોદિયો જેની ધ્વજનમાં છે એવા શંકર પ્રસન્ન થશે ત્યારે જે ભયંકર દેખાવવાળા કિન્નરો તે દ્રવ્યને સાચવે છે તેઓ વશ થશે. આ રીતે બોલતા તે ભીમનું વાક્ય સાંભળી હે ભારત, ધર્મના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર અતિ પ્રસન્ન થયા અને હે ભારત, અર્જુન વગેરે પણ તેમજ વચન મોહ્યા. આ રીતે રત્નરૂપ ધન લાવવાનો નિશ્ચય કરી સર્વ પાંડવોએ સેનાને સ્થિર નક્ષત્ર (રેહિણિ ને ત્રણ ઉત્તરા) તથા દિવસ (રવિવાર)માં જવા આજ્ઞા કરી. પછી આહ્વાણોને સ્વસ્તિવાચન કરી ચાલ્યા. પ્રથમ સુરશ્રેષ્ઠ, મહાત્મા મહાદેવને મોદક, દૂધપાક, માંસ, ને પુડલાઓથી અર્ચન કરી (તે ધરી) આજ્ઞા ઇચ્છિ અતિ પ્રસન્ન થયેલા પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. તેઓના પ્રયાણ કરવામાં ત્યાં પ્રસન્ન મનવાળા ઉત્તમ આહ્વાણો તથા જે નગરના લોકો હતા તેઓ શુભ મંગલો શોભવા લાગ્યા. પછી અગ્નિ સહિત આહ્વાણોની પ્રદક્ષિણા કરી મસ્તકોવડે પ્રણામ કરી પાંડુના પુત્રો પુત્રના શોકથી ધવાએલા ભાર્યાસહિત એવા ધૃતરાષ્ટ્રની તથા પ્લોળાં નેત્રવાળાં કુંતીની આજ્ઞા લઈ વંશનાં મૂળ (આદિ) રૂપ એવાં તે બેની પાસે ધૃતરાષ્ટ્રથી થયેલા કૌરવ કુળના યુયુત્સને રાખી પડિત એવા નગરના જનોએ તથા આહ્વાણોએ સત્કાર કરાતા ચાલી નિકળ્યા.

મૂલેનિસિપ્યકૌરવ્યંયુત્સુંધૃતરાષ્ટ્રજમ્ ।

સમ્પૂજ્યમાનાઃપૌરૈશ્રદ્વાહ્મણૈશ્રમનીષિભિઃ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्र० त्रिष-
ष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ ततस्तेप्रययुर्हृष्टाःप्रहृष्टनरवाहनाः ।

रथघोषेणमहतापूरयन्तोवसुन्धराम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—પછી જેના નરો તથા વાહનો હર્ષ પામેલા છે એવા મ્હોટા રથોના શખે કરી પૃથ્વીને પૂરતા, સૂત^૧ ભાગધ અને બંદી લોકોએ સ્તુતિઓથી સ્તુતિ કરાતા, જેમ સૂર્યો પોતાનાં કિરણોએ વિટેલ હોય તેમ પોતાના સૈન્યે વિટેલા તેઓ હર્ષથી જતા હતા; તેમાં યુધિષ્ઠિર માથે ધરાતાં, ઘોળાં છત્રથી જે રીતે પૂનમને દિવસે તારાઓના રાજ્ય ચંદ્ર શોભે તે રી-
તે શોભતા હતા. માર્ગમાં પુરૂષ શ્રેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર હર્ષ પામેલા નરોના જય યુક્ત આશીર્વાદોને યથાયોગ્ય ન્યાય પ્રમાણે ગ્રહણ કરતા હતા. તેમજ હે રા-
જન, જે સૈનિકો રાજ્યની પાછળ ચાલતા હતા તેઓનો હલહલા શખ (હ-
લહલાટ) સ્વર્ગને સ્તંભિ (અડકી) રહ્યા હતા. આ રીતે મહારાજ્યએ સ-
રોવર, નદીઓ, વનો અને ઉપવનો (વાડીઓ)ને ઉદ્ધવન કર્યાં અને તે પર્વત પાસે પોહોંચ્યા. હે રાજેન્દ્ર, જ્યાં તે ઉત્તમ દ્રવ્ય હતું તે, સરખા અને સારા ભાગમાં રાજ્ય પાંડવે સૈનિકોનીસાથે ઉતારો કર્યો. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, તે વખતે રાજ્યો તથા પુરોહિત સહિત બ્રાહ્મણો તપ, વિદ્યા અને દમવાળા બ્રાહ્મણોને તથા વેદને, વેદાંગોના પારને પામનારા પુરોહિત (ગોર) અગ્નિ-
વેશના પુત્રને આગળ કરી ન્યાય પ્રમાણે શાંતિ કરી સર્વ તરફથી વિંટીવળ્યા અને બ્રાહ્મણો મધ્યમાં રાજ્યને તથા અમાત્યોને કરી છ રાજમાર્ગવાળું, અને નવ સ્થાન (નવ ભાગ) વાળું, સેનાનું સ્થાન (છાવણી) કરવા લાગ્યા. તે મ વિધિ પ્રમાણે મત્ત, મ્હોટા હસ્તિયોનું સ્થાન કરાવી તે રાજ્યોનો ઈંદ્ર બ્રાહ્મણોને આ કહેવા લાગ્યા—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠો, આ કાર્યમાં શુભ નક્ષત્ર ત-
થા દિવસમાં તમે જે રીતે જે કામ કરવા માનતા હો તે રીતે તે કરવા યો-
ગ્ય છો. અહિં વિલંબ કરવાથી આપણને કાળની હાનિ અવસ્ય નહિ થાય, આવો નિશ્ચય કરી પછી હે વિત્રોના ઈંદ્રો, જે કરવાનું હોય તે કરો. આ રાજનું વચન સાંભળી હર્ષ પામેલા, રાજનાં પ્રિયને ઇચ્છનારા પુરોહિત સ-
હિત બ્રાહ્મણો આ વચન બોલ્યા—હે અતિ શ્રેષ્ઠરાજન, આજજ પુણ્યકારિ ન-

ક્ષત્રનો દિવસ છે માટે અતિ શ્રેષ્ઠ ક્રિયાઓ સારૂ યત્ન કરિયે છીયે અને અહિં આજ વસિયે છીયે માટે તમે પણ આજ જળવડે ઉપવાસ કરો. આવું તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રોનું મોલયું સાંભળી જેઓએ ઉપવાસ કરેલો છે એવા નરપતિયો (રાજાઓ) પ્રશશવાળા, હુંતદ્રવ્યને ખાનારા અગ્નિયો જેમ યજ્ઞમાં રહે તેમ દર્ભની શય્યાઓમાં સુતેલા રાત રહ્યા. તે સમયે વિપ્રોએ કહેલી વાણીને સાંભળતાં તે મહાત્માઓની તે રાત્રિ ગઈ. પછી નિર્મળ પ્રભાત થયું ત્યારે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો નરોના અધિપતિ (રાજા) ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર)ને વચન કહેવા લાગ્યા.

તતોનિશાસાવ્યગમન્મહાત્મનાંસંશ્રૃણ્વતાંવિપ્રસમીરિતાગિરઃ।

તતઃપ્રમાતવિમલેદ્વિજર્ષમાવચોબ્રુવન્ધર્મસુતંનરાધિપમ્ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्र० चतुःषष्टितमोऽध्याय ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणाञ्जुः ॥ क्रियतामूपहारोद्यत्र्यम्बकस्यमहात्मनः।

दत्त्वोપहारं नृपते ततः स्वार्थयतामहे ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણો બોલ્યા—હે ટપ, આજ મહાત્મા ત્રિનેત્ર શંકરને ઉપહાર (બેટ) કરો અને બેટ આપ્યા પછી આપણે પોતાના કાર્ય પ્રત્યે યત્ન કરિયે. આવું તે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે લોકની રીતિ પ્રમાણે વાણીના ઇશ્વર અથવા પર્વતમાં સુનારા શંકરની બેટ પૂર્ણ કરી. તે વખતે તે પુરોહિત (ગોર) વિધિ પ્રમાણે સંસ્કારવાળાં (શુદ્ધ) ધૃતથી અગ્નિને તૃપ્ત કરી અને મંત્રથી સિદ્ધ કરી ચાલ્યો. હે જનાધિપ, તેણે મંત્રથી પવિત્ર થયેલાં પુષ્પો લઈ, મોદક, દુધપાક અને માંસોથી બળિ બેટ કર્યો (બળિદાન દીધું). પછી વેદના પારને પામનારા તે બ્રાહ્મણે વિચિત્ર પુષ્પો અને જૂદાં જૂદાં પ્રકારની લાલ્હે (સાળ)થી યુક્ત સઘળું અતિ પ્રિય કરી વિધિ પ્રમાણે શિવની પછી તેના દાસ, યક્ષેન્દ્ર—કુબેર અને મણિભદ્રને, બીજા નોકરોને, યક્ષોને તથા જેઓ જૂતોના પતિયો છે તેઓને ઉત્તમ બળિ બેટ કર્યો. આ રીતે પુરોહિતે કૃસર (ખીચડી), માંસ અને તલથી યુક્ત એવાં પિતૃનાં દાનો સહિત ખાતને ઘડાઓમાં ધારણ કરી બેટ કર્યા, પૃથ્વીપતિ રાજાએ બ્રાહ્મણોને હજારો ગાયો આપી, તે વખતે રાત્રિમાં દરનારા જીવોને બળિ આપવા આજ્ઞા કરી. હે પૃથ્વીપતિરાજા, તે ધૂપના ગંધે રૂંધેલું પુષ્પોએ ઢાંકેલું ફેવો-

ના દેવ શિવનું મંદિર અત્યંત શોભતું હતું. આ રીતે ૩૬ તથા તેના સર્વ ગણોની પૂજા કરી નરોત્તે પાળનાર રાજા વ્યાસને આગળ કરી ઉત્તમ દ્રવ્યના ખજાના પાસે ગયા અને પરાક્રમી તે વિચિત્ર પુષ્પો, પુડલાઓ અને કુંસરથી (ખીચડીથી) ધનના અધિપતિ કુબેર, સર્વ શંખ વગેરે ખજાનાઓ, અને સર્વ ખજાનાઓના પાળનારાઓનું પૂજન કરી પ્રણામ કરી ચરણમાં નમિ ઉત્તમ વિપ્રોનું અર્ચન કરી તેઓના પુણ્યાહ શબ્દરૂપ તેજ સહિત ઉભા રહ્યા. પછી પ્રીતિમાન થયેલા, તે કુર શ્રેષ્ઠે તે ધન ખોદાવ્યું અને તે વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે મનોહર, બહુ રૂપવાળા ન્હાના ધડાઓ સહિત, ભાત ચોરવાનાં પાત્રો, ઝારિઓ, કડામ્બો, કળસીઆઓ, કાડીયાંઓ, અને હજારો ધણાં વિચિત્ર પાત્રો કઢાવ્યાં, તેઓનું રક્ષણ પણ મ્હોટી પેટીઓથી થયું. હે નરોત્તે પાળનાર હે રાજા, ત્યાં વાહન ઉપર બાંધેલું પાત્ર અર્ધતુલા^૧ પ્રમાણવાળું થયું હતું અને તેટલું પાંડવનું વાહન હતું. હે નરોત્તે પાળનાર મહારાજ, સાડ લાખ હંટ, એથી બમણા ઘોડા અને લાખ હાથિ હતા; તેટલી જ હાથણીઓ, ગાડાં અને રથો હતા અને ગધેડા તથા પુરૂષોની તો સંખ્યા (ગણતી) ન હતી. યુધિષ્ઠિરે જે ધન કાઢ્યું એ ધન આડ, સોળ, અને ચોવિશ હજાર ભાર^૨ લક્ષણવાળું હતું (હંટ ઉપર આડ હજાર ભારસોનું, ગાડાં ઉપર સોળ અને હાથી ઉપર ચોવિશ હજાર ભાર હતું, આમ ઘોડા વગેરેનું પણ બળયુતું). આ રીતે એ વાહનોથી તે દ્રવ્ય લઈ પાંચું મહાદેવનું પૂજન કરી પાંડવ હસ્તિનાપુર નામના નગર તરફ ગયા. એટલા સ્થાનમાં જન્મેલા વ્યાસે આજ્ઞા કરેલા તે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર પુરોહિતને આગળ કરી એ ગાઉ એ ગાઉ વેગળે વસતા હતા. હે રાજા, દુઃખથી દ્રવ્યના ભારેથી પીડા પામેલી કુર કુળને ધારણ કરનારાઓને હર્ષ પમાડતી તે મ્હોટી સેના (ફોજ) નગર (શહેર) ની તરફ મુખ કરી (સમીપ) ચાલી.

સાપુરાભિમુક્તારાજન્નુવાહમહતીચમૂઃ ।

ઠ્ઠાદ્રાવિળભારાર્તાહર્ષયન્તીકુરૂદ્રહાન્ ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगतिपर्वणीं द्र० पञ्च-
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

૧ સો પલની એક તુલા અને જેમાં પુરૂષનું અર્ધમાપ તે અર્ધતુલા.
૨ વિશ તુલાનો ભાર.

વૈશંપાયનઉવાચ ॥ એતસ્મિન્નેવકાલેતુવામુદેવોપિવીર્યવાન્ ।

ઉપાયાઙ્ગિભિઃસાર્ધંપુરવારાણસાહ્યમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—એજ વખતમાં પરાક્રમી વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) વૃષ્ણિયોની સાથે હસ્તિનાપુર નામના નગરમાં આવ્યા. ધર્મના પુત્ર જે રીતે કહ્યું હતું તે રીતે અશ્વમેધના સમયને નજીકી રક્ષિતશીના પુત્ર (પ્રદુમ્ન), યુધાન, આરદ્રેષ્ણ, સાંખ, ગદ, કૃતવર્મા, સારણ, શર નિશઠ અને ઉલ્મુક સહિત, તેમ સુભદ્રાથી યુક્ત, પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૃષ્ણ બળદેવજીને આગળ કરી તે વખતે દ્રૌપદી, ઉત્તરા અને કુંતીને પણ જોતા એવા જેના પતિ-યોને હજીલા છે એવી ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓને પણ આશ્વાસના કરવા પોતાની પૂરી પ્રત્યે ગયા. તેઓને આવેલા જોઈ પૃથ્વીપતિ (રાજા) ધૃતરાષ્ટ્ર તથા મહોટા મનવાળા વિદુર લોકની પ્રસિદ્ધ રીતિ પ્રમાણે મળ્યા. વિદુર તેમજ યુયુત્સુએ અતિ સત્કાર કરેલા, મહા તેજસ્વી, પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા કૃષ્ણ સાંજ વસ્યા. હે રાજા જનમેજય, જ્યારે શર વૃષ્ણિયો સાં વસ્યા હતા ત્યારે થોડા વખત પછી શત્રુના શરાઓને હણનાર તમારા પિતા પરિક્ષિત જન્મ્યા. હે મહારાજ, તે રાજા અક્ષાત્રથી પીડા પામેલા ચેષ્ટારહિત, હર્ષ તથા શોકને વધારનાર શમ થયા (મૃદુ થઈ ગયા). ત્યાંહર્ષ પામેલા જોનોના સિંહનાદસહિત થયેલો શબ્દ પ્રથમ સર્વ દિશાઓ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પછીથી વિરામ પામ્યો. તે પછી અતિ ત્વરાવાળા યુધાનની સહાયતાવાળા તે કૃષ્ણ વ્યથા પામેલાં મન તથા ઈર્દ્રિય થવાથી તે વખતે અંતઃપુર (જનાનખાના)માં પેદા. હે નૃપ, તે સમયે જલદી આવતાં વારંવાર વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને ‘દાડો’ એમ બોલાવતાં, પોતાનાં ક્ષર્ધ કુંતીને, તેની પાછળ દ્રૌપદીને, યશવાળાં સુભદ્રાને અને ખૂમસોત તથા કર્ણાસહિત આવતી બાંધવોની સ્ત્રીઓને જોઈ. હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તે વખત કૃષ્ણને પામ્યા પછી ભોજસુતા કુંતી આંસુઓથી ગદ્ગદ થયેલી વાણીએ (સ્વરે) બોલ્યાં. હે મહાભુજ વસુદેવના પુત્ર, દેવકી તમારાવડે સારી પ્રજાવાળાં છે તમે અમારી ગતિ ને પ્રતિષ્ઠાએ છો તથા આ કુળ તમને આધીન છે. હે સમર્થ, હે યદુના ઉત્તમ વીર કેશવ, જે આ તમારા બાણેજનો પુત્ર છે તે અશ્વત્થામાએ હજીલો જન્મેલો છે, તમે તે જીવતો કરો; કેમકે હે સમર્થ યદુપુત્ર, તમે બાણ માટે એમ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે કે હું મરેલા જન્મેલાને જીવડિશ માટે હે તાત પુરૂષોત્તમ, તે આ મરેલો જન્મેલો, એને જીવો તથા હે દુઃખે હરાવી શકાય એવા માધવ! ઉત્તરાને, સુભદ્રાને, દ્રૌપદીને, મને, ધર્મના પુત્રને,

ભીમને, અર્જુનને, નકુળને અને સહદેવને આ સર્વ અમોને રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. હે દશાર્હ કુળના કૃષ્ણ, તમારું કલ્યાણ થશે. મારા, પાંડુના, પાંડવોના અને મારા સસરાના પ્રાણ આમાં આધીન રહેલા છે. તેમજ આ પોંડરૂપ છે માટે આજ તમે મરી ગયેલા એવા પણ, તમારા અભિમન્યુનું પ્રિય ઉત્પત્ત કરો. હે શત્રુઓને હણનાર કૃષ્ણ, પ્રિયપણથી અભિમન્યુનું પૂર્વે કહેલું જે વચન ઉત્તરા કહે છે તેમાં સંશય નથી. હે દશાર્હ કુળના કૃષ્ણ, જ્યારે અર્જુનનો પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે તેણે વિરાટની પુત્રી (ઉત્તરા) ને કહ્યું હતું કે હે કલ્યાણિ, તમારો પુત્ર મામાના કુળમાં જશે અને વૃષ્ણિ તથા અંધક કુળમાં જઈ ધનુર્વેદ, વિચિત્ર અસ્ત્રો અને ઉત્તમ નીતિનાં શાસ્ત્રને જાણશે. આ રીતે હે તાત, શત્રુના શરોને હણનાર, દુઃખે ધસાવી શકાય એવો સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ સ્નેહથી આ કહેતો હતો એ તેમજ થવું જોઈએ એમાં સંશય નથી. હે મધુદૈવને મારનાર, અહિં તે (આ) અમે તમને પ્રણામ કરી માગીએ છીએ કે આ કુળનું તે ઉત્તમ હિતનું કામ કરો. આ પ્રમાણે વૃષ્ણિકુળના કૃષ્ણને કહી પ્હોળાં નેત્રોવાળાં કુંતી અને જે બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેઓ દુઃખે પીડા થવાથી બે હાથ ઉંચા કરી પૃથ્વીમાં પડી અને હે સમર્થ મહારાજ, આંસુઓથી ભલિન નેત્રોસહિત એવી તે સર્વ વસુદેવના પુત્રનો ભાણેજ મરેલો જન્મ્યો છે એમ કહેવા લાગી. જ્યારે આમ કહ્યું ત્યારે હે ભારત, જનોએ પામવા અથવા પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણે પૃથ્વી વિષે પડેલાં કુંતિને ઝાલ્યાં અને એને શાંત કર્યાં.

एवमुक्तेततःकृन्तीपर्यगृह्णाज्जनार्दनः ।

भूमौनिपतितांचैनांसान्त्वयामासभारत ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्षष्टित-
मोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ उत्थितायांपृथायांतुमुभद्राभ्रातरतंदा ।

दृष्ट्वाक्षુक्रોशद्दुःखार्त्तावचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે કુંતી ઉભાં થયાં ત્યારે ભાઈને જોઈ દુઃખે પીડા પામેલાં સુભદ્રા બોલવા લાગ્યાં અને આ વચન બોલ્યાં—હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા, તમે કુરુઓનો ક્ષય થવાથી બુદ્ધિમાન પૃથાના પુત્ર અર્જુનના પાત્રને જેનું આયુષ્ય ગયેલું છે એવો અને ક્ષીણ થયેલો જીવો.

દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ જે બાણ બીમસેનને અર્થે ઉગામેલું હતું તે ઉત્તરા, અર્જુન અને મારે વિષે પડ્યું. હે સમર્થ કૌશલ, તે આ બાણ મારા ભેદ પામેલા હૃદયમાં રહ્યું છે, જેથી હે દુઃખે પરાભવ પમાડી શકાય એવા કૃષ્ણ, હું પુત્રસહિત તેને દેખતી નથી. હે વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ, ધર્માત્મા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, બીમસેન, અર્જુન, અને તે બે માદ્રિના પુત્રો અભિમન્યુના પુત્રને જન્મી મરેલો સાંભળી શું કહેશે? આથી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ હરેલા હોય તેમ પાંડવો છે. હે કૃષ્ણ, ભાષ્યોને અભિમન્યુ પ્રિય હતા એમાં સંશય નથી ત્યારે દ્રોણ પુત્રનાં અસ્ત્રે જીતેલા તેઓ શું કહેશે? વિચારો. હે જનાર્દન હે શત્રુને દમનાર કૃષ્ણ, આ અભિમન્યુના જન્મેલા અને મરેલા પુત્રથી વધારે પ્રસિદ્ધ બીજું દુઃખ શું થનાર છો? માટે હે પુરુષોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ, આજ તમને મસ્તકવડે નમેલી તે હું જે આ કુંતીજી, અને દ્રૌપદી પ્રસન્ન કરિયે છીયે તેથી તેઓને જીવો. હે શત્રુને પીડનાર માધવ, જ્યારે દ્રોણ પુત્ર પાંડુના ગર્ભને હણનાર હતા ત્યારે ક્રોધ પામેલા તમે દ્રોણના પુત્રને કહ્યું હતું કે હે નરોમાં અધમ હે બ્રહ્મ બધો, હું તમને કામના રહિત કરિશ તથા અર્જુનના પુત્રના પુત્રને જીવાડિશ. આ રીતે હે દુઃખે પરાભવ કરાય એવા એ વચન સાંભળી તમારાં બળને જાણનાર હું તમને પ્રસન્ન કરી કહું છું કે અભિમન્યુનો પુત્ર જીવો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ, તમે જે આ સર્વ શુભ વચન નહિ કરો તો મને મરેલો ધારજો. હે દુર્ધર્મ વીર, જે તમારા જીવતાં આ અભિમન્યુનો પુત્ર ન જીવે તો તમારાથી મારે શું કરવું? માટે હે દુઃખે ધસાવાય એવા શર, તમે જેમ જળને આપનાર મેઘ ધાન્યને જીવાડે તેમ આ, મરેલા તમારી તુલ્ય નેત્રવાળાના પુત્ર, અભિમન્યુથી થયેલાને જીવાડો. હે કૌશલ, તમે ધર્માત્મા, સત્યવાન અને સત્ય પરાક્રમવાળા છો માટે હે શત્રુને દમનાર, તે તમે તે વાણીને સત્ય કરવા યોગ્ય છો. જે તમે ઈચ્છો તો મરેલા આ ત્રણ લોકોને પણ જીવાડો ત્યારે પ્રિય જન્મેલા ભાણીજના પુત્રને મરણથી જીવાડો તેમાં શું ફરી કહેવું હે કૃષ્ણ! તમારાં સામર્થ્યને જાણનાર છું તેથી હું તમારી પાસે માગું છું માટે આ પાંડવોની ઉપર મ્હોટો અનુગ્રહ કરો અથવા હે મહાભુજ, ખેડેન છે એમ જાણી વાફરીને મરેલા પુત્રવાળી છે એમ ધારી, કે આ, મને શરણ પામેલી છે એથી અહિં દયા કરવા યોગ્ય છો.

સ્વસેતિવામહાબાહોહતપુત્રેતિવાપુનઃ ।

પ્રપન્નામામિયંચેતિદયાંકર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૧૯ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सु० सप्तष-
ष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराजेन्द्रकेशिहादुःखमूर्च्छितः ।

तथેતિવ્યાજહારોચ્ચૈર્હૃદાયન્નિવતંજનમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું--હે રાજાઓના ઈન્દ્ર, આ પ્રમાણે કહેલા દુઃખથી મૂર્છા પામેલા, કેશિ દૈત્યને હણનાર કૃષ્ણ તે લોકને આનંદ પમાડતા હોય તે રીતે 'તમે કહો છો તેમજ કરિશ' એમ ઉચ્ચે સ્વરે બોલ્યા. તે વખતે જેમ વર્ષાદ જળથી ધામે કરી પીડલાને આનંદ આપે તેમ પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા સમર્થ તે કૃષ્ણ તે વાક્યથી તે જનને આનંદ પમાડ્યો. પછી હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ મહાશુભ, તે જલદી વિધિ પ્રમાણે ધોળાં પુષ્પોએ અમેલા, સર્વ દિશાઓમાં રાખેલા, અતિ ભરેલા જળના ધડાઓથી, ધૂતથી ભીજેલાં તિંદુકનાં ઉંખાડીઆઓથી, સર્પોથી, ચોતરફ રાખેલાં નિર્મળ અસ્ત્રોથી, અગ્નિયોથી, સેવા સાર રહેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓથી પણ વિટેલા, ચોતરફ રહેલા, સમર્થ અને કુશળ, ધીર વંદ્યાથી યુક્ત, એવા તમારા પિતાના ધરમાં પેદા અને તેજસ્વી તે, કુશળ જનોએ વિધિ પ્રમાણે સર્વ તરફ રાખેલાં, રાક્ષસોને હણનારાં દ્રવ્યો જેવા લાગ્યા. તેવા પદાર્થોથી યુક્ત તમારા પિતાના તે ધરને જેઠ ઈન્દ્રિયોના નિયંતા કૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા તથા સાર કર્યું છે સાર કર્યું છે એમ બોલ્યા. બ્યારે પ્રસન્ન મુખવાળા, વૃષ્ણિ કુળમાંના કૃષ્ણ તે રીતે બોલતા હતા ત્યારે દ્રૌપદી ત્વરાથી જઈ વિરાટની પુત્રીને કહેવા લાગ્યાં--હે કલ્યાણિ, આ તમારા સસરા, પુરાતન ઋષિ, અચિંત આત્માવાળા, પરાજય ન પામેલા, મધુદૈત્યને મારનાર કૃષ્ણ નજીક આવે છે. આ સાંભળી તે પણ, આંસુના ભાગવાળી વાણીને તથા આંસુઓને લઇ સારી રીતે વસ્ત્ર યુક્ત અને દેવની પેઠે કૃષ્ણને પામેલી દેવી હોય તેમ થયાં તથા તપવાળાં તે કૃષ્ણને આવતા જેઠ દુઃખ પામતા હૃદયથી કૃપણપણે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા કૃષ્ણ અમને બેને બાળક વગર કરેલી તથા અભિમન્યુને અને મને બરોબર હણેલી જુવો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ, હે મધુદૈત્યને મારનાર, મસ્તકથી તમને નમિ પ્રસન્ન કરી કહું છું કે હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા, જે ધર્મરાજ, ભીમસેન, અથવા તમે કહેલું આ વાક્ય થાય તો, દ્રૌણના પુત્ર અશ્વત્થામાનાં અસ્ત્રથી બળેલા આ મારા પુત્રને જીવાડો. હે પ્રભો, આ બા-

છુ અભણતાં મને જાણનારીને હણે તો એથી હુંજ નાશ પામેલી થાઉં પ-
છુ એમ નાશ થવાથી આયું આ દુઃખ ન થાય. ગર્ભમાં રહેલા આ, આ-
ળકનો અહ્માત્મથી નાશ કરવારૂપ કૂર કર્મ કરી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દ્રોણના પુત્ર
અશ્વત્થામા શું કળ ભોગવશે (પામશે)? હે ગોવિંદ, તે હું મસ્તકથી તમને
પ્રસન્ન કરી (નમિ) શત્રુનો નાશ માગું છું. જો આ, નહિ જીવે તો હું
પ્રાણ તજીશ. હે સાધો હે કેશવ, આ વિષે મારા જે ઘણા મનોરથો હતા, તે-
ઓને દ્રોણના પુત્રે હણ્યા, હવે શું વિચારે હું જીવું? હે જનાર્દન કૃષ્ણ, પુ-
ત્રને જોળામાં ખેસારી પ્રસન્ન થયેલી હું ચરણમાં નમન કરિશ આવી મારી
બુદ્ધિ હતી તે આ તથા કર્યું. હે પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ, આ ચપળ નેત્રવાળા અ-
ભિમન્યુના દાય (ભાગ)ને ભોગવનાર મર્યો તેથી મારા હૃદયના સર્વ મનોર-
થોને નિષ્ફળ કર્યા. હે મધુદૈત્યને હણનાર કૃષ્ણ, તમને ચપળ નેત્રવાળા (અ-
ભિમન્યુ) અતિજ પ્રિય હતા એના આ પુત્રને તમે અહ્માત્મે પાડેલા જીવો.
જેમ આના પિતા છે તેમ આ કૃતદ્વ અને આ કૂર છે, જે પાંડવોની લ-
ક્ષ્મીને તજી આજ યમના સ્થાનમાં ગયો. હે વીર કેશવ, મેં આ પ્રતિજ્ઞા
કરેલી હતી કે યુદ્ધના મોખરામાં અભિમન્યુના હણવાથી હું થોડા વખતમાં
તમારી પાસે આવિશ, આવી જે પ્રતિજ્ઞા હતી તે હે કૃષ્ણ, કૂર અને જીવિત
જેને પ્રિય છે એવી હું છું તેણે કર્યું નહિ, હવે ત્યાં જવાથી (આવવાથી)
મને અર્જુનનો પુત્ર વિચાર કરી શું કહશે?

તત્ત્વનાકરવંકૃષ્ણનૃસંસાજીવિતપ્રિયા ।

ઇદાનીંમાંગતાંતત્રકિંનુવક્ષ્યતિફાલ્ગુનિઃ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरावाक्ये
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ सैवंविलप्यकरुणं सोन्मादेवतपस्विनी ।

उत्तरान्यपतङ्गमौकपणापुत्रगुह्मिनी ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે આ પ્રમાણે કહ્યું આવે એવો વિલાપ કરી ગાં-
ડાંથી યુક્ત હોય તેમ, તપસ્વિની, દીન, અને પુત્રને ઇચ્છનારાં ઉત્તરા ભૂમિ
ઉપર પડ્યાં. આ રીતે નાશ પામેલો છે પુત્રરૂપ સામાન જેનો એવાં તે ઉ-
ત્તરાને પડેલાં જોઇ દુઃખે પીડેલાં કુંતી અને સર્વ ભરતકુળની સ્ત્રીઓ વિ-
લાપ કરવા લાગી. હે રાજેન્દ્ર, તેથી મેં બડી જટલીવાર પાંડવોનું સ્થાન ન

જોઇ શકાય એવું અને પીડિત શબ્દોથી ગર્જનાવાળું થયું. તે વખતે હે રા-
જેન્દ્ર, તે વિરાટની પુત્રી પુત્રના શોકે પીડેલાંને મોહથી ધવાયેલાં એવાં બે ધ-
ડીવાર થયાં. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, પત્ની સંજ્ઞા પામીને ઉત્તરા તે પુત્રને જોળામાં
રાખી આ વચન બોલ્યાં—જે તું ધર્મને જાણનારનો પુત્ર છે તે અધર્મને જા-
ણતો નથી, જે તું વૃષ્ણિના ઉત્તમ વીર કૃષ્ણના ચરણમાં વંદન કરતો નથી.
હે પુત્ર, તું જામ પિતાને મારું આ વચન કહે—હે વીર, જ્યાંસૂધી કાળ ન
આવ્યો હોય ત્યાંસૂધી પ્રાણિયોએ મરવું સુસ્કલ છે જે હું અહિંઆજ તમા-
રાં પતિ અને પુત્ર વિના, મરણ થવું જોઈએ તોય નાશ પામેલી કલ્યાણ-
વાળી અને દ્રવ્ય રહિત થઈ જવું છું અથવા હે મહાબુજ, ધર્મરાજે મને
આજ્ઞા આપી છે માટે ઘેર જર બક્ષણ કરિશ કે હું તને ખાનારા અગ્નિમાં
પ્રવેશ કરિશ અથવા હે તાત, મરવું હલેલ છે જેથી પતિ અને પુત્રથી
વિહિન છતાં મારું આ હૃદય હજાર કટકા થઈ ચીરાતું નથી. હે પુત્ર, ઉમો
થા અને દુઃખ પામતાં આ પર દાદીને જો. પીડા પામેલાં, મ્હોટા સ્વર-
વાળાં, દીન અને શોક સમુદ્રમાં ખૂડેલાં માન્ય દ્રૌપદીને તથા સાત્વત કુળ-
નાં તપસ્વિની (સુમદ્રા)ને જો અને પારાધિએ વિધેલી મૃગીની પેઠે અ-
તિ દુઃખે પીડેલી મને જો. ઉમો થા અને પ્રથમની પેઠે ચપળ દૃષ્ટિવાળું,
કમળનાં પાંદડાં સરખાં નેત્રોવાળું શુદ્ધિમાન, લોકના નાથ (કૃષ્ણ)તું
મુખ જો. આ રીતે વિલાપ કરતાં પાછાં પડેલાં ઉત્તરાને જોઈ સર્વ સ્ત્રીઓ
તે વખતે ફરી તેને ઉડાડવા લાગ્યાં. તે સમયે ફરી ધૈર્યથી ઉડી મત્સ્ય દેશ-
ના પતિની પુત્રી બે હાથ જોડી પૃથ્વી વિષેજ કમળ સરખાં નેત્રવાળા કૃ-
ષ્ણને વંદન કરવા લાગ્યાં. આ રીતે તેના ધણા વિલાપને સાંભળી પુરુષોત્તમ
કૃષ્ણે ત્યારે આચમન લઈ બ્રહ્માસ્ત્રને હર્યું અને દશાર્હ કુળના અવિનાશિ
કૃષ્ણે તેને જીત્યાડવા પ્રતિજ્ઞા કરી અને શુદ્ધ મનથી જગતને સંભળાવતાં
કહ્યું—હે ઉત્તરા, હું જોડું બોલતો નથી, આ સાચું થશે, આ હું સર્વ જીવો-
ના જોતાં આને જીવાડું છું, જેમ મેં પોતાનાઓમાં પણ ક્યારેય પ્રથમ જો-
ડું કહ્યું નથી અને હું યુદ્ધથી પાછો હડયો નથી, તેમ આ જીવિત પામે.
જે રીતે મને ધર્મ તથા બ્રાહ્મણ વધારે પ્રિય છે તે રીતે અભિમન્યુનો આ
પુત્ર જન્મી મરેલો જીવો. જે પ્રમાણે હું ક્યારેય પણ અર્જુનમાં વિરોધ જા-
ણતો નથી તે સત્યથી આ, મરેલો બાળક જીવતો થાઓ. જેવી રીતે સત્ય
ને ધર્મ, નિત્ય મારામાં રહ્યાં છે તેવી રીતે, મરેલો આ અભિમન્યુથી થયે-
લો બાળક જીવો. જે રીતે મેં ધર્મથી કંસ તથા કેશિને હણ્યા છે તે સત્ય-

થી ફરી આ બાળક જીવે. આ રીતે વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે કહેયો તે બાળક હે ભરત શ્રેષ્ઠ મહારાજ, ધિરે ધિરે એતન સહિત યધી હાલવા લાગ્યો.

इत्युक्तोवासुदेवेनसन्नालोभरतर्षभ ।

शनैःशनैर्महाराजप्रास्पन्दतसचेतनः ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षित्संजीवने
ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ૬૯ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ ब्रह्मास्त्रंतुयदाराजन्कृष्णेनप्रतिसंहतम् ।

तदातद्वેરમત્વત્પિત્રાતેજસાભિવિદીપિતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન્, બ્યારે કૃષ્ણે બ્રહ્માસ્ત્રને હથેલ્યારે તમારા પિતાએ તેજથી તે ધરને શોભાવ્યું ને પછી તે ધરને તજી સર્વ રાક્ષસો નાશ પામ્યા અને અંતરિક્ષમાં હે કેશવ, ‘સારં કર્યું સારં કર્યું’ એમ વાણી થઈ તે વખતે હે નરોના ઇશ્વર, પ્રકાશિત એવુંજ તે અસ્ત્ર તમારા પિતામહ (દાદા) પાસે ગયું. ત્યારપછી તમારા પિતા ફરીને પ્રાણ પામ્યા. હે રાજન્, બ્યારે એ બાળક ઉત્સાહ પ્રમાણે તથા બળ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો ત્યારે તે ભરતકુળની સ્ત્રીઓ હર્ષિત થઈ. વળી બ્રાહ્મણો શ્રીકૃષ્ણની આગ્રા-થી સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) વાચન વાંચવા લાગ્યા અને તેથી ખુશી થયેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓ કૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગી. નૌકાને પામિને પાર જનારીયોની પેઠે ભરતકુળના શ્રેષ્ઠ નરોની સ્ત્રીઓ, કુંતી, દ્રુપદરાજની પુત્રી (દ્રૌપદી), સુભદ્રા અને ઉત્તરા તથા બીજી શ્રેષ્ઠ નરોની સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન મનવાળી થઈ. ત્યાં હે ભરત શ્રેષ્ઠ, મધ્ધ, નટ, દૈવને જાણનાર અને સુખકારી શયનને પૂ-છનારા સત્ત અને માગધોના સમૂહો કુરૂવંશની સ્તુતિઓની કથાઓવાળા આશિર્વાદોથી તે જનાર્દન (કૃષ્ણ)ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. હે ભારત, વ-ખત પ્રમાણે ઉભાં થઈ પ્રસન્ન થયેલાં ઉત્તરા પુત્રની સાથે યદુ પુત્ર કૃષ્ણને વંદન કરવા લાગ્યાં. આથી પ્રસન્ન થયેલા સમર્થ કૃષ્ણે વિશેષતાથી તથા બીજા ઉત્તમ વૃષ્ણિઓએ તેને બહુ રત્ન આપ્યાં ને હેમરાજ, સસ્ય પ્રતિગ્રા-વાળા જનાર્દન કૃષ્ણે તમારા એ પિતાનું નામ કહ્યું (પાડ્યું). તે વખતે આનું કહ્યું કે કુળનો ક્ષય થવાથી આ અભિમન્યુનો પુત્ર જન્મ્યો છે માટે આનું નામ પરિક્ષિત એવું થશે. પછી હે ભરતકુળના જનાધિપ, તમારા

પિતા કાળ પ્રમાણે વધવા લાગ્યા અને હે ભારતવીર, માસના થયેલા, તમારા પિતા સર્વ લોકના મનને ઉત્તમ આનંદ કરનાર થયા. એ પછી પાંડવો અતિ ઘણું ઉત્તમ ધન લઈ આવ્યા; તેઓને સમીપ આવેલા સાંભળી ઉત્તમ વૃષ્ણિઓ સામા ગયા અને પુરૂષો પુષ્પોના સમૂહોથી, વિચિત્ર પતાકાઓથી તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની ધ્વજોથી હસ્તિનાપુર નામના નગરને શણગારવા લાગ્યા, તેમ હે જનોના અધિપતિ, નગરના લોકો પણ ધરોને શણગારવા મંજ્યા તથા અતિ જૂદી જૂદી રીતે દેવ મંદિરોની પૂજન કરવા વિદુરે પાંડવોનાં પ્રિયની ઇચ્છાથી સદેશો કહાવ્યો. તે પછી ત્યાં પુષ્પોથી શોભેલા રાજમાર્ગો થયા અને તે શહેર પણ તૃપ્ત કરતા એવા ન્યાયવાળાઓથી અને ગાનારાઓના શબ્દોથી સમુદ્રના પ્રવાહની તુલ્ય શબ્દવાળું શોભવા લાગ્યું. તે વખતે હે રાજન, કુબેરના સ્થાન જેવું તે નગર એ તરફ સ્ત્રીપ સહાયવાળા નરોથી અને ત્યાં ત્યાં એકાંત સ્થળોમાં રહેલા બંદિતોથી સર્વ તરફ શોભિત થયું. તે સમયે એતરફથી વાયુએ કંપતી એવી પતાકાઓ દક્ષિણ અને ઉત્તર કુદ દેશોને દેખાડતી હોય તેમ હતી; તેમ તે વખતે રાજમાર્ગમાં રહેલા પુરૂષો પણ આજ સર્વ દેશનું કીડાનું સ્થાન રત્નના આભરણોનાં લક્ષણવાળું થયું છે એમ જાહેર કરતા હતા.

અઘોષયંસ્તદાચાપિપુરુષારાજધૂર્ગતાઃ ।

સર્વરાષ્ટ્રવિહારોઽચરત્નામરણલક્ષણઃ ॥૨૧॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥७०॥

वैशम्पायनउवाच ॥ तान्समीपगतान्श्रुत्वापाण्डवान्शत्रुकर्शनः ।

वासुदेवःसहामात्यःप्रययौसमुद्भ्रमणः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે પાંડવોને સમીપ આવેલા સાંભળી અમાલ્ય સહિત અને સ્નેહિ જનોના સમૂહ સહિત, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ સામા ગયા. આ રીતે જોવાની ઇચ્છાથી સામા ગયેલા તેઓ ન્યાય પ્રમાણે મળી તથા પાંડવો ધર્મ પ્રમાણે વૃષ્ણિઓની સાથે મળી ભેગા થઈ હસ્તિનાપુર નગર પ્રત્યે પેદા. હે રાજન, તે વખતે તેમ્હોટાં સૈન્યની ખરી અને ચક્રના અમ્રભાગના શબ્દથી પૃથ્વી તથા સ્વર્ગનું સંધળું આકાશ વ્યાપ્ત થયું અને અમત્ય સહિત તથા સ્નેહિ જનોના સમુદાય સહિત પ્રસન્ન મનવાળા તે પાંડવો અ

જનાઓને આગળ કરી પોતાના નગરમાં પેદા, અને તેઓ ન્યાય પ્રમાણે જતોના અધિપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને મળી પોતાનાં નામે કહેતા થકા તેના ચરણને વંદન કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની પછી તેઓ હે ભરત શ્રેષ્ઠ, હે રાજશ્રેષ્ઠ, સુમળ રાજની પુત્રી ગાંધારી ને કુંતીને ચરણમાં નમ્યા તથા તે વખતે વિદુરને પૂછ, વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીના પુત્ર યુયુત્સુને મળી તેઓએ સત્કાર કરેલા તે શ્રારાઓ અધિક શોભવા લાગ્યા. હે ભરતકુળના વૃષ, પછી તે વખતે તે શ્રારાઓએ તે પરમ આશ્ચર્ય, વિચિત્ર, મ્હોટું અદ્ભૂત, તમારા પિતાનું જન્મ સાંભળ્યું તે પ્રસિદ્ધ કર્મ બુદ્ધિમાન વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણનું સાંભળી તેઓ પૂજવા યોગ્ય દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને પૂજવા લાગ્યા. પછી કેટલાક દિવસ ગયા ત્યારે સત્યવતીના પુત્ર મહા તેજસ્વી વ્યાસ હસ્તિનાપુર નામના નગરમાં આવ્યા અને સર્વ કુરુકુળને ધારણ કરનારાઓ ન્યાય પ્રમાણે તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. વળી ત્યારે તેઓ વૃષ્ણ અને અધક કુળના શ્રેષ્ઠ નરોની સાથે તેને સેવવા લાગ્યા. ત્યાં જૂદા જૂદા ભેદ તથા આકારવાળી કથાઓ કહી ધર્મ પુત્ર યુધિષ્ઠિર વ્યાસને વચન કહેવા લાગ્યા. હે ભગવન્, તમારી કૃપાથી જ આ ઉત્તમ ધન આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ અશ્વમેધરૂપ મ્હોટા યજ્ઞમાં કરવા ઇચ્છું છું અને હે મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ, તમારાથી તેની આજ્ઞા લેવા ઇચ્છું છું, અમે સર્વ તમારે આધીન તથા મહાત્મા કૃષ્ણને આધીન છીએ. વ્યાસ બોલ્યા—હે રાજન્, તમને આજ્ઞા આપું છું જે હવે પછી કરવાનું હોય તે કરો અને વિધિ પ્રમાણે દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધથી યજ્ઞન કરો. હે રાજાઓના ઈદ્ર, અશ્વમેધ જરૂર સર્વ પાપોને ટાળનાર છે માટે તેથી યજ્ઞન કરી તમે પાપરહિત થશો એમાં સંશય નથી. વૈશંપાયને કહ્યું—હે કૌરવ, આ પ્રમાણે કહેલા તે ધર્માત્મા કુરુના રાજા યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરવામાં બુદ્ધિ કરી અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) પાસે તે સર્વની આજ્ઞા લઈ વક્તા એવા તે રાજા પછી વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ પાસે આવી વચન બોલ્યા—હે મહાબુદ્ધ અવિનાશિ પુરૂષોત્તમ, તમારાથી દેવકી દેવી સારી પ્રજાવાળાં છે માટે હું તમને જ કહું તે તમે અહિં કરો. હે યદુ પુત્ર, અમે તમારાં સામર્થ્યે જીતેલા ભોગોને ભોગવિએ છીએ અને તમે પરાક્રમ તથા બુદ્ધિથી આ પૃથ્વીને જીતેલી છે. હે દ્વૈષાહ કુળના કૃષ્ણ, તમે પોતાની દીક્ષા લહો; કારણ કે તમેજ અમારા ઉત્તમ ગુરુ છો અને તમારા યજ્ઞવાતીજ હું પાપરહિત થઈશ. તમેજ યજ્ઞ, અવિનાશી અને સર્વરૂપ છો, તમે ધર્મને પ્રજા પાળનાર છો, અને તમે સર્વ જીવોની ગતિરૂપ છો, આવી મારી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ છે.

વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) બોલ્યા—હે મહાબુજ, શત્રુને નિયમમાં રાખનારા, તમેજ એ સર્વરૂપ છો અને તમે સર્વ પ્રાણિઓની ગતિ છો, આવી મારી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ છે. હે રાજા, તમેજ હાલ કૌરવોના શરોમાં ધર્મથી શો-બો છો, અમે તમારા ગુણરૂપ થયેલા છીએ અને તમે અમારા રાજા અને ગુરુ માનેલા છો. હે ભારત, મેં આજ્ઞા આપેલા તમે યજ્ઞ કરો, તમેજ આ યજ્ઞ પામવા યોગ્ય છે માટે જેમાં ઇચ્છો તે કામમાં તમે અમને જોડો. હે અધરહિત, હું તમારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તમારું સઘળું કરિશ અને પૃથ્વીના પતિ તમે યજ્ઞ કરશો તેથીજ ભીમસેન, અર્જુન તથા માદ્રીના પુત્રો યજ્ઞ કરનારા થશે.

भीमसेनार्जुनौचैवतथामाद्रवतीसुतौ ।

इष्टवन्तोभविष्यन्तिवयोर्यष्टवतिपार्थिवे ॥૨૬॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि कृ० एक-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकुण्णेनधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ।

व्यासमामन्त्र्यमेधावीततोवचनमब्रवीत् ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે કૃષ્ણે આ પ્રમાણે ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું ત્યારે ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિરે વ્યાસને બોલાવી વચન કહ્યું—જ્યારે તમે સત્યતાથી અશ્વમેધ કરવાના વખતને જાણો ત્યારે તમે મને દીક્ષા આપજો; કારણ કે મારો યજ્ઞ તમારે આધીન છે. વ્યાસ બોલ્યા—હે કુંતીના પુત્ર હું, પૈલ ને યાજ્ઞવલ્કના પુત્ર, આ અમે જે વિધિ, કાળને અનુસરિ છે તેને તે પ્રમાણે કરનારા છીએ એમાં સંશય નથી. હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ, ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે તમારી દીક્ષા થશે માટે યજ્ઞ કાળે સામગ્રિઓ ભેગી કરો, તમારા યજ્ઞના કામની સિદ્ધિ સારૂ ઘોડાની વિદ્યા (જ્ઞાન)ને જાણનારા સૂત અને તેને જાણનારા વિષ્ણો યજ્ઞ યોગ્ય ઘોડાની પરીક્ષા કરો. પછી હે પૃથ્વીના પતિ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તેને છોડો, જેથી તે તમારા પ્રકાશિત યજ્ઞને દેખાડતો સમુદ્રરૂપ વસ્ત્રવાળી પૃથ્વી પ્રત્યે ચોતરફ ફરે. વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજેન્દ્ર, આ પ્રમાણે કહેલા પૃથ્વીના પતિ પાંડવ યુધિષ્ઠિર 'ઠીક' એમ કહી જે રીતે બ્રહ્મવાદિ વ્યાસે કહ્યું તેમ સઘળું કરવા લાગ્યા, ને

હે રાજેન્દ્ર, સર્વ સંકલ્પ કરેલા સામાન (પદાર્થો) તૈયાર થયા, તે વખતે તે રાજા ધર્મના પુત્રે સામગ્રિઓને એકઠી કરી. મ્હોટા મનથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ)ને નિવેદન કરી. પછી મહા તેજસ્વી વ્યાસે રાજા ધર્મના પુત્રને આમ કહ્યું—હે કૌરવ, કાળ પ્રમાણે અને યોગ પ્રમાણે અમે તમારી દીક્ષા માટે સજ્જ (તૈયાર) છીએ માટે જે કાષ્ટની તરવાર તે આમાં સુવર્ણની અને દર્ભની મુડી સુવર્ણની જોડાયે. જે બીજા પણ કંઈ તેમાં યોગ્ય હોય તે સુવર્ણનું કરો. પછી આજ પૃથ્વીમાં ક્રમ પ્રમાણે ઘોડાને છોડો અને તે અતિ રક્ષા કરેલો શાસ્ત્ર પ્રમાણે તથા વિધિ પ્રમાણે ફરો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે બ્રહ્મન, આ ઘોડો જેમ છોડશું તેમ ઇચ્છા પ્રમાણે આ પૃથ્વીમાં ફરશે પણ તેમાં આમ વિધિ (કરાવ) કરો કે હે મુનિ, કોણ! પૃથ્વીમાં ફરતાં ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા ઘોડાને પાળશે તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજેન્દ્ર, આ પ્રમાણે કહેલા તે કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) બોલ્યા કે—ભીમસેનનો ન્હાનો ભાઈ, સર્વ ધનુર્ધારિયોમાં શ્રેષ્ઠ, સહન કરનાર, જય પામનાર અને જે ધીરજ યુક્ત છે તે અર્જુન અને પાળશે; કેમકે નિવાત કવચ દૈત્યોનો અંત કરનાર તે પૃથ્વીને જીતવા સમર્થ છે. તે પાસેજ દિવ્ય આસ્ત્રો, દિવ્ય કવચ, દિવ્ય ધનુષ અને બાથા છે માટે તે એની પાછળ જશે. હે ત્વષ્ટ્ર શ્રેષ્ઠ, ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ અને સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ એવો તે જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તમારા ઘોડાને ફેરવશે, જે મહાભુજ, કમળની તુલ્ય નેત્રવાળો, સુંદર, શૂર, રાજપુત્ર અને અભિમન્યુનો પિતા છે તે એને પાળશે. હે ત્વષ્ટ્ર, મહા પરાક્રમી, તેજસ્વી, કુંતીનો પુત્ર ભીમસેન અને નકુલ દેશને સાચવવા સમર્થ છે તેમ હે કૌરવ, બુદ્ધિમાન, મહાયશસ્ત્રી સહદેવ, વિધિ પ્રમાણે સઘળા કુટુંબરૂપ તંત્રનું સમાધાન કરશે. આ રીતે ન્યાય પ્રમાણે તે સઘળું કહેલા, કુરુકુળને ધારણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે કર્યું અને અર્જુનને પણ ઘોડાની પાછળ જવા સંદેશો આપ્યો (ખબર આપ્યા). યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે શૂર અર્જુન, આવો અને તમે આ ઘોડાને પાળો, તમેજ આને સાચવવા યોગ્ય છો, બીજો કોઈપણ માનવ આની રક્ષા કરી શકનાર નથી. વળી હે પાપ અથવા દુઃખરહિત, મહાભુજ, જે નરાધિપ (રાજાઓ) તમારી સામા આવે તેઓ સાથે જે રીતે ક્લેશ ન થાય તે રીતે તમારે કરવું અને હે મહાભુજ, તમારે સર્વ પૃથ્વીના પતિયો (રાજાઓ)ને આ, મારો યજ્ઞ કહેવો અને વખતે ‘આવજો’ એમ કહેવું. વૈશંપાયને કહ્યું—આ રીતે તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે ભાઈ અર્જુનને ઠીક ભીમસેન તથા નકુળને શેઠેરનાં રક્ષ-

જામાં ધાર્યા અને તે વખતે યુધિષ્ઠિરે પૃથ્વીપાળ (રાજા) ધૃતરાષ્ટ્રની અનુ-
મતિ (આજ્ઞા) લઈ યુદ્ધના પતિ સહદેવને કુટુંબના તંત્ર (વ્યવસ્થા) માં ધા-
રણ કર્યા.

કુટુમ્બતન્ત્રેચતદાસહદેવંયુધાંપતિમ્ ।

અનુમાન્યમહીપાલંધૃતરાષ્ટ્રંયુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि य० द्विसप्त-
तितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ दीक्षाकालेतुसम्प्राप्तेतस्तेसुमहात्विजः ।

विधिवद्विषयामासुरश्वमेधायपार्थिवम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું-જ્યારે દીક્ષાનો વખત આવ્યો ત્યારે અતિ મહોટા ઋ-
ત્વિજો (ઋગ્વેદને જાણનારા) વિધિ પ્રમાણે અશ્વમેધ સાર પૃથ્વીના પતિ
યુધિષ્ઠિરને દીક્ષા આપવા લાગ્યા અને અશ્વમેધના આરંભરૂપ પશુઓનાં બં-
ધનોને કરી દીક્ષા પામેલા તે, મહા તેજસ્વી, પાંડુના પુત્ર ધર્મરાજ, ઋત્વિ-
જો સાથે અતિ શોભવા લાગ્યા, તથા ધણાં તેજવાળો, બ્રહ્મવાદિ, વ્યાસે પોતે
શાસ્ત્રની વિધિથી અશ્વમેધને અર્થે ઘોડો છોડ્યો. તે વખતે હે રાજા, દીક્ષા
વાળા, સુવર્ણની માળા યુક્ત, સુવર્ણ જેના કંઠમાં છે એવા તે રાજા ધર્મરાજ
અતિ પ્રકાશ પામેલા અગ્નિની પેઠે શોભવા મંજ્યા. કાળાં ચર્મવાળા, દંડ
જેના હાથમાં છે, જેનાં વસ્ત્રો હીરનાં છે એવા તે, કાંતિમાન ધર્મના પુત્ર,
જે રીતે યજ્ઞમાં પ્રજાપતિ શામે તે રીતે અત્યંત શોભતા હતા. હે જનાધિપ, તેમજ
એની તુલ્ય વેશવાળા, સર્વ ઋત્વિજો થયા હતા અને અર્જુન પણ પ્રદીપ્ત થયેલા
અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. પછી પૃથ્વીપાળ ધર્મરાજની આજ્ઞાથી ઘોળા ઘોડાવાળા
અર્જુન જેમાં મુખ્ય કાળો વર્ણ છે એવા તે (યજ્ઞના) ઘોડા પ્રત્યે ગયા. હે પૃથ્વીપા-
લ, હે રાજા, ગાંડિવ ધનુષને ફેંકનાર, આંધેલ હાથના મોઝવાળા, હર્ષયુક્ત
અર્જુન જ્યારે તે ઘોડાને અનુસર્યા ત્યારે હે સમર્થ રાજા, પ્રયાણ કરનારા,
કુર શ્રેષ્ઠ અર્જુનને જેવાની ઇચ્છાથી કુમાર (બાળક)થી માંડી સઘળું તે
શેહેર આવ્યું (અર્થાત્ શેહેરના સર્વ લોક આવ્યા) અને તે ઘોડાને તથા તે
ઘોડાની પાછળ જનારને જેવાની ઇચ્છાવાળા તે લોકોના એક બીજના
સંમર્દ (અથડાવા)થી જાણે ઉનાશ અથવા ધામ થતો હોય તેમ થવા લાગ્યું.
તે વખતે હે મહારાજ, કુંતીના પુત્ર અર્જુનને જેનારા નરોત્તો શબ્દ દિશાઓ

તથા આકાશને પૂરનાર (ગન્ધવનાર) થયો. આ ક્રાંતિમાન કુંતીના પુત્રનો ઘોડો જય છે કે જેની પાછળ મહાભુજ, ઉત્તમ ધનુષ્ને સ્પર્શ કરતા અર્જુન જય છે. આ રીતે બોલનારાઓની હે ભારત, 'તમે નિર્વિદ્ધ પધારો, તમારું કલ્યાણ થાઓ અને પાછા સુખથી આવો' એવી વાણી ઉદાર બુદ્ધિવાળા, જીવતાના સ્વભાવવાળા અર્જુને સાંભળી. પછી હે મનુષ્યોના ઈંદ્ર, બીજા પુ-રુષો વાક્ય બોલ્યા કે અમે સંમર્દ (ભીડ)માં એને જોતા નથી પણ આ ધનુષ દેખાય છે એ ભયંકર શબ્દવાળું, પ્રખ્યાતિ પામેલું ગાંડિવ નામે ધનુષ છે. એ અમંગલ વિના, કલ્યાણથી ક્યાંયથી ભય વગરના માર્ગ પ્રત્યે જાઓ અને જ્યારે એ પાછા આવશે ત્યારે આપણે પાછા આવેલા એને અવશ્ય જોઈશું વિગેરે આવી મનુષ્ય તથા સ્ત્રીઓની મધુર વાણી વારંવાર ઉદાર બુ-દ્ધિવાળા અર્જુને સાંભળી. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, યાજ્ઞવલ્ક્યનો શિષ્ય, યજ્ઞનાં કર્મમાં કુશળ, અને વેદના પારને પામનારો બ્રાહ્મણ શાંતિને અર્થે કુંતિપુત્રની સાથે ગયો, તેમ હે પૃથ્વીને પાળનાર વૃષ, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી વિધિ પ્રમાણે વેદના પારને પોહોંચનારા, ધણા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિઓ તે મહાત્માની પાછળ ગયા ને હે શ્રેષ્ઠ મહારાજ, તે ઘોડો પાંડવોએ અસ્ત્રના તેજથી જીતેલી પૃ-થ્વીમાં દેશ પ્રમાણે ફરવા લાગ્યો. ત્યાં હે વીર, જે વિચિત્ર અને મ્હોટાં પાંડવનાં યુદ્ધ થયાં હતાં તે તમને કહું છું-હે રાજન, તે ઘોડો પૃથ્વીમાં પ્રદક્ષિણ થાય તેમ વર્તેતો હતો. તે પ્રથમ હે મહીપાલ, ઉત્તરમાં ચાલ્યો તે સમજો. તે વખતે તે ઉત્તમ ઘોડો પૃથ્વીપતિ રાજાઓના દેશોને ઉલ્લંઘન કર-તો ધીરેથી ચાલતો હતો, તેમ ઘોળા ઘોડાવાળો મહારથી અર્જુન પણ ધી-રેથી જતો હતો. હે મહારાજ, ત્યારે નાશ પામેલા બાંધવોવાળા જે ક્ષત્રિયો ત્યાં યુદ્ધ કરતા હતા, તે લાખો રાજાઓની ગણના નથી. હે રાજન, યુદ્ધ-માં જેઓનો પરાભવ કર્યો હતો તે ધણા ધનુર્ધારિ કિરાત (ભિક્ષ), યવન, મ્હેચ્છ અને બીજા બહુ પ્રકારના લોકો, તેમ જેઓના નર અને વાહનો હર્ષ પામેલા છે એવા આર્ષ, પૃથ્વીપાળો (રાજાઓ) અને ધણા યુદ્ધમાં દુષ્ટ મદવા-ળા (છકેલા) રાજાઓ પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે મળ્યા. આ રીતે હે પૃથ્વીપાળ, ત્યાં ત્યાં અર્જુનનાં જૂદા જૂદા દેશથી આવેલા, પૃથ્વીપાળો (રાજાઓ) સાથે યુદ્ધ થયાં પણ હે નિષ્પાપ રાજન, એ તરફથી જે મ્હોટાં અને પ્રતાપિ યુદ્ધ થયાં તે, કુંતીના પુત્ર (અર્જુન)નાં યુદ્ધો તમને કહું છું.

યાનિતૂમયતોરાજન્પ્રતપ્તાનિમહાન્તિચ ।

તાનિયુદ્ધાનિવક્ષ્યામિકૌન્તેયસ્યતવાનઘ ॥૨૮॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० त्रिस-
प्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ त्रिगर्त्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैःकिरीटिनः ।

महारथसमाज्ञातैर्हतानांपुत्रनप्तृभिः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—મુગટવાળા અર્જુનનું પ્રથમ કરેલાં વૈરવાળા, મહાર-
થિયોએ આજ્ઞા કરેલાઓએ હણેલાઓના પુત્ર પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર વગેરે
સંબંધવાળા, ત્રિગર્ત દેશના રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયું. જ્યારે યજ્ઞના ઉત્તમ
ઘોડાને આવેશે જાણ્યો ત્યારે તે શૂરાઓ સજ્જ થઈ દેશના અંતભાગમાં
આવી વિંટીવળ્યા અને હે રાજા, જેઓએ ભાથા આપેલા છે એવા તે રથ-
વાળા યોદ્ધાઓ શણગારેલા, સારા ઘોડાઓથી યજ્ઞના ઘોડાને ઘેરી ગ્રહણ
કરવા લાગ્યા. તે સમયે ત્યાં શત્રુઓને દમનાર, મુગટવાળા અર્જુન તેઓની
કરવાની ઇચ્છાને જાણીને શાંતિ પૂર્વક તે શૂરાઓને વારવા લાગ્યા, તે નિવા-
રણનો અનાદર કરી તે સર્વ તે વખતે આણેથી પ્રહાર કરવા મંડ્યા; તોય
મુગટવાળા અર્જુને તમે ગુણ તથા રજ્જે ગુણથી ઢાંકેલા તેઓને નિવારણ
તથા હે ભારત, હસતા હોય તેમ જીતનાર સ્વભાવવાળા અર્જુન તેઓ પ્રત્યે
હે અધર્મ જાણનારાઓ, જીવવુંજ શ્રેયસ્ક છે માટે નિવૃત્ત થાઓ એમ ઓ-
ઘ્યા, કારણ કે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તે શૂર અર્જુનને વાસ્યા હતા કે હે પાર્થ,
તમારે જેઓના આંધોને હણ્યા છે તે પૃથ્વીપતિ રાજાઓને હણવા નહિ.
આવાં બુદ્ધિમાન ધર્મરાજનાં વચનને સાંભળવાથી તેણે તે વખતે તેઓને
'પાછાવજો' એમ કહ્યું પણ તેઓ નિવૃત્ત થયા નહિ, ત્યારે યુદ્ધમાં ત્રિગર્ત દેશ-
ના રાજા, સૂર્યવર્માને આણેના સમૂહથી ઘેરિને ધનંજય (અર્જુન) હસવા
લાગ્યા. પછી તેઓ રથના શબ્દથી, રથનાં ચક્રના અગ્ર ભાગના શબ્દથી સ-
ર્વ દિશાઓને પૂર્ણ કરી અર્જુનની સમીપ દોડ્યા અને હે રાજેન્દ્ર, તે વખતે
શીઘ્ર અસ્ત્રને દોખાડનારા, સૂર્યવર્માએ નમેલા અગ્ર ભાગવાળા સો આણુ કું-
તીપુત્ર અર્જુનની ઉપર નાંખ્યા. તેમજ તેને અનુસરનારા, અર્જુનના વધને
ઇચ્છનારા, જે ખીજ, મ્હોટાં ધનુષવાળા હતા તેઓ પણ આણુની વૃદ્ધિઓ
મૂકવા લાગ્યા. તે સમયે હે રાજા, તે પાંડવ અર્જુન પ્રસંગના અગ્ર ભાગ-
થી કે કેલાં બહુ આણેથી શત્રુના અતિ ઘણા આણેને કાપવા લાગ્યા તથા
તે બુદ્ધિ વિષે પડવા લાગ્યાં. વળી તેનોજ ન્હાનો ભાઈ, તેજસ્વી, યુવાન કે-

તુવર્મા, ભાઈના કાર્ય માટે યશસ્વિ પાંડવની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે કેતુ-
વર્માને યુદ્ધમાં સમીપ આવતો જોઇ શત્રુના શરને હણનાર અર્જુન તીક્ષ્ણ
બાણોથી પ્રહાર કરવા મંડ્યા. જ્યારે કેતુવર્માને હણ્યો ત્યારે મહારથી ધૃતવ-
ર્મા, ઝટ રથમાં બેસી તેને દોડાવતો આવી બાણોથી અર્જુન તરફ વૃષ્ટિ કર-
વા મંડ્યો. તે બાળક ધૃતવર્માની તે શીઘ્રતાને જોઇ નિદ્રાને જીતનાર, મહા
તેજસ્વી, પરાક્રમી અર્જુન અતિ પ્રસન્ન થયા. તે વખતે ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુન
તેને બાણ લેતાં દેખતા ન હતા; તેમ સાંધતાં દેખતા ન હતા પણ બાણોને
કેંકતા દેખતા હતા. આથી તે અર્જુન યુદ્ધમાં તે ધૃતવર્માને બે ઘડીવારતો
મનથી હર્ષ પમાડતા વખાણવા લાગ્યા અને યુદ્ધમાં મહાભુજ, કુરૂવીરને પ્રી-
તિપૂર્વક હસતા હોય તેમ રહેલા અર્જુને સર્પની પેઠે ક્રોધ પામેલા તે ધૃત-
વર્માને પ્રાણથી રહિત ન કર્યો. તે રીતે ઘણું તેજવાળા કુતિપુત્રે રક્ષા કરેલા તે
ધૃતવર્માએ તે વખતે દીપ્ત બાણ અર્જુન ઉપર છોડ્યું, તેથી ઝટ હાથમાં અતિ
ધાયણ થયેલા અર્જુન થયા અને મોહથી ગાંડિવ ધનુષને મૂક્યું અને તે પૃ-
થ્વીતલે પડ્યું. આ રીતે હે સમર્થ, ભરત કુળમાં થયેલા, તે અર્જુનના હા-
થથી પડતાં ધનુષનું ૩૫ ઈંદ્રના ધનુષના સરખું થયું. જ્યારે તે દિવ્ય મ-
હા ધનુષ મહા યુદ્ધમાં પડ્યું ત્યારે પૃથ્વીપતિ (રાજા) ધૃતવર્મા શબ્દ સહિ-
ત હાસ્ય કરવા લાગ્યો, ત્યારે રોષથી પીડેલા, જીતનારા અર્જુને હાથથી ૩-
ધિરને લુપ્ત તે દિવ્ય ધનુષ લીધું અને બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવી. પછી તે સમ-
યે તેનાં કર્મેને વખાણનારાં, જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં પ્રાણિયોનો હલહલાશબ્દ,
સ્વર્ગને સ્પર્શ કરનાર થયો. અને તે કાળમાં જીતની પ્રકૃતિવાળા અર્જુનને ક્રો-
ધ પામેલા તથા કાળ, અંતક અને યમની ઉપમા અપાય એવા જોઇ ચોત-
રફથી આવેલા ત્રિગર્ત દેશના યોદ્ધાઓ વિંટીવળ્યા. આ રીતે જ્યારે તેઓ
ધૃતવર્માની પૂર્ણતાની ઇચ્છા સારૂં સમીપ આવી નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને
વિંટવા (ઘેરવા) લાગ્યા ત્યારે અર્જુન ત્યાં ક્રોધ પામ્યા અને તેણે ઝટ મ-
હેંદ્રના વજ્રના સરખાં લોહનાં ઘણાં બાણોથી તેઓના અદાર યોદ્ધાઓને
માર્યા. વળી તેઓને જંગાણ પડેલા જોઈ ત્વરાવાળા, શબ્દ થાય તેમ હ-
સતા અર્જુન સર્પના જેવા આકારવાળા બાણોથી હણવા મંડ્યા અને હે
રાજા, અર્જુનના બાણોથી પીડા પામેલા તે સર્વ ત્રિગર્તના મહારથિઓ ભ-
ગ્ન મનવાળા થઈ દિશાઓ તરફ દોડવા લાગ્યા તથા સંશયક યોદ્ધાઓને હ-
ણનારા, તે ઉત્તમ પુરૂષ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે અમે સર્વ તમારા હાસ
છીએ અને સર્વ તમને વશ પામનાર છીએ માટે હે કૌરવ પુત્ર, હે કુતીપુ-

ત્ર, નત્ર, ઉમેલા દાસ એવા અમોને આજ્ઞા કરો, અમે તમારું સધળું પ્રિય કરશું. આ તેઓનું વચન જાણી તે વખતે અર્જુને તે સર્વને કહ્યું—હે ત્રપો (રાજાઓ), જીવિતની રક્ષા કરો અને આજ્ઞા અહણ કરો.

एतदाज्ञायवचनं सर्वस्तानब्रवीत्तदा ।

जीवितंरक्षतवृषाःशासनंप्रतिगृह्यताम् ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रि० चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ प्राग्ज्योतिषमथाम्येत्यव्यचरत्सहयोत्तमः ।

भगदत्तात्मजस्तत्रनिर्ययौरणकर्कशः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—પછી તે ઉત્તમ ઘોડા પ્રાજ્ઞ્યોતિષ પુરની પાસે આવી ફરવા લાગ્યો, ત્યાં યુદ્ધમાં ઉગ્ર એવો ભગદત્ત રાજાનો પુત્ર લડવા નિકળ્યો અને હે ભરત શ્રેષ્ઠ, તે પૃથ્વીપતિ (રાજા) વજ્રદત્ત પાંડુના પુત્રના ઘોડાને પોતાના દેશના અંત (છેડાના) ભાગમાં આવેલો જોઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ રીતે તે ભગદત્તનો પુત્ર રાજા વજ્રદત્ત નગરથી નિકળ્યો અને આવતા ઘોડાને ખેંચી નગરની સમીપ ચાલ્યો, તેને જતો જાણી તે વખતે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાભુજ અર્જુન ઝડપ ગાંડીવ ધનુષને હલાવતા વેગથી દોડ્યા. તે વખતે ગાંડીવથી છૂટેલા બાણોથી મોઢ પામેલો તે શર રાજા તે ઘોડાને તણ તે વખતે કુંતી પુત્રની તરફ દોડ્યો અને ફરી નગરમાં આવી સળંગ થયેલો, યુદ્ધમાં ઉગ્ર એવો તે ઉત્તમ રાજા શ્રેષ્ઠ હાથિ ઉપર બેસી બહાર નિકળ્યો. પછી મસ્તક ઉપર ધરાતાં ઘોળાં છત્રથી અને હળાતાં એવાં ઘોળાં ચમરથી યુક્ત એવો તે મહારથી પાંડવોમાંના મહારથિ કુંતી પુત્ર અર્જુનની પાસે આવી અન્નભુષણથી તથા મોહથી તેને યુદ્ધ સાફ બોલાવવા લાગ્યો અને ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ મદને ઝરનાર જેના મંડસ્થાનનો અગ્ર ભાગ છે એવા, પર્વત સરખા શત્રુના હાથિને નિવારણ કરનારા, જળને ઝરનારા મ્હોટા મેઘ સરખા, શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે કલ્પેલા, યુદ્ધમાં નજીક મરણને લીધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને યુદ્ધ વિષે જેનો દુષ્ટ મદ છે એવા હાથિને શ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુન તરફ મોકલ્યો. આ રીતે તે રાજાએ પ્રેરણા કરાવે, તે મહા બળવાન હાથી તે વખતે અંકુશથી જાણે આકાશમાં ઉડનાર હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. હે ભારત રાજા, તેને આવતો.

જોઈ ક્રોધ પામેલા ધનંજય (અર્જુન) ભૂમિ ઉપર રહેલા છતાં હાથિ ઉપર રહેલાને યુદ્ધ કરાવવા લાગ્યા. પછી ક્રોધ પામેલા વજ્રદંતે ઝટ અર્જુનની ઉપર પતંગીઆ અથવા તીડોની પેઠે વેગવાળા અગ્નિ સરખા તોમર નાંખ્યા. તેજ વખતે અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્થી થયેલા, આકાશમાં જનારા બાણોથી પોતાની પાસે ન આવેલા તે તોમરોને અધરજ બે કટકા ત્રણ કટકાકરિ કાપી નાંખ્યા. તે રીતે તે તોમરોને કાપેલા જોઈ ત્વરાથી તે ભગદત્તનો પુત્ર છૂટા બાણો પાંડવ અર્જુન પ્રત્યે મૂકવા લાગ્યો; સારે અર્જુન પણ ક્રોધવાન થઈ અતિ ઉતાવળથી સુવર્ણના અગ્રવાળા આડાં જનારા બાણોને ભગદત્તના પુત્ર તરફ ફેંકવા લાગ્યા. તે બાણોથી વિધેલો અને મહા યુદ્ધમાં અતિ ધાયલ થયેલો મહા તેજસ્વી તે વજ્રદંત પૃથ્વી ઉપર પડ્યો પણ સ્મરણે એને તળ્યો નહિ (પણ એની સ્મરણ શક્તિ નાશ પામી નહિ), તેથી ફરી તેણે યુદ્ધમાં ઉત્તમ હાથિને છોડી વ્યગ્ર થયા વિના જ્યની ઇચ્છાથી અર્જુન તરફ મોકલ્યો; સારે ક્રોધ પામેલા અર્જુને કાંચળી વગરના સર્પની ઉપમા અપાય એવા, અને બળતા અગ્નિના સરખા બાણો તે તરફ નાંખ્યા. તેઓએ વિધેલો રૂધિરને સ્રવતો તે મ્હોટો હાથી તે વખતે જેમ બહુ સરવાણીવાળાં, ગેરથી યુક્ત જળને ઝરનાર પર્વત શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.

સૈતૈર્વિદ્વોમહાનામોવિસ્ત્રવનૂરુધિરંબભૌ ।

ગૈરિકાક્તમિવામ્મોદ્રિર્બહુપ્રસ્ત્રવણંતદા ॥૨૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि व० पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

एवंत्रिरात्रमभवत्तद्युद्धंभरतर्षभ ।

अर्जुनस्यनरेन्द्रेणवृत्रेणेवશतक्रतोः ॥१॥

હે ભરત શ્રેષ્ઠ, એ રીતે જેમ સો ધનુવાળા ઈર્ષનું વૃતાસુરની સાથે યુદ્ધ થાય તેમ અર્જુનનું નરપતિ (રાજા)ની સાથે ત્રણ રાત્રિ સુધી યુદ્ધ થયું. પછી એથે દિવસે મહા બળવાન વજ્રદંત, શબ્દ સહિત હાસ્ય કરી હસવા લાગ્યો અને આ વાક્ય બોલ્યો—હે અર્જુન, હે અર્જુન ઉભા રહો મારાથી જીવતા છૂટશે નહીં, હું તમને હણી વિધિ પ્રમાણે પિતાને જળ અર્પણ કરિશ. તમે પિતાના મિત્ર, મારા વૃદ્ધ પિતા ભગદત્તને હણ્યા, એ મારા પિતા

૪૬ હતા પણ આજ હું જે બાળક છું તેને યુદ્ધ કરાવે. આ પ્રમાણે કહી ક્રોધ પામેલા રાજા ભગદત્તે હે કૌરવ, હાથિને પાંડવ તરફ મોકલ્યો. આ રીતે શુદ્ધિમાન વજ્રદત્તે મોકલાતો મ્હોટો હાથી આકાશમાં ઉડતો હોય તેમ પાંડવની સમીપ દોડ્યો અને જેમ જળને આપનાર મેઘ નીલ પર્વતને બીજવે તેમ તે મ્હોટો હસ્તિ સુંઢના અગ્રભાગથી નાંખેલા છાંટાથી નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને ભિંજવવા લાગ્યો. આ રીતે તે રાજાએ મોકલેલા મેઘની પેઠે વારંવાર સુખના આડંબરવાળા શમ્બોથી ગર્જના કરતો તે હાથી અર્જુનની તરફ દોડ્યો અને હે રાજા, વજ્રદત્તે મોકલેલો તે મ્હોટો હાથી ત્વડ કરતો હોય તેમ શીઘ્ર કૌરવોના મહારથિ અર્જુન પ્રત્યે આવ્યો. આ રીતે વજ્રદત્તના તે હાથિને આવતો જાણી ગાંડીવનો આશ્રય કરી બળવાન, શત્રુને હણનાર તે પાંડવ કંપ્યા નહિ અને હે ભારત, તે રાજાનાં મ્હોટાં પ્રથમનાં વૈરને તથા કાર્યનાં વિઘ્નને સંભારિ (વિચારિ) ક્રોધ પામ્યા. પછી તે વખતે ક્રોધ પામેલા પાંડવ બાણના સમૂહથી તે હાથિને જેમ કાંઠો મગરનાં સ્થાનરૂપ સમુદ્રને ડેલે તેમ નિવારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અર્જુને નિવારેલા બાણોએ વિધેક્ષા અંગવાળો, તે શોભિત ઉત્તમ હાથી જે રીતે પિચ્છાંથી વિધેલી શાહુડી ઉભી રહે તે રીતે ઉભો રહ્યો અને હાથિને નિવારેલો જેઈ રાજા ભગદત્તનો પુત્ર, તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા મંડ્યો અને અર્જુન ક્રોધથી વ્યામ થયા તથા મહાશુભ અર્જુને શત્રુને હણનારા બાણોથી તે બાણોને વાસ્યા તે કર્મ આશ્ચર્ય જેવું થયું. તે સમયે ફરી ક્રોધ પામી પ્રાજ્ઞ્યોતિષના અધિપતિ રાજાએ બળવાન પર્વતની ઉપમા અપાય એવા મ્હોટા હાથિને મોકલ્યો, તેને ભેરથી આવતો જેઈ ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુને હાથિની તરફ અગ્નિના સરખું નારાય (બાણ) નાંખ્યું. તેથી મર્મસ્થાનકોમાં અતિ ધવાએલો તે હાથી વજ્રથી ધાયલ થયેલા પર્વતની પેઠે તત્કાલ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. આ રીતે અર્જુનના બાણે હણેલો, પડતો એવો તે હાથી, વજ્રથી પીડા પામી, પૃથ્વીમાં પેસતા મ્હોટા પર્વતના સરખો શોભવા લાગ્યો. બ્યારે વજ્રદત્તનો તે હસ્તિ પડ્યો ત્યારે ભૂમિ વિષે રહેલા તે રાજાને અર્જુને 'તમારે બીવું નહિ' એમ કહ્યું; કારણ કે પ્રયાણ વખતે મને મહા તેજસ્વિ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું છે કે-હે ધનંજય (અર્જુન), તારે કાઈ રીતે પણ રાજાઓને હણવા નહિ, વળી હે નર શ્રેષ્ઠ, આમ કરવાથી આ સઘળું કાર્ય થશે, તેમ હે ધનંજય (અર્જુન), તારે યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓને પણ હણવા નહિ અને સર્વ રાજાઓને પણ કહેવું કે તમે સ્નેહિતો સાથે યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધનો અનુભવ કરો. આ રીતે ભા-

ઈનું વચન સાંભળ્યું હતું તેથી હે નરાધિપ, તમને હણતો નથી. હે પૃથ્વીના ઈશ્વર, ઉમા થાઓ તમને ભય નથી માટે કલ્યાણવાળા સુખથી જાઓ, અને હે મહારાજ, જ્યારે યુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો અશ્વમેધ થાય ત્યારે આવતી બીજી ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસ આવજો, આ પ્રમાણે પાંડવ અર્જુને કહેલા તથા જીતેલા, તે રાજા ભગદત્તનો પુત્ર તે વખતે 'તમે કહો છો તેમજ કરિશ' એમ વાક્ય બોલ્યો.

एवमुक्तःसराजातुभगदत्तात्मजस्तदा ।

तथेत्येवाब્રવીद्वाक्यंपाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥૨૬॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि व० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ૭૬ ॥

વૈશંપાયનઝવાચ ॥ સૈન્યવૈરભવદ્યુદ્ધંતતસ્તસ્યકિરીટિનઃ ।

हतशैर्पैर्महाराजहतानांचमुतैरपि ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે મહારાજ, તે પછી તે મુગટવાળા અર્જુનનું યુદ્ધ હજોલાઓથી શેષ રહેલા હજોલાઓના પુત્ર એવા, સિંધુ દેશના યોદ્ધાઓની સાથે થયું. તે રાજાઓ દેશમાં આવેલા શ્વેત વાહનવાળા પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને સાંભળી ન સહન કરતા સામા ગયા અને વિષની ઉપમાવાળા તેઓએ દેશના અંતભાગમાં આવેલા તે ઘોડાને ધારિ ભીમસેનથી ન્હાના કુંતીપુત્ર અર્જુનથી ભય ધારણ કર્યું નહિ તથા તેઓ યજ્ઞના ઘોડાની સમીપ પગવાળા રહેલા ધનુષ જોના હાથમાં છે એવા અર્જુનની પાસે ગયા. પછી મહા પરાક્રમિ નરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને જીતવાને ઇચ્છનારા અને પૂર્વે યુદ્ધમાં હારેલા તે રાજાઓ તેને વિંડીવળ્યા તથા તે વખતે વિવિધ નામ, ગોત્ર, અને કર્મોને પણ કહેતા એવા તેઓ બાણોની વૃષ્ટિથી કુંતીપુત્ર અર્જુનને ઢાંકવા લાગ્યા. આ રીતે હાથિને હઠાવનારા, બાણોના સમૂહોને ફેંકતા અને યુદ્ધમાં જયને ઇચ્છતા એવા તેઓ કુંતીના પુત્રને ઘેરી વળ્યા અને રથમાં બેઠેલા તે સર્વ શરઓ તે કૃષ્ણ (અર્જુન)ને યુદ્ધમાં ઉગ્ર કર્મવાન્ જોઈ પાયદળ એવા પણ તે અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને તેઓ નિવાત કવચ દૈત્યોના અંતને કરનારા, સંશયક યોદ્ધાઓને હણનારા, ને સિંધુ દેશના રાજાને મારનારા તે શર પ્રત્યે પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પછી હજાર રથથી અને દશહજાર ઘોડાથી અર્જુનને કોઈકરૂપ કરી પ્રસન્ન મનવાળા થ-
૨૦

યા. તેમ હે કૌરવ, પૂર્વે યુદ્ધમાં અર્જુનને કરેલા સિંધુદેશના રાજા નયદ્રથના તે વધને સંભારતા શૂરાઓ સર્વ, મેઘની પેઠે તે વખત યુદ્ધમાં આણુ વૃષ્ટિ ફેંકવા લાગ્યા અને તે આણુએ વિટેલા, કુંતીપુત્ર અર્જુન જેમ વાદળો માંહે સૂર્ય શોભે તેમ શોભતા હતા. વળી હે ભારત, આણુએ ઢાંકેલા તે શ્રેષ્ઠ પાંડવ પાંજરાની મધ્યમાં ફરનારા પદ્મિની પેઠે પ્રકાશતા હતા. હે રાજા, બ્યારે કુંતીપુત્ર આણુથી પીડિત થયા ત્યારે સઘળું ત્રણ જગત્ હાહાકાર કરનાર થયું અને સૂર્ય કાંતિ રહિત થયા. પછી હે મહારાજ, રવાડાંઓને હર્ષ પમાડનાર વાયુ વાવા લાગ્યો અને એકજ વખતે રાહુએ સૂર્ય તથા ચંદ્રને ગળ્યા (અહણ કચ્યા-અચ્યા). ચોતરફથી પડતી ઉલ્કાઓ સૂર્યને હણવા લાગી. હે રાજા, મહા પર્વત કૈલાસને કંપ થવા લાગ્યો. દુઃખ ને શોકવાળા અને જેઓને ત્રાસ થયેલો છે એવા સમ ઋષિઓ તથા દેવ ઋષિઓ અતિ ઉજળુ શ્વાસ નાંખવા લાગ્યા. ચંદ્રમાનું મંડળ ઝટ સસલાને ભેદિ પડવા લાગ્યું. સર્વ દિશાઓ પણ ધૂમથી આકુળ થઈ. ગર્દભના સરખા રંગ અને રાતા રંગ સરખા ધનુષવાળા તથા વિજળી સહિત એવા મેઘ ગગનને ઢાંકી માંસને રૂધિર વર્ષવા લાગ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, બ્યારે શૂર, અર્જુન આણુની વૃષ્ટિથી વિંટાયા ત્યારે જે આ પ્રમાણે થયું તે આશ્ચર્ય સરખુ બન્યું. આ રીતે ચોતરફથી તે આણુના સમૂહે વિટેલા અર્જુનના હાથથી મોહ થકી-ગાંડીવ ધનુષ અને હાથનો મોજે પણ પડી ગયો. બ્યારે તે મહારથી મોહ પામ્યા તથા ધિરજ રહિત થયા ત્યારે સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ શીઘ્ર આણુના સમૂહ નાંખવા લાગ્યા. તે વખતે કુંતીપુત્રને મોહ પામેલા જાણી સર્વ, ભય પામેલા મનવાળા દેવતાઓ તેની શાંતિ કરનાર થયા તથા સર્વ દેવઋષિ, બ્રહ્મઋષિ અને સમાર્ષિઓ બુદ્ધિમાન કુંતીપુત્રના જયનો જપ કરવા લાગ્યા. પછી હે પૃથ્વીના અધિપતિ, દેવોએ કુંતીપુત્રનાં તેજને પ્રકાશિત કચ્યું. ત્યારે બુદ્ધિમાન ઉત્તમ અશ્ત્રોને જાણનાર તે યુદ્ધમાં પર્વતની પેઠે ઉભા રહ્યા અને કૌરવ પુત્ર અર્જુન તે વખત દિવ્ય ધનુષ ખેંચવા લાગ્યા અને વારંવાર યંત્રના જેવો તેનો મ્હોટો શબ્દ એ યુદ્ધમાં થવા મંડ્યો. પછી તે સમર્થ કુંતીપુત્ર જે રીતે ઈંદ્ર વૃષ્ટિઓ કરે તે રીતે ધનુષથી શત્રુઓ તરફ આણુ વૃષ્ટિઓ વર્ષવા લાગ્યા, ત્યારે જેમ પતંગોથી ઘેરાએલાં વૃક્ષો દેખાય નહિ તેમ આણુએ છવાઈ ગયેલા, રાજા સહિત તે સઘળા સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ દેખાતા ન હતા. તેના શબ્દથી સિંધુદેશના લડવૈયા ત્રાસ પામતા, ભયથી પીડા પામેલા ભાગતા શોકથી પીડાતા, આંસુ પાડતા અને શોક કરતા હતા.

હે રાજન, ઉંઘાડીઆના ચક્રની પેઠે તે સર્વ સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ તરફ ન-
રશ્રેષ્ઠ બળવાનુ એવા અર્જુન ફરતા હતા અને બાણના સમૂહોથી પીડતા
હતા. આ રીતે વજ્રને ધારણ કરનારા મહેન્દ્રની પેઠે શત્રુઓને હણનાર કૌર-
વ શ્રેષ્ઠ અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં તે ઇન્દ્રિયન સરખા બાણના સમૂહને ફે-
ડી બાણોની વૃષ્ટિઓથી વાદળોના સમૂહ સરખાં સૈન્યને ભેદિ (જૂદાં કરી)
જેમ શરદ્ ઋતુમાં દિવસને કરનાર સૂર્ય શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.

મેઘજાલનિમંસૈન્યંવિદાર્યશરવૃષ્ટિભિઃ ।

વિવભૌકૌરવશ્રેષ્ઠઃશરદીવદિવાકરઃ ॥૩૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० सै० सप्तसप्ततितमो
अध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ ततोगाण्डीवभृच्छूरोयुद्धायसमुपस्थितः ।

विवभौयुधिदुर्धर्पोहिमवानचलोयथा ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે પછી યુદ્ધ સાર ઉભા રહેલા, ગાંડીવ ધનુષને ધા-
ણ કરનાર, શર અને યુદ્ધમાં દુઃખે ધસાવાય એવા અર્જુન હિમાલયની પેઠે
અચળ (ખસે નહિ એવાં) શોભવા લાગ્યા; ભારે હે ભારત, પાછા લડવાના
નિશ્ચયથી ઉભા રહેલા, અતિ કોપેલા, તે સિંધુ દેશના યોદ્ધાઓ બાણની વૃ-
ષ્ટિઓ મૂકવા મંજ્યા. ફરીને પણ ઉભા રહેલા, મરવાને ઇચ્છનારા તેઓને
હસિ, મહાબુજ કુંતીપુત્ર શુભ વાણીથી કહેવા લાગ્યા. કે તમે પરમ શક્તિ-
થી યુદ્ધ કરો તથા મારા જય સાર ચલ કરો અને સર્વ કાર્યો કરો, પણ
તમને મ્હોટું ભય આવેલું છે. આ હું બાણરૂપ જાળને હઠાવી સર્વ સામે
લડનાર છું માટે યુદ્ધના મનવાળા ઉભા રહો, હું તમારા ગર્વને શાંત કરનાર
છું, એટલું કહી તે વખતે રીસથી ગાંડીવને ધારણ કરનાર કૌરવ થયા પણ
પછી હે ભારત, હે તાત, મહાત્મા ધર્મરાજએ જે કહ્યું હતું કે તમારે જી-
તવાને ઇચ્છનારા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં હણવા નહિ પણ જીતવા, એ રીતે કહેલાં
મ્હોટાભાઈનાં વચનને સંભારી ધર્મને જાણનાર પુરૂષ શ્રેષ્ઠ અર્જુન વિચારવા
લાગ્યા કે રાજાએ આવું મને કહ્યું છે કે તમારે રાજાઓને હણવા નહિ, આ
ધર્મરાજનું શુભ વચન છે તે કેમ ! ખોટું ન થાય તથા રાજાઓ શી રીતે !
ન હણાય અને રાજાની આજ્ઞા મેં કરેલી થાય આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે
પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન તે વખતે યુદ્ધમાં દુષ્ટ મદવાળા, ઉભા રહેલા સિંધુ (સિંધ)

દેશના યોદ્ધાને કહેવા લાગ્યા કે આ તમારી હિંસા નથી પણ શ્રેય કહું છું, જે યુદ્ધમાં તમારો છું એમ કહેશે તે પરાજય (હાર)વાળો છે માટે આ માફ વચન સાંભળી તમે પોતાનું હિત ધરા, આથી બીજી રીતે કરવાથી મેં પીડેલા દુઃખ પામનાર થશો. આ રીતે તે શરાઓને કહી અતિ ક્રોધ પામેલા, કુર-શ્રેષ્ઠ અર્જુન ક્રોધ પામેલા, જીતવાને ઇચ્છનારા તે યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; તેમ તે વખતે હે રાજા, સિંધના યોદ્ધાઓ ગાંડીવ ધનુષ્વાળા અર્જુન ઉપર લાખો, કરોડો નમેલ પર્વવાળાં બાણો નાંખવા લાગ્યા અને તે અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણોથી આવતાં કૂર, સર્પનાં ઝેર જેવાં બાણોને મધ્યમાંજ (અધવચન) કાપવા લાગ્યા. આ રીતે તાકીદથી શિલા સરખાં તીક્ષ્ણ તે કંકપક્ષિનાં પિચ્છાંવાળા બાણોને કાપી યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એઓમાંના એક એકને ભેદા, સારે પાછા સિંધુ દેશના રાજાઓ જયદ્રથને હણેલો યાદ કરી પ્રાસ અને શક્તિઓને અર્જુન તરફ ફેંકવા લાગ્યા, પણ મહા બળવાન મુકુટવાળા અર્જુને તેઓનો સંકલ્પ (વિચાર) નિષ્ફળ કર્યો અને તે વખત પાંડવે તે સર્વને અધવચ કાપી મ્હોટો શબ્દ કર્યો તથા અતિ યત્ન કરનારા, જયને ઇચ્છનારા તે યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને નમેલ અગ્રવાળાં ભાલાંઓથી પાડ્યાં. આથી નજીક ભાગતા દૂર દોડતા અને પાછા વળતા તે યોદ્ધાઓનો શબ્દ પૂર્ણ (ભરેલા) મહાસાગરના જેવો થવા લાગ્યો. આ રીતે તે સમયે ધણાં તેજવાળા કુંતીપુત્ર અર્જુને વધ કરાતા તેઓ બળ પ્રમાણે અને ઉત્સાહ પ્રમાણે અર્જુનને યુદ્ધ કરાવતા હતા. પછી યુદ્ધમાં અર્જુને નમેલ અગ્રભાગવાળા બાણોથી જ્ઞાનિ પામેલા, વાહન અને સૈનિકોવાળા તે અતિ ઘણા યોદ્ધાઓને સંજ્ઞા (ભાન) રહિત કર્યા. આ રીતે તેઓ સર્વને અતિ જ્ઞાનિવાળા જાણી ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશલા પોતાના પુત્રના પુત્ર અને સુરથના પુત્ર એવા શર બાળકને લઈ ચાલી અને તે વખતે રથમાં બેસી આવી. પછી સર્વ યોદ્ધાઓની શાંતિ સાર પાંડવ અર્જુન પાસે ગમ્મ અને તે અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ, તે વખતે પીડિત સ્વરથી રૂદન કરવા લાગી. આ રીતે તેને આવેલી જોઈ સમર્થ એવા અર્જુને પણ ધનુષને તજ્યું તથા ધનુષને ફેંકી તે વખતે કુંતીપુત્ર અર્જુને બેનને વિધિ પ્રમાણે આગ કહ્યું કે શું કરે? આ સાંભળી તેણે તેને જવાબ આપ્યો—હે ભરતશ્રેષ્ઠ, આ તમારા ભાણેજનો બાળકપુત્ર તમને ચરણમાં વંદન કરે છે માટે હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર, તેને જીવો. આ રીતે કહેલા તે અર્જુન તેના પિતાને (પિતાની ખબર) પૂછવા લાગ્યા કે એ ક્યાં છે? આ સાંભળ્યા પછી દુઃશલાએ આવું વાક્ય કહ્યું—

શર એવૈં આનો પિતા પિતાના શોકથી સંતાપ પામી તથા ખેદથી પીડા પામી જે રીતે મરણ પામ્યો તે મારાથી સાંભળો. હે પાપ અથવા દુઃખરહિત, પૂર્વે યુદ્ધમાં તમે હણેલા પોતાના પિતા (જયદ્રથ)ને સાંભળી પછી ઘોડાને અનુસરનારા યુદ્ધ માટે તમને આવેલા સાંભળી હે ધનંજય, પિતાના દુઃખથી પીડા પામેલા તેણે પ્રાણ તજ્યા. હે પાપ અથવા દુઃખથી રહિત, ‘અર્જુન આવ્યા’ એમ તમારું નામ સાંભળીનેજ ખેદથી પીડા પામેલો મારો પુત્ર, પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. આ રીતે ત્યાંતેને પડેલો જોઈ હે સમર્થ, ત્યાંથી તેના પુત્રને લઈ આજ શરણને ઈચ્છનાર હું તમારી પાસે આવી છું. આ પ્રમાણે કહી તે ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રીએ પીડિત સ્વર કાઢ્યો અને દીન એવી તે દીન, ઉભા રહેલા, નીચું કરેલ મુખવાળા એવા પણ કુંતીના પુત્રને કહેવા લાગી-હે ધર્મને જાણનાર, કુરના કુળને ધારણ કરનાર, એનને તથા ભાણેજના પુત્રને જીવો અને તે કુરના રાજા દુર્યોધનને તથા મંદ એવા જયદ્રથને યાદ કર્યા વિના દયા કરવા યોગ્ય છે. હે નરશ્રેષ્ઠ, જેમ શત્રુના શરને હણનાર પરિક્ષિત અભિમન્યુથી થયેલા છે તેમ આ મારો મહાભૂજ પૌત્ર સુરથી થયેલો છે તેને લઈ હું તમારી પાસે આવેલી છું. વળી હે મહાભૂજ, આ મારું વચન સાંભળો-સર્વ યોદ્ધાઓની શાંતિ સારું આ તે મંદ (મર્ષ)નો પુત્ર આવેલો છે માટે આ બાળકની ઉપર તમે કૃપા કરવા યોગ્ય છે. હે શત્રુને દમનાર, આ (બાળક) મસ્તકપડે તમને નમિ શાંતિને અર્થે તમારી પાસે માગે છે. હે મહાભૂજ ધનંજય (અર્જુન), શાંતિ પામે; તેથી હે કુંતીપુત્ર, જેનો અંધુ નાશ પામેલો છે એવા કશું પણ ન જાણનારા બાળકની ઉપર કૃપા કરો અને હે ધર્મને જાણનાર કોધને વશ પામે માં. અતિ અપરાધવાળા, અનાર્થ (દુર્જન) અને ક્રૂર એવા આના પિતામહ (દાદા)ને ભૂલી જઈ કૃપા કરવા યોગ્ય છે. આ રીતે કરણા ઉપજાવનારે બ્યારે દુઃશ-

• લા બોલ્યાં ત્યારે અર્જુન દેવી ગાંધારીને તથા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સંભારી દુઃખને શોકથી પીડા પામી ક્ષત્રિના ધર્મને નિંદવા લાગ્યા કે જે ક્ષત્રિયના ધર્મ-કાળે મેં સર્વ બાંધવોને યમના સ્થાનમાં પોહાંચાડ્યા. આ રીતે બહુ શાંતિ વગેરે કહી અર્જુને કૃપા કરી અને તેને મળી પ્રસન્ન થઈ ધરતરફ મોકલી. સુંદર મુખવાળી દુઃશલા પણ કુંતીપુત્ર અર્જુનને વખાણી તે યોદ્ધાઓને મોટાં યુદ્ધથી નિવારિ ધર તરફ ગઇ. આવી રીતે તે સિંધુદેશના શરાઓને જીતિ તે અર્જુન ઈચ્છા પ્રમાણે કરનારા દોડતા એવા તે ઘોડાની પાછળ દોડ્યા. પછી જેમ આકાશમાં પિનાક ધારી દેવ (શંકર) મૃગની પાછળ જાય તેમ

શર તે વિધિ પ્રમાણે તે યજ્ઞના ઘોડાને અનુસરવા લાગ્યા અને તે ઘોડો ઈન્દ્ર પ્રમાણે કુંતીના પુત્રનાં કર્મને વધારતો ઇન્દ્ર પ્રમાણે તથા ક્રમ પ્રમાણે તે તે દેશો પ્રત્યે ફરવા મંડ્યો ને હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, આ રીતે કર્મ કરી ફરતો એવો તે ઘોડો પાંડવ સહિત મણિપૂર પતિના દેશ સમીપ આવ્યો.

ક્રમેણસહયસ્ત્વેવંવિચરન્પુરુષર્ષભ ।

મણિપૂરપતેર્દેશમુપાયાત્સહપાણ્ડવઃ ॥૪૯॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सै० अष्ट-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातृष्टपतिःप्राप्तं पितरंबभ्रुवाहनः ।

निर्ययौविनयेनाथब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—પિતાને આવેલા સાંભળ્યા પછી બ્રાહ્મણોનો અર્થ જોની આગળ જનાર છે એવો રાજા બભ્રુવાહન નગરથી નિકળ્યો પશુ ક્ષત્રિના ધર્મને સંભારિ ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા તે ધનંજયે એ રીતે આવતા મણિપૂરના પતિને વખાણ્યો નહિ અને તે વખતે ધર્માત્મા ક્રોધ સહિત એવા તે અર્જુન બોલ્યા કે આ તમારી ક્રિયા યોગ્ય નથી તમે ક્ષત્રિના ધર્મથી બહાર છો. હે પુત્ર, પોતાના દેશના અંતમાં આવેલા, રક્ષા કરાતા, યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞના ઘોડાને જોઈ શું વિચારે હું તરફ યુદ્ધ કરતા નથી? જે તમે મને યુદ્ધ માટે આવેલાને શાંતિથીજ સામા આવો છો માટે ક્ષત્રિના ધર્મથી બહાર કરેલા અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તમોને ધિક્કાર થાઓ, જે તમે યથાયોગ્ય આવેલો હું છું તેને શાંતિથીજ સ્વીતી પેઠે મળો છો માટે અહિં જીવતાં તમારાથી કોઈ પણ પુરુષાર્થ (પરાક્રમ) નથી. હે અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, જો હું શસ્ત્ર તજી તમારા તરફ આવું તો હે નરોમાં અધમ, આ તમારી પ્રક્રિયા (વર્તણુક) યોગ્ય થાય. આ પ્રમાણે ભર્તાએ તેને કહેલું જાણી સહન ન કરનારી નાગની પુત્રી ઉલૂપી પૃથ્વીને ભેદિ સમીપ આવી. તે વખતે હે પ્રભુ, તેણે યુદ્ધને ઇન્દ્રનારા પિતાએ વારંવાર તરછોડતા નીચું મુખ કરી વિચાર કરતાં પુત્રને જોયો; ત્યારે સુંદર સર્વ અંગોવાળી તે નાગપુત્રી ઉલૂપી ધર્મ યુક્ત વચન ધર્મ કુશલ પુત્રને કહેવા લાગી—હે પુત્ર, તમે મને તમારી માતા, નાગની પુત્રી ઉલૂપી જાણો તથા માફ વચન કરો (પાળો), તેથી તમને ઉત્તમ ધર્મ થશે. તમે યુદ્ધમાં દુર્ભેદ (છકેલા) એવા

કુરુશ્રેષ્ઠ આ તમારા પિતા સામે યુદ્ધ કરો, એ રીતેજ એ પ્રસન્ન થશે એ-
માં સંશય નથી, આ રીતે હે બરતશ્રેષ્ઠ, માતાએ દુર્વિચારવાળો કરેલો તે,
મહા તેજસ્વી રાજા યજ્ઞવાહન યુદ્ધ સાડે મન કરવા લાગ્યો અને શ્રીમાન
એવો તે સુવર્ણનું કવચ તથા ક્રાંતિવાળો મસ્તકને રક્ષા કરનાર ટોપ ધા-
રણુ કરી સો બાથાથી સંબંધવાળા સર્વ સાધનોથી યુક્ત મનના સરખા વે-
ગવાળા ઘોડાઓથી યુક્ત, ચક્રરૂપ સામાનવાળા તથા સુવર્ણનાં પાત્રોથી
શોભિત રથ ઉપર ચઢ્યો. તે રાજા યજ્ઞવાહન પરમ પૂજ્યલાઘ્વજને તથા
સુવર્ણમય સિંહને ઉઘો કરી કુંતી પુત્રને મનમાં ધારી ચાલ્યો. પછી શર
યજ્ઞવાહને કુંતીપુત્રે સાચવેલા યજ્ઞના ઘોડાની પાસે જઈ ઘોડાની શિક્ષામાં
કુશળ પુરપોથી ગ્રહણ કરાવ્યો. આ રીતે ઘોડાને પકડેલો જોઈ પ્રસન્ન મ-
નવાળા તે અર્જુન ભૂમિ વિષે રહેલા છતાં યુદ્ધમાં રથમાં રહેલા પુત્રને
વારવા મંડ્યા અને ત્યાં તે રાજા તે શરને તીક્ષ્ણ તથા સર્પના ઝેર સરખા
અનેક આણોના સમૂહોથી પીડવા મંડ્યો. આથી પ્રસન્ન થતા તે બે પિતા
પુત્રનું દેવ તથા અસુરના જેવું અતુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું અને હસતા ય-
જ્ઞવાહને નમેલા પર્વવાળા બાણથી નરશ્રેષ્ઠ, મુકુટવાળા અર્જુનને ઘૂંટણના
ભાગમાં પ્રહાર કર્યો અને તે બાણ અગ્ર ભાગસહિત જેમ સર્પ રાફડામાં
પેસે તેમ કંતીપુત્ર અર્જુનને ભેદી પૃથ્વીતલમાં પેઠો. દૃઢ વેદનાથી યુક્ત એ-
વા બુદ્ધિમાન તે ક્રોધમ ધનુષનો આશ્રય કરી દિવ્ય તેજસ્વ ઈશ્વર પ્રત્યે
પ્રવેશ કરી મરણ પામેલા હોય તેમ થયા, પછી સંજ્ઞા (જ્ઞાન) પામી પુત્રને
વખાણી તે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ, મહા તેજસ્વી ઈન્દ્રિયપુત્ર અર્જુન, આ વાક્ય બો-
લ્યા—‘સાડે સાડે’ હે મહા જીજ્ઞ વત્સ, હે ચિત્રાંગદાના પુત્ર તમારું સરખું
(યોગ્ય) કર્મ જોઈ પ્રીતિમાન થયો છું. હે પુત્ર, આ હું તારા તરફ બાણ
ઝડકું છું માટે હે પુત્ર, યુદ્ધમાં સ્થિર થા. આવું કહીને શત્રુને હણનાર તે
બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા અને તે રાજા ગાંડીવ ધનુષ્યથી નાંખેલા વજ્ર અને
અશનિ સરખી ક્રાંતિવાળા સર્વ બાણોને બાલાઓથી બે તથા ત્રણ કટકાકરી
કાપવા મંડ્યો. કુંતીપુત્ર અર્જુનને દિવ્ય બાણોથી અને ક્ષુરથી (સજ્જાથી) સુવર્ણના
તાલ સરખા સુવર્ણથી શોભિત એવા તેની ધ્વજને રથથી પાડ્યો, તેમ હે શત્રુને દમ-
નાર રાજા, હસતા હોય તેમ રહેલા પાંડવે એના મ્હોટા શરીરવાળા અને મ્હો-
ટા વેગવાળા ઘોડાને જીવ રહિત કર્યા. પછી અતિ ક્રોધેલો તે રાજા રથથી
ઉતરીને પગપાળો ક્રોધથી પિતા પાંડવને યુદ્ધ કરાવવા લાગ્યો. આ રીતે
પુત્રના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થતા, પાંડવોનામાં શ્રેષ્ઠ એવા, વજ્રને ધારણ કરનારા

ઈન્દ્રના પુત્ર એવા અર્જુન પુત્રને અતિ પીડતા નહતા. આથી પિતાને વિ-
મુખ થયેલા (હઠેલા) માનનાર તે બળવાન બ્રહ્મવાહન સર્પના આકાર જેવા
બાણોથી પાછો પીડવા લાગ્યો. પછી તે બ્રહ્મવાહને બાળપણથી (મૂ-
ર્ખતાથી) તીક્ષ્ણ, સારા અથ્થ ભાગવાળા બાણથી પિતાને હૃદયમાં બળ પ્ર-
માણે (જોરથી) વિંધ્યા અને હે રાજન, અતિ દુઃખ કરનાર તે મર્મને બેદિ
પાંડવ પ્રત્યે પેઠો તથા તે પુત્ર અતિમાં અતિ વિંધેલા તે કુરુપુત્ર ધનં-
જય (અર્જુન) મોહથી પીડિત બની પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થયા અને હે રાજન,
બ્યારે કૌરવોના ધુરંધર તે શર પડ્યા ત્યારે તે પણ ચિત્રાંગદાનો પુત્ર રા-
બ બ્રહ્મવાહન મોહ પામ્યો ને પ્રથમજ અર્જુને બાણોના સમૂહોથી ખજ
વિંધેલો હતો તેથી તે પણ યુદ્ધમાં ઘણી મેહેનત કરીને તથા પિતાને હ-
ણેલો જોઈ યુદ્ધના અથ્થ ભાગમાં ધરતીનું આલિંગન કરી પડ્યો. આ રીતે
ભક્તને હણેલા તથા પુત્રને પૃથ્વીમાં પડેલા જોઈ ત્રાસ પામેલી ચિત્રાંગદા
રણભૂમિના આંગણમાં પેઠી અને શોકથી સંતાપ પામેલા -હૃદયવાળી અતિ
રોતી અને કંપતી એવી મણિપૂરના પતિની માતા (ચિત્રાંગદા) હણેલા પ-
તિને જોવા લાગી.

શોકસન્તપ્તહૃદયારુદતીવેપતીમૃશમ્ ।

મણિપૂરપતેર્માતાદર્શનિહતંપતિમ્ ॥૩૯॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० अ० ऊनाशीतितमो

अध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ ततोबहुतरंभीरुर्विलप्यकमलेक्षणा ।

मुमोहदुःखसन्तप्तापपातचमर्हतिले ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—ત્યાર પછી અતિ ઘણો વિલાપ કરી, કમળના સર-
ખાં નેત્રવાળી, તે બીર સ્ત્રી મોહ પામી અને દુઃખથી સંતાપ પામેલી પૃથ્વી-
તલે પડી. પછી શોભિત શરીરને ધારણ કરનારી તે દેવી (પટરાણી) સં-
સારા (માન) પામીને નાગની પુત્રી હલૂપીને જોઈ આ વાક્ય બોલી—હે હ-
લૂપિ, તમારે કાળે મારા પુત્રે યુદ્ધને જીતનાર પતિને યુદ્ધમાં હણેલા, ભૂમિ
ઉપર સુતેલા જુવો, જરૂર તમે આર્યના ધર્મને જાણનાર અને જરૂર પતિ-
પ્રતા છો કે જે તમારે કાળે આ તમારો પતિ, યુદ્ધમાં હણેલો પડેલો છે અથ-
વા જે આ અર્જુન તમારા સર્વ અપરાધવાળા છે તોપણ પ્રાર્થના કરવાથી

તમે ક્ષમા કરો અને ધનંજય (અર્જુન)ને જીવાડો. હે આર્યે, હે કલ્યાણિ, અવશ્ય તમે ધર્મને બાળનારાં ત્રણ લોકમાં બાળેલાં છો, જે પુત્રથી ભર્તાને નાશ કરાવી પાછળ શોક કરતાં નથી. હે નાગપુત્રિ, હું હજેલા પુત્રનો શોક કરતી નથી પણ પતિનોજ શોક કરું છું કે જેનું આ અતિથિપણું કર્યું. આ રીતે તે વખતે તે યશવાળી રાણી નાગની પુત્રી, દેવી ઉત્કૃષ્ટીને કહિ સ્વામિની સમીપ જઈ આ રીતે આ વચન બોલી—હે કુરના મુખ્ય એવા યુધિષ્ઠિરના પ્રિય હે મારા મુખ્ય પ્રિય હે મહાભુજ, મેં આ તમારા ઘોડાને મુક્ત કરાવ્યો છે માટે ઉમા થાઓ, હે વિભુ, અવશ્ય આપે તો આ ધર્મરાજના યજ્ઞના ઘોડાને અનુસરવું છે તે તમે શું પૃથ્વી તમે સુતાછો?! હે કુરપુત્ર, જે તમારામાં મારા અને કૌરવોના પ્રાણ આધિન રહેલા છે તે તમે ખીજાઓના પ્રાણને દેનાર થઈ શાથી પ્રાણને તજનાર થાઓ છો, હે ઉત્કૃષ્ટિ, આ પતિને પૃથ્વી ઉપર પડેલા સારી રીતે જીવો. આ પુત્રને તજી ધાત કરાવી શાથી શોક નથી કરતાં? આ બાળક મૃત્યુને વશ પામેલો ખૂબ ભૂમિ ઉપર સુવે પણ રાતાં નેત્રવાળા, નિદ્રાના નિયંતા, વિજય (અર્જુન) સારી રીતે જીવો. હે સૌભાગ્યવતિ, અતિ મદવાળા નરોને બહુ ભાર્યાવાળાપણું થાય છે એ અપરાધ નથી માટે તમારી એવી શુદ્ધિ થાઓ માં પણ બ્રહ્માએ આજે સખાપણું કરેલું છે તે સદા અખંડ સખાપણું રહેનાર જાણો અને તમારી સંગત સત્ય થાઓ. જે આજ પુત્રવડે આ પતિનો ધાત કરાવી આજ જીવતા નહિ દેખાડો તો હું જીવિત છોડિશ અને હે દેવિ, પતિ ને પુત્રવિના કરેલી, દુઃખ વાળી તે હું અહિંજ તમારા જેતાં અનશન વ્રત (ન જમવાના વ્રત)નો આશ્રય કરીશ એમાં સંશય નથી. આ પ્રમાણે નાગની પુત્રીને કહી હે જનાધિપ, તેની શોક્ય, ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદા તે વખત પ્રાય (અનશન) વ્રતને સેવનાર થઈને મૈત્ર ધારનાર થઈ. વૈશંપાયને કહ્યું—હારે વિલાપ કરી વિરામ પામેલી તે ભર્તાના ચરણોને ગ્રહણ કરી નજીક બેઠેલી, હંચા શ્વાસવાળા પુત્રને જેતી દીન થઈ, ત્યાર પછી ફરી સંજ્ઞા પામી તે રાજ બ્રહ્મવાહન યુદ્ધભૂમિમાં ગાતાને આવેલી જેઈ પછીથી આવું બોલ્યો—આથી વધારે દુઃખ શું! જે મારી માતા સુખે વૃદ્ધિ પામેલી છે તે ભૂમિમાં પડેલા, મરેલા, શ્વરપતિની પાછળ સુવે છે. વળી યુદ્ધમાં શત્રુઓને હાણનારા સર્વ શસ્ત્રધારિયોમાં ઉત્તમ એવા પતિને યુદ્ધમાં મેં હણેલો જીવે છે. અહો! મ્હોટી છાતિવાળા મહાભુજ, પતિને હણેલો જેનારી આ દેવીનું હૃદય જેથી ભેદ પામતું નથી માટે દહ છે. અહિં જ્યાંસુધી મરણનો માર્ગ આ-

બો નથી ત્યાં સઘી પુરૂષે મરવું દુર્લભ છે એમ માનું છું; કેમકે બ્યાં હુ
 જીવિતથી વિયોગ પામતો નથી અને મારી માતા પણ જીવિતથી વિખૂટાં
 પડતાં નથી હાય હાય ધિકાર છે, મેં પુત્રે અહિ હણેલા કુરના વીર અર્જુન-
 નના સુવર્ણના કવચને પૃથ્વી ઉપર વિધેલું છે તે જુવો. ભોભો બ્રાહ્મણો મા-
 રા શર પિતાને મેં પુત્રે પાડેલા, વીરની શય્યામાં સુતેલા નિરખો. કુર મુખ્ય
 યુધિષ્ઠિરે જે બ્રાહ્મણોને ઘોડાની પાછળ જવા મૂક્યા છે તેઓ યુદ્ધમાં મેં જે
 આને હણ્યા છે તેરૂપ મારા કામની શાંતિ કરશે; માટે હે વિત્રો, અહિ આ-
 જ રણભૂમિમાં પિતાને હણનાર, અતિ ક્રૂર, પાપી એવો હું છું તેણે શું
 પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું? આજ પિતાને હણી અહિં અતિક્રૂર અને ચર્મથી વિટેલો
 આ હું છું તેના બાર માસ દુઃખે જવાના છે. આજ મારા પિતાને હણી એ
 પિતાનાંજ શિર તથા કપાળને જોડનાર આજ હું થાઉં તો તેનું તે પ્રાય-
 શ્ચિત્ત છે તેથી બીજું નથી. હે નાગની ઉત્તમ પુત્રિ, મેં હણેલા ભક્તાને જુ-
 વો, મેં આજ યુદ્ધમાં અર્જુનને હણી તમારૂં પ્રિય કર્યું; હે શુભે,
 તે હું આજ પિતૃએ સેવેલી ગતિને પામિશ માટે હું આત્મા (દેહ)થી આ-
 ત્મા (જીવ)ને ધારણ કરવા શક્તિમાન નથી. હે દેવિ માત, તે તમે મારા
 તથા ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા અર્જુનના મરવાથી પ્રીતિવાળાં થાઓ. હું સત્યથી
 આત્માને શાપ (દંબકો) આપું છું. આ રીતે કહી હે મહારાજ, તે વખતે
 આચમન કરી (જળનો સ્પર્શ કરી) દુઃખ ને શોકથી ધાયલ થયેલો તે રા-
 જ દુઃખથી વચન બોલ્યો—હું જે રીતે સત્ય કહું છું તે રીતે હે માત, તમે
 અને સ્થાવર, જંગમ, સર્વ પ્રાણિયો સાંભળો. જો નરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મા-
 રા પિતા જયવાળા અર્જુન નહિ ઉભા થાય તો આજ યુદ્ધના ભાગમાં
 હું શરીરને શોષ પમાડિશ (સુકાવિશ). પિતાને હણિને ક્યાંય પણ મારું પ્રા-
 યશ્ચિત્ત નથી માટે જરૂર પિતાના વધથી પીડા પામેલો હું નરકને પામિશ.
 શર ક્ષતિયને હણિ મનુષ્ય સો ગાયનાં દાનથી મુક્ત થાય છે પણ આ રી-
 તે પિતાને હણવાથી મારાં પાપોનું નિવારણ થવું દુર્લભ છે. એ એક મહાં
 તેજસ્વી પાંડુ પુત્ર ધનંજય (અર્જુન) મારા પિતા અને ધર્માત્મા છે, તેના
 નાશથી મારું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યાંથી થાય! આ પ્રમાણે કહિને હે તૃપ, ધનં-
 જયનો પુત્ર મહા બુદ્ધિમાન રાજ (બ્રુવાહન) જળનો સ્પર્શ કરી અનશન
 વ્રતવાળો થઇ મૈત્ર યુક્ત થયો. વૈશંપાયને કહ્યું—હે શત્રુને તપાવનાર, તે
 સમયે બ્યારે પિતાના શોકથી ભરેલો રાજ મણિપૂરનો પતિ માતાની સા-
 થે અનશન વ્રત કરવા ખેઠો ત્યારે ઉલૂપીએ સંજીવન (જીવાડનારો) મણિ

સંભાર્યો અને તે વખતે નાગોના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ તે મણિ નજીક પ્રાપ્ત થ-
 મો. પછી હે કૌરવ, તેને લઈ નાગરાજ પતિની પુત્રી સૈનિકાનાં મનને આ-
 નંદ પમાડનારી વાણી બોલી-હે પુત્ર, ઉભો થા, શોક ન કર, તેં અર્જુનને
 જીતેલા નથી. એ પુરૂષોથી તથા ઈંદ્ર સહિત એવા દેવોથી પણ જીતી શકાય
 એમ નથી પણ આજ મેં આ તારા યશસ્વિ પિતા અને નરોના પતિ
 એવા અર્જુનનાં પ્રિય માટે મોહની (મોહ કરનારી) નામે માયા દેખાડી. હે
 કૌરવ રાજન્, સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં તારા પુત્રના બળને જાણવાની ઇચ્છાથી
 આ શત્રુના શરોને હણનાર અર્જુન આવેલો છે માટે હે પુત્ર, મેં યુદ્ધ સાર
 તમને પ્રેરણા કરી પણ આથી હે સમર્થ પુત્ર, આણું પણ પોતાનું પાપ થ-
 વેલું ધારો માં; કારણ કે હે પુત્ર, આ (અર્જુન) પુરાતન સદા રહેનાર
 અવિનાશી મહાન્ આત્મારૂપ (મહત્ત્વરૂપ) ઋષિ છે માટે યુદ્ધમાં ઈંદ્ર પણ
 એને જીતવા શક્તિમાન્ નથી. હે નૃપ, આ મેં આણેલો દિવ્ય મણિ છે કે
 જે નિલ મરેલા, મરેલા સર્પોના અધિપતિયોને જીવાડે છે. આને હે સમર્થ,
 તું આ પોતાના પિતાની છાતિ ઉપર સ્થાપન કર એટલે તેજ વખતે તે તું
 કુંતીપુત્ર પાંડવને જીવિતવાળા જોઈશ, આ પ્રમાણે કહેલા ઘણા તેજવાળા
 પાપને ન કરનારા તે બ્રુવાહને તે સમયે સ્નેહથી તે પિતા કુંતીપુત્રની છા-
 તિ ઉપર મણિ રાખ્યો. જ્યારે તે મણિ રાખ્યો ત્યારે શર, સમર્થ અને જી-
 તવાના સ્વભાવવાળા, શુદ્ધ રાતાં નેત્રવાળા અર્જુન ઉત્પન્ન થયેલા જીવિત-
 વાળા થયા અને ઘણા વખતથી સુતેલા હોય તેમ ઉઠ્યા. આ રીતે ઉભા
 થયેલા, સંજ્ઞાને પામેલા તે, મનસ્વિ મહાત્મા, પિતાને સ્વસ્થ થયેલા જોઈ
 બ્રુવાહન વંદન કરવા લાગ્યો. હે સમર્થ (જનમેજય), જ્યારે ફરીને પુરૂષોમાં
 ઋષ, લક્ષ્મીવાન્ એવા અર્જુન ઉભા થયા ત્યારે ઈંદ્રે દિવ્ય, પુણ્યકારિ, પુ-
 જ્યોની વૃદ્ધિ કરી, તેમ નહિ વગાડેલાં મેધના સરખાં અવાજવાળાં દુદુંભિ
 (નગારાં) વાગવા લાગ્યાં અને આકાશમાં ‘સારં થયું સારં થયું’ એમ મ્હોટો
 શબ્દ થયો. આથી આશ્વાસના પામી ઉભા થઈ મહાભુજ અર્જુને બ્રુ-
 વાહનને આલિંગન કરી મસ્તક તરફ નાક કર્યું અને એની દૂર, ઉલૂપીની
 સાથે જોડેલી, શોકથી દુર્બળ થયેલી માતા ચિત્રાંગદાને જોઈ ત્યારે અર્જુને
 પૂછ્યું-હે શત્રુઓને હણનાર, કેમ ! આ સઘળું રણભૂમિનું આંગણું શોક,
 વિસ્મય અને હર્ષવાળું જણાય છે? જો આ જાણતા હો તો મને કહો? આ
 તમારી માતા, શામાટે રણભૂમિમાં આવેલાં છે અને આ નાગરાજની પુત્રી
 ઉલૂપી શા સાર ! અહિ આવેલાં છે? હું મારા કહેવાથી તમે યુદ્ધ કર્યું એ

જાણ્યું પણ હું સ્ત્રીઓના આવવામાં કારણ જાણવાને ઇચ્છું. તે વખતે તે રીતે પૂછેલો, મણિપૂરનો પતિ જાણનાર છતાં તેને મસ્તકવડે પ્રસન્ન કરી (નમન કરી) કહેવા લાગ્યો કે આ, ઉલૂપીને પૂછો.

તમુવાચતથાપ્રદ્યોમણિપૂરપતિસ્તદા ।

પ્રસાદ્યશિરસાવિદ્વાનુલૂપીપ્રચ્છતામિયમ્ ॥૬૧॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० अ०

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અર્જુનઉવાચ ॥ કિમાગમનઠ્યતેકૌરવ્યકુલનન્દિનિ ।

મણિપૂરપતેર્માતૃસ્તથૈવચરણાજિરે ॥૧॥

અર્જુને પૂછ્યું—હે કુરુના કુળને આનંદ પમાડનારાં, તમારું અંતે મણિપૂરના પતિની માતાનું આવવાનું કારણ શું છે? હે નાગ પુત્રિ, કેમ આ રાજ્યના કુશળને ઇચ્છનારાં છો અથવા હે અપળ કટાક્ષવાળાં, કેમ તમે મારું શુભ ઇચ્છો છો? હે વિશાળ કેડવાળાં તથા પ્રિય દેખાવવાળાં, મેં અથવા આ બબ્બુવાહને અજ્ઞાનથી કેમ! તમારું અપ્રિયતો નથી કર્યું? કેમ! તમારી શોક્ય, ઉત્તમ નિતાંબ (કેડની પાછળના ભાગ)વાળાં ચિત્રવાહનનાં પુત્રી, રાજપુત્રી ચિત્રાંગદા કંઈ પણ અપરાધ કરતાં નથી? આ સાંભળી નાગરાજની દીકરી હસતી હોય તેમ તેને કહેવા લાગી કે નથી મારા તમે અપરાધિ થયા કે નથી બબ્બુવાહન મારો અપરાધિ, તેમ આ તેની જાણનારી (મા) મારી અપરાધિ નથી કે જે મારા દાસની પેડે રહેલી છે. જે જે રીતે મેં સઘળું કરેલું છે તે તે રીતે સાંભળો. હું તમને મસ્તકવડે પ્રસન્ન કરી કહું છું કે મારી ઉપર તમારે કોપ કરવો નહિ. હે વિભુ કૌરવ, મેં આ તમારાં પ્રિય માટે જે કર્યું હતું તે હે મહાબુજ ધનંજય, પૂણ્યતાથી સાંભળો—મહા ભારત યુદ્ધમાં જે તમે અધર્મથી શાંતનુના પુત્ર, વૃષ્ટિ ભીષ્મને હણ્યા હતા તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. હે પાર્થ હે વીર, તમે યુદ્ધ કરતાં ભીષ્મને પાડ્યા નથી પણ શિખંડિની સાથે મળેલા ભીષ્મને શિખંડિનો આશ્રય કરી તમે હણેલા છો માટે જે તમે તેની શાંતિ કરાવવાના જીવિતને તજત તો તે, પાપવાળાં કર્મથી જરૂર નરકમાં પડત, તેથી પુત્ર થકી જે સ્થિતિને તમે પામ્યા એ ગંગાસહિત વસુએ શાંતિ કહેલી હતી તે થઈ. હે પૃથ્વીપાલ હે મ્હોટી યુદ્ધિવાળા, પૂર્વે વસુઓએ તમારું જે કહેલું હતું તે મેં

આ સાંભળ્યું છે. હે નૃપ, જ્યારે ગંગાના તીરનો આશ્રય કરી શંતનુના પુત્ર બીષ્મનાશ પામ્યા ત્યારે દેવતા વસુઓ સ્નાન કરી ભેગા થઈ મહાનદી ગંગાને, ભગીરથીની પુત્રી ગંગાનાં મનથી તે વખતે આવું આ ધોર વચન કહેવા લાગ્યા—હે સર્ક્ષાવિનિ, યુદ્ધમાં બીજની સાથે આસક્ત થયેલા, નહિ લડનારા, આ શંતનુના પુત્ર બીષ્મને અર્જુને હણ્યા માટે આ પ્રસંગથી આજ આપણે અર્જુનને શાપથી મુક્ત કરિયે, આ સાંભળી તેણે ‘તેમ બનો’ એમ કહ્યું અને તે હું પિતાને જણાવી ઘરમાં પેસી વ્યથા પામેલી ઈંદ્રિયોવાળી થઈ, તે (પિતા) પણ તે સાંભળી ધણો ખેદ પામ્યા. પછી મારા પિતા વસુઓ પાસે જઈ તમારે અર્થે યાચના કરવા લાગ્યા તથા વારંવાર એઓને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓએ એને આ વચન કહ્યું—હે મહાભાગ, નાગોના ઈંદ્ર, જ્યારે તેનો પુત્ર યુવાન જે મણિપૂરનો રાજા છે તે યુદ્ધના મધ્યમાં રહી બાણોથી એને પૃથ્વીમાં પાડશે ત્યારે એમ કરવાથી તે શાપથી મુક્ત થશે, આમ કહી વસુઓએ ‘જાઓ’ એમ કહેલા તે મારી પાસે આવ્યા અને એ મને કહ્યું, તે સાંભળીને મેં તમને તે શાપથી મુક્ત કરાવ્યા છે, દેવોના રાજા ઈંદ્ર પણ તમને યુદ્ધમાં પરાજય પમાડી શકે નહિ; પણ પુત્ર આત્મા (પોતા) રૂપ કહેલો છે તેથી અહિં તેણે પરાંભવ પામેલા થયા છે. હે સમર્થ, આમાં મારો દોષ માનવાનો નથી અથવા તમે કેમ ગાનો છો? એ રીતે કહેલા, અર્જુન પ્રસન્ન મનથી આ વાક્ય બોલ્યા—હે દેવિ, તમે જે આ કર્યું છે તે સધળું મને અતિ પ્રિય છે, એમ કહી તે અર્જુનને પુત્ર એવા મણિપૂરના પતિ (અબ્રુવાહન)ને કૌરવની પુત્રી ચિત્રાંગદાના સાંભળતાં તે વખતે કહ્યું—હે નૃપ, યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ આવતી ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે થશે માટે તેમાં અમાત્ય સહિત તથા માતાઓ સહિત આવજો. આ રીતે કુંતીપુત્ર અર્જુનને કહેલા તે બુદ્ધિમાન અને જેનાં નેત્રો આંસુઓથી ભરિત થયાં છે એવો રાજા અબ્રુવાહન પિતા પ્રત્યે આ વચન બોલ્યો—હે ધર્મને જાણનાર, તમારી આજ્ઞાથી હું દ્વિજમંડળ સહિત મહાયજ્ઞ અશ્વમેધમાં આવિશ, પણ હે ધર્મજ્ઞ, આજ મારા અનુગ્રહ અર્થે બે ભાર્યાઓ સાથે પોતાના પૂરમાં પધારો, આમાં તમને વિચાર થાઓ માં. હે સમર્થ, જીતનારાઓમાં ઉત્તમ, અહિં પોતાના સ્થાનમાં સુખે એક રાત રહી પાછા શ્રોડાની પાછળ ગમન કરજો. આ પ્રમાણે ત્યારે પુત્રે કહેલા તે વાનર યુક્ત ધ્વજવાળા કુંતીપુત્ર અર્જુન હસિને ચિત્રાંગદાના પુત્રને તે સમયે કહેવા લાગ્યા—હે પ્લોળાં નેત્રવાળા મહાબુદ્ધ, હું દીક્ષા પ્રમાણે ફરું છું તે તમારું જ-

લેલું છે માટે તે હું પ્રથમ તમારા પૂર પ્રત્યે પ્રવેશ નહિ કરું. હે નરશ્રેષ્ઠ, આ પત્નનો ઘોડો ઇચ્છા પ્રમાણે જાય છે માટે મારું એક સ્થાન નથી તેથી હું જઈશ, તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ સાંભળી તેણે ત્યાં વિધિ પ્રમાણે સત્કાર કરેલા, બે ભાર્યાઓએ આત્મા આપેલા તે ઈંદ્રના પુત્ર ભરત શ્રેષ્ઠ અર્જુન ચાલ્યા.

સતત્રવિધિવત્તેનપૂજિતઃપાકશાસનિઃ ।

ભાર્યામ્યામમ્યનુજ્ઞાતઃપ્રાયાઙ્કરતસત્તમઃ ॥૩૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० एका-
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ सतुवाजीसमूद्रान्तांपर्येत्यवसुधामिमाम् ।

निवृत्तोभिमुखोराजन्येनवारणसाह्वयम् ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન, તે ઘોડો સમુદ્ર પર્યંત આ પૃથ્વીમાં ચો-
તરફ ફરી જે રસ્તે હસ્તિનાપુર છે તે તરફ પાછો વળ્યો. પછી ઘોડાની
પાછળ જનાર, મુકુટને ધારણ કરનાર અર્જુન પણ પાછા વળ્યા અને તે
વખતે ઇશ્વરેચ્છાથી અથવા એની મેળે રાજગૃહ નામના પૂર પાસે પ્રાપ્ત થ-
યા (આવ્યા). હે સમર્થ, તેને સમીપ આવેલા જોઈ ક્ષત્રિયના ધર્મમાં રહેલા
શર સહદેવનો પુત્ર, યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો અને તે સમયે નગરથી
નિકળી રથવાળો, ધનુષવાળો, બાણવાળો, ને હાથનાં રક્ષણવાળો છતાં તે
મેઘસંધિ પગપાળો તે અર્જુન તરફ દોડ્યો તથા હે મહારાજ, મહા તેજ-
સ્વી મેઘસંધિ અર્જુનને પામી કુશળપણથી નહિ પણ બાળના ભાવથી
આ વચન બોલ્યો—હે આર્ય ભારત, શું આ તમારો ઘોડો સ્ત્રીઓના મ-
ધ્યમાં હોય તેમ છે માટે એ ઘોડાને હરિશ, તમે તેને મૂકાવવા યત્ન કરજો.
જો યુદ્ધમાં તમે મારા પિતૃથી શિખેલા નથી તો હું તમારું અતિથિપણ
કરિશ, હું પ્રહાર કરું છું અને તમે પ્રહાર કરો. આ પ્રમાણે કહેલા પાંડવ
એને હસતા હોય તેમ બોલ્યા કે મારે વિદ્ય કરનારને વારવો (હડાવવો),
આવું મારું વ્રત મ્હોટા ભાઈએ કરાવેલું છે તે હે વૃષ, તમારું પણ જ-
ર જાણેલું છે, તમે શક્તિ પ્રમાણે પ્રહાર કરો, અને ક્રોધ નથી. આ પ્ર-
માણે કહ્યું ત્યારે પ્રથમ, જેમ હજાર નેલવાળા ઈંદ્ર વૃષ્ટિ પાડે તેમ હજારો
બાણને ફેંકતો એવો, મગધ દેશનો રાજા (મેઘસંધિ) પાંડવને પ્રહાર કરવા
લાગ્યો. પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ, શર માંડીવધારિ અર્જુને માંડીવથી નાંખેલા

ખાણોએ કરી તે યત્નવાળા ખાણોને નિષ્ફળ કર્યા. આ રીતે જેના ધ્વજમાં વાનર છે એવા તે અર્જુને તેના ખાણોના સમૂહને નિષ્ફળ કરી દીધા મુખવાળા સર્પો સરખા પ્રકાશિત ખાણ નાંખ્યા. આ રીતે કુંતીપુત્ર અર્જુને ધ્વજ, પતાકા, દંડ, રથ, મંત્ર અને ઘોડાની આયતમાં રક્ષા ન કરાતો તથા ખીજા, રથના અંગોના વિષયમાં રક્ષણ નહિ કરાતો અને સારથિ તથા શરીરની આયતમાં રક્ષણ કરાતો, મગધદેશનો રાજા, તેને (રક્ષાને) પોતાના પરાક્રમરૂપ માનિ અર્જુનના શરીર વિષે ખાણો ફેંકવા લાગ્યો, ત્યારે મગધદેશના રાજાએ અતિ ધાયલ કરેલા, ગાંડીવ ધનુર્ધારી અર્જુન જે રીતે વસંતકાળમાં પુષ્પવાણું કેસડાનું ઝાડ શોભે તે રીતે શોભવા લાગ્યા. હે કૌરવ, અર્જુને ન હણતો તે મગધ દેશનો રાજા પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને હણવા લાગ્યો, તેથી તે લોકના શરના દેખાવમાં રક્ષા (નગતના શર જેવા દેખાયા). પછી ક્રોધ પામી તે અર્જુને જોરથી ધનુષ ખેંચી, તેના ઘોડાઓને નિર્ણવ કર્યા, સારથિનું મસ્તક હરણ કર્યું, છુરથી એનાં વિચિત્ર મોઢાં ધનુષને કાપ્યું; તેમ એના હાથની રક્ષા કરનારા મોજાને, પતાકાને, તથા ધ્વજને પાડ્યો. આથી વ્યથા પામેલો, ઘોડારહિત, ધનુષ્યરહિત ને જેનો સારથિ નાશ પામેલો છે એવો તે રાજા ગદા લેઈ વેગથી તેની સમીપ દોડ્યો. આ રીતે સમીપ આવતાંજ તેની મુવર્ણથી શોભિત ગદાને ઝટ ધણા, ગીધના સરખા વેગવાળા ખાણોથી બહુ પ્રકારે કાપી નાંખી અને પડી ગયેલાં મણિનાં બંધનવાળી, કટકારૂપ થયેલી તે ગદા, છોડી મૂકાતી નાગણીની પેઠે ધરણીતલ ઉપર પડી. આ રીતે રથરહિત, ધનુષ્યરહિત અને ગદાથી રહિત થયેલા તે રાજાને વાનરધ્વજ અર્જુને શાંતિ પૂર્વક આ વાક્ય કહ્યું-હે પુત્ર, તમે આ ક્ષત્રિયનો ધર્મ સંપૂર્ણ દર્શાવ્યો, હવે જાઓ. હે રાજા, બાળક છતાં તમારું યુદ્ધમાં આ કર્મ થયું છે. હે રાજા, યુધિષ્ઠિરનો આવો સંદેશ છે કે રાજાઓને હણવા નહિ તેથી યુદ્ધમાં મારા અપરાધિ છતાં પણ જીવો છો, આ રીતે તે વખતે પોતાને આજ્ઞા કરેલાં વચનને માનિ, મગધદેશનો રાજા સત્ય છે એમ જાણી બે હાથ જેડી એને માન આપવા લાગ્યો. તમારે કલ્યાણ થાઓ, હું પરાજય પામ્યો છું તેથી યુદ્ધ કરવા અહિં ઉત્સાહ પામતો નથી, આજ મારે તમારું જે જે કરવાનું હોય તે કહો અને કરેલુંજ જાણો. આ સાંભળી તેને આશ્વાસના કરી અર્જુન ફરી આ બોલ્યા-તમારે અમારા રાજાના અશ્વમેધમાં બીજી (આવતી) ચૈત્ર પૂર્ણિમા ઉપર આવવું, આ પ્રમાણે કહેલો તે સહદેવનો પુત્ર 'ડીક' એમ કહી યુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ એવા

અર્જુનને તથા તે ઘોડાને વિધિ પ્રમાણે પૂજવા લાગ્યો. પછી ફરીને પણ કંચવાળીવાળો તે ઘોડો ઇચ્છા પ્રમાણે સમુદ્રના તીરથી કોસલ દેશસહિત પુરૂ અને અંગદેશ (અંગાત્રા) તરફ ગયો તથા હે રાજન, તે તે ઈંદ્રાણે ધનને જીતનારા અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્યથી અનેકવાર ધણું મ્લેચ્છોનાં સૈન્યો જીત્યાં.

તત્રતત્રચમૂરીણિમ્લેચ્છસૈનાન્યનેકશઃ ।

વિજિગ્યેધનુષારાજનગાણ્ડીવેનધનંજયઃ ॥૩૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधविक्रपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० मा०

द्वचशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ मागधेनार्चितोराजन्पाण्डवःश्वेतवाहनः ।

दक्षिणांदिशमास्थायचारयामासतंहयम् ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન, મગધ દેશના રાજ્યએ સત્કાર કરેલા ઘોડા વાહનવાળા પાંડવ અર્જુન, દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે રહી તે ઘોડાને ચારવા લાગ્યા. તે પછી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનાર, બળવાન તે ઘોડો પાછો ફરી એદિ રાજ્યોની રમણીય, શુક્તિસાધ્ય નગરી પાસે આવ્યો, ત્યાં શિશુપાલના પુત્ર, પ્રસિદ્ધ એવા શરભે તે વખતે તે મહા બળવાન અર્જુનનો યુદ્ધ પૂર્વક અને પૂજાથી સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી હે રાજન, અર્ચન કરેલો તે ઉત્તમ ઘોડો તે વખતે કાશી, અંગ, કોસલ, અને કિરાત દેશો તરફ તથા પછી તંગણુ દેશો તરફ ગયો. ત્યાં ન્યાય પ્રમાણે પૂજા ગ્રહણ કરી કુંતીપુત્ર ધનને જીતનાર અર્જુન, પાછા ફરી તે સમયે દશાર્ણુ દેશો તરફ ગયા. ત્યાં બળવાન, શત્રુને પીડનાર, ચિત્રાંગદ નામે રાજા હતો તેની સાથે તે અર્જુનનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ થયું, તેને પણ વશ આણી મુકુટવાન, પુરુષ શ્રેષ્ઠ અર્જુન નિપાદો (ભિદ્ધો)ના રાજા, એકલવ્યના દેશમાં ગયા. તે વખતે એકલવ્યનો પુત્ર યુદ્ધથી એને ગ્રહણ કરવા લાગ્યો (મળ્યો). ત્યાં તેણે નિપાદોની સાથે રવાણાં-ઓને હર્ષ પમાડનાર યુદ્ધ કર્યું. પછી યુદ્ધોમાં પરાજય રહિત, અને યુદ્ધમાં દુઃખે હઠાવાય એવા કુંતીપુત્રે યજ્ઞનાં વિદ્ધ સાથે આવેલા તે, (એકલવ્યના પુત્ર)ને પણ જીત્યો. આ રીતે તે નિપાદના પુત્રને જીતી, હેમરાજ, તેણે પૂજેલા તે ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુન ફરી દક્ષિણ સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા ત્યાં પણ દ્રવિડ, આંધ્ર, રૌદ્ર, માહિષક, અને કોક્ષપર્વતના યોદ્ધાઓ સાથે મુકુટવાળા

અર્જુનનું યુદ્ધ થયું. તેઓને પણ અતિ ઉગ્ર નહિ એવાં કર્મથી છતિ વિજ-
યવાનું અર્જુન ઘોડાના વશપણથી સુરાષ્ટ્ર (સોરઠ) તરફ ગયા. પછી ગોદાવરી
પાસે આવી પ્રભાસ પણ ગયા. તે પછી કુરુરાજ્યનો યજ્ઞનો શોભિત ઘોડો
રમણીય વૃષ્ણિ વીરોએ પામેલી, દ્વારકાં નગરી સમીપ ગયો; તે શ્રેષ્ઠ ઘોડાને
હરિ, વાદવોના કુમારો ચાલતા થયા. તે સમયે હે રાજન, ઉગ્રસેને તેઓને
નિવાર્યા. પછી તે વખતે વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના પતિ ઉગ્રસેન, મુકુટ-
વાળા અર્જુનના મામા વસુદેવ સહિત નગરથી બહાર નિકળી તે એ મળી
ભરતકુળના નરોમાં શ્રેષ્ઠ કુરુ શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને વિધિ પ્રમાણે પ્રીતિ પૂર્વક
ઉત્તમ પૂજનથી ભજ્યા. પછી તેઓએ આજ્ઞા આપેલા તે જે માર્ગે ઘોડો
ગયો તે રસ્તે ગયા. ત્યાંથી તે ઘોડો તે વખતે સમુદ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં કર્મથી
ચરવા લાગ્યો અને ત્યાંથી પંચનદ તરફ ગયો; તે દેશથી પણ હે કૌરવ, તે
સમયે કુંતીપુત્રે અનુસરેલો તે ઘોડો ઈચ્છા પ્રમાણે ગંધાર દેશમાં ફરવા
લાગ્યો. પછી મુકુટવાળા અર્જુનનું પ્રથમના વૈરને અનુસરનારા ગાંધાર લો-
કના રાજા શકુનિના પુત્રની સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું.

તતોગાન્ધારરાજેનયુદ્ધમાસીત્કીરીટિનઃ ।

ઘોરંશકુનિપુત્રેણપૂર્વવૈરાનુમારિણા ॥૨૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० द्वाशी-
तितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ शकुनेस्तनयोवीरोगान्धारानामहारथः ।

प्रत्युद्ययौगुडाकेशंसैन्येनमहतावृतः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—ગંધાર દેશના યોદ્ધાઓમાં મહારથી, શૂર અને મ્હો-
ટાં સૈન્યથી યુક્ત એવો શકુનિનો પુત્ર નિદ્રાને નિયમમાં રાખનારા અર્જુન
સામે ગયો, તેમ રાજા શકુનિના વધને સહન નહિ કરનારા, હાથિ, ઘોડા
અને રથોથી યુક્ત, પતાકા તથા ધ્વજોની પંક્તિવાળાં સૈન્ય સહિત, તે યો-
દ્ધાઓ ધનુષ્ અહણ કરી, કુંતીના પુત્ર સામે ચાલ્યા. તેઓને પરાજય સહિત,
ધર્માત્મા એવા તે અર્જુને યુધિષ્ઠિરનું વચન કહ્યું પણ તેઓએ હિતકારિ કહેલું
અહણ કર્યું નહિ અને કુંતીપુત્રે શાંતિ પૂર્વક વારતાં છતાં પણ ક્રોધ પામે-
લા તેઓ ઘોડાને ચોતરફથી ઘેરી ચાલતા થયા, ત્યારે પાંડવ ક્રોધ પામ્યા
તથા તે વખત પાંડવ અર્જુન અતિ યત્ન વગર થાય તેમ ગાંડીવથી મૂકે-
૨૨

લા, દીપ્ત અગ્રભાગવાળા કુરોથી તેઓનાં મસ્તકોને છેદવા લાગ્યા. આ રીતે હે મહારાજ, કુંતીપુત્રે વધ કરાતા, અતિ આણુ વૃષ્ટિથી પીડા પામેલા તેઓ ઉતાવળથી ઘોડાને તણ નિવૃત્ત થયા અને તે ગંધારદેશના યોદ્ધાઓએ રોકાતા એવા પણ તેજસ્વી પાંડુ પુત્ર (અર્જુન) કહિ, કહિને એઓનાં મસ્તકોને પાડવા લાગ્યા. બ્યારે ચોતરફથી ગંધાર દેશના તે યોદ્ધાઓ વધ પામવા લાગ્યા ત્યારે તે રાજા શકુનિનો પુત્ર પાંડવને નિવારવા લાગ્યો. આ રીતે યુદ્ધ કરતા, ક્ષત્રિયના ધર્મમાં રહેલા, તે રાજાને કુંતીપુત્ર કહેવા લાગ્યા—હે વીર, રાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી મારે રાજાઓનો વધ કરવો નથી માટે તમે યુદ્ધથી સંપૂર્ણ કરચું, આજ તમારો પરાજય ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેલા છતાં અજ્ઞાનથી મોહ પામેલો તે તે વચનનો અનાદર કરી ઈર્ષની સમાન કર્મવાળા અર્જુન પ્રત્યે આણો ફેંકવા લાગ્યો, ત્યારે અમેય મન વાળા, કુંતીપુત્ર અર્જુને અર્ધચંદ્ર જેવા આણુથી તેના મસ્તકનું રક્ષણ કરનારા ટોપને જેમ જ્યદ્રથના મસ્તકને હચું હતું તેમ હરચો. તેને જોઈ સધળા તે ગંધાર દેશના યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેણે ઇચ્છાથી રાજા છો એમ જાણી હણ્યા નહિ, એમ તેને જાણુવા લાગ્યા અને ગાંધાર દેશના રાજાનો પુત્ર તો પલાયનમાં ઉત્સાહ કરી તેજ, ક્રુદ્ધ મૃગોની પેઠે ત્રાસ પામેલા યોદ્ધાઓ સાથે ગયો. ત્યાં કુંતીપુત્રે વેગથી ચોતરફ દોડતા તે યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને નમેલ અગ્રભાગવાળા ભાલાઓથી હચ્યાં. કેટલાકાએ તો કુંતીપુત્રે નાંખેલા, ગાંડીવ ધનુષથી છૂટેલા, ખેડેલા આણુએ હરેલી હાંચી થયેલી ભુજાઓને જાણિ નહિ. ભાનવગર દોડતા એવા નર, હાથિ અને ઘોડાવાળું દોડતું એવું તે સૈન્ય પડવા માંડ્યું તથા ધણાઓ જેમાં ધાયલ થયેલા અને નાશ પામેલા છે એવું તે વારંવાર ફરવા લાગ્યું. ઉત્તમ કર્મવાળા શર અર્જુનની આગળ પડતા એવા કાઠપિણુ શત્રુઓ દેખાતા નહતા કે જેઓ ધનને જીતનાર અર્જુનને સહન કરી શકે. વળિતેથી ભય પામેલી ગાંધારરાજાની માતા મંત્રિવૃદ્ધોને આગળ કરી તથા ઉત્તમ અર્ધને પાસે કરી નગરથી બહાર નીકળી અને તે વ્યગ્ર નહિ એવા યુદ્ધમાં દુર્મંદ તે પુત્રને વારવા લાગી તથા ક્લેશ વગરનાં કર્મ કરનારા તે જીતનારા અર્જુનને પ્રસન્ન કરવા મંડી. સમર્થ એવા અર્જુને પણ તેનો સત્કાર કરી કૃપા કરી અને શકુનિના પુત્રને પણ શાંત કરવા આ વાક્ય કહ્યું—હે મહાભુજ, અધરહિત અને શત્રુઓને હણનાર તમે જે સાસુ યુદ્ધ કરવા આ બુદ્ધિ કરી તે, મને પ્રિય નથી પણ હે રાજા, ગાંધારી, માતાને યાદ કર-

વાથી તે તે ધૃતરાષ્ટ્રનાં કૃત્યથી જીવે છે પણ તમારા અનુચરોને હણ્યા માટે હવે આવા થાઓ માં, વૈર શાંતિ પામે, તમારી યુદ્ધિ આવી થાઓ માં અને તમે અમારા નૃપ (રાજા)ના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં ખીજ ચૈત્રપૂર્ણિમાને દિવસે આવજો.

મૈવંભૂ:શામ્યતાંવૈરંમાતેભૂદ્ધિરિદ્શી ।

ગચ્છેથાસ્ત્વંપરાચૈત્રીમશ્વમેધેનૃપસ્યન: ॥૨૪॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० श०

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ इत्युक्कानुययौपार्थोहयंकामविहारिणम् ।

न्यवर्त्तततोवाजीयेननागाह्वयंपुरम् ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે કહીને કુંતીપુત્ર અર્જુન ઇચ્છાથી કીડા અથવા ગતિ કરનારા ઘોડાની પાછળ ગયા અને ઘોડો સાંથી જે માર્ગે હસ્તિનાપુર છે તે રસ્તે પાછો વળ્યો. આ રીતે તેને નિવૃત્ત થયેલા આરથી-જ (જસસથીજ) યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યા અને અર્જુનને કુશળયુક્ત સાંભળીને પ્રસન્ન મનવાળા થયા. તે વખતે ગાંધાર દેશમાં થયેલું વિજયવાન અર્જુનનું તે કર્મ સાંભળી તથા સારે ખીજ દેશોમાં બનેલું કર્મ સાંભળી તે અતિ પ્રસન્ન થયા. એજ વખતમાં માધ માસની પારશ તથા પુષ્પ નક્ષત્ર આવેલું જાણી મહા તેજસ્વિ ધર્મરાજ, મહીપાલ યુધિષ્ઠિરે ભીમ, નકુળ અને સહદેવ આ સર્વ, ભાઇઓને લાવી તથા ધર્મધારિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેણે તે વખત પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ એવા ભીમને બોલાવી હે કૌરવ, આ વચન કહ્યું—હે ભીમસેન, ધનંજય અર્જુનને અનુસરનારા પુ-રુષો મને જે રીતે કહે છે તે રીતે તમારા ન્હાના ભાઇ છે, એ ઘોડાસહિત આવે છે. હે ભીમસેન, એ વખત સમીપ આવ્યો છે, ઘોડો નજીક વર્તે છે, આ માધની પૌર્ણમાસી (પુન્યમ) તિથિ છે અને શેષ એક માસ છે માટે વેદના પારને પામનારા, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અશ્વમેધના કાર્યની સિદ્ધિ સાં રૂપાપના કરવા યોગ્ય યજ્ઞો દેશ જુઓ. આ પ્રમાણે કહેલા અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને આવતા સાંભળી હર્ષ પામેલા તે ભીમસેન તે રાજાની આજ્ઞાને સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. પછી ભીમસેન પંડિત બૃહસ્પતિ સર્વથી યજ્ઞનારાઓ સાથે યજ્ઞના કર્મમાં કુશળ બ્રાહ્મણોને આગળ

કરી ચાલ્યો અને તે કૌરવે વિધિ પ્રમાણે શોભિત માર્ગોની સારી રચના-
વાળો, કોટ અથવા વાડના સમૂહવાળો તે યજ્ઞનો માર્ગ માપ કરી ભ-
રાવ્યો. તેમ તેને સો સો મેહેલોથી ઘાટો, મણિવડે અતિ ઉત્તમ બાધેલ
ભૂમિવાળો, સુવર્ણ અને રત્નથી શોભિત વિધિ પ્રમાણે કરાવ્યો; તેમ શુદ્ધ
સોનું આખી યજ્ઞસ્થાનના ભાગોમાં સુવર્ણથી વિચિત્ર સ્તંભો અને મ્હોટાં
તોરણો કરાવ્યાં. ધર્માત્મા ભીમસેને તે તે ઠેકાણે વિધિ પ્રમાણે જૂદા જૂદા
દેશોથી આવેલા રાજાઓનાં અને જનાનાનાં ઘરો કરાવ્યાં. વળી કુંતીપુત્ર
ભીમસેને જૂદા જૂદા દેશોથી આવેલા બ્રાહ્મણોનાં રહેવાનાં અનેક ઘરો વિ-
ધિ પ્રમાણે કરાવ્યાં. હે મહાબુજ, તેમ રાજાના હુકમથી ભીમસેને કલેશર-
હિત કર્મવાળા રાજાઓ પાસે દૂતો મોકલ્યા. તે રાજાઓ હેનુપ શ્રેષ્ઠ, કુરૂપતિ
યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવા અનેક રત્નો, સ્ત્રિઓ, ઘોડા અને આયુધો લઈ આવ્યા.
તે મહાત્માઓનાં, તે સેનાસ્થાનકોમાં પ્રવેશ કરવા વખતે ધૂધવતા (ગા-
જતા) સમુદ્રના સરખો, અંતરિક્ષને સ્પર્શ કરનાર શબ્દ થયો. આ રીતે
અતિથિ થઈ આવેલા તે રાજાઓ માટે કુરૂને વધારનારા રાજાઓ અન્ન,
પાન અને મનુષ્યો પાસે ન હોય એવી શય્યાઓ દેવા આજ્ઞા કરી. તેમ,
ભરતશ્રેષ્ઠ તે ધર્મરાજે વાહનોને રહેવા જૂદી જૂદી ચોખ્ખા, શેરડી
અને ગોરસો (દૂધ વગેરે)થી યુક્ત જગ્યાઓ દેખાડી. તે રીતે
થયેલા બુદ્ધિમાન ધર્મરાજના તે યજ્ઞમાં બ્રહ્મવાદિ ધણાં મુનિ-
ઓનાં ટાળાં આવ્યાં. હે પૃથ્વીનાપતિ, જે શ્રેષ્ઠ દ્વિગ્ને હતા તેઓ ત્યાં પ્રાપ્ત
થયા અને શિષ્યો સહિત તેઓને કૌરવ યુધિષ્ઠિર મળ્યા તથા મહા તેજસ્વી
યુધિષ્ઠિર પોતે દંભને તણ તે સર્વની પાછળ ધરો સૂધિ ગયા. પછી સધળો
યજ્ઞનો વિધિ કરીને તે વખતે જે કારિગરો અને સ્થપતિઓ (બૃહસ્પતિ સર્વ
કરનારા) હતા તેઓએ તે, ધર્મને જાણનારા યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કર્યો. તે સ-
ધળું કરેલું સાંભળી ભાઈયો સહિત આદરવાળા, આલસ્ય રહિત એવા રા-
જા ધર્મરાજ પ્રસન્ન રૂપવાળા થયા. વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે તે યજ્ઞ પ્રવૃત્ત
થયો ત્યારે કારણના વાદવાળા, અથવા જૂદાં જૂદાં કારણોને કહેનારા, પર-
સ્પર જીતવાને ઈચ્છનારા ઉત્તમ વક્તાઓ બહુ કારણવાદોને કહેવા લાગ્યા
અને હે ભારત, રાજાઓ ભીમસેને કરેલા દેવોના ઈર્ષના યજ્ઞસરખા યજ્ઞના
તે ઉત્તમ વિધિને જોવાલાગ્યા. એમાં તેઓએ સુવર્ણમય તોરણો, શય્યા, આ-
સન અને વિહારો તથા અતિ ધણા રત્નોના સમૂહ જોયા. તેમ ઘડા, પા-
ત્રીઓ, કડાઇઓ, કલસીઓ અને કોડીઓ દીઠાં. તેઓમાં પૃથ્વીના અધિ-

પતિ રાગ્નઓએ કશું પણ સુવર્ણ રહિત ન જોયું. કાળ પ્રમાણે વિધિની તુલ્ય કહેલા, સુવર્ણથી શોભિત, શાસ્ત્રમાં કહેલા, ધણું તેજવાળા યૂપો (યજ્ઞસ્તંભો) જોયા. ત્યાં હે સમર્થ, તે રાગ્નઓએ જે કેટલાક સ્થળમાં થનારા છે અને જે જળમાં જન્મનારા છે તે સર્વ લાવેલા પશુઓને જોયા. આ રીતે તેઓએ ગાયો ભેંસો, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, જળના જંતુઓ, કૂર જીવો (સિંહ વગેરે), પક્ષિઓ, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉર્ધ્વિદ્ધ, અને પર્વત તથા જળથી ભરેલા દેશોમાં થયેલા જીવો જોયા. આ પ્રમાણે પશુ, ગોધન અને ધાન્યથી સઘળા આનંદ પામેલા યજ્ઞના વાટને જોઈ રાગ્નઓ અતિ વિસ્મય પામ્યા. જ્યારે ત્યાં સમૃદ્ધિવાળાં બહુ મિઠાં અન્નને જન્મનારા બ્રાહ્મણો તથા ખીજા નરોમાં એક લાખ વિષ્ણો પૂર્ણ થતા ત્યારે વારંવાર મેઘના સરખી ગર્જનાવાળો દુંદુભિ વગાડવામાં આવતો હતો; તેમ દિવસ, દિવસ જય ત્યારે પણ અનેકવાર દુંદુભિનાદ થતો હતો. આવી રીતે યુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો તે યજ્ઞ થયો હતો. જેમાં જનો હે રાજન્, પર્વતના સરખા અતિ ધણા અન્નના ઢગલાઓ, દહિના પ્રવાહો અને ધીના ધરાઓને જેતા હતા. હે રાજન્, જૂદા જૂદા દેશો સહિત સઘળો જંબૂદ્વીપ (ભરતખંડ) તે રાજના મ્હોટા યજ્ઞમાં એક ઢેકાણે રહેલો દેખાતો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, ત્યાં પુરુષોત્તી ધણી હજારો જાતિ ત્યાં ત્યાંથી પાત્રો લઈ જતી હતી અને માળાને ધારણ કરનારા શુદ્ધ મણિનાં કુંડળવાળા તે સર્વ, તથા જે નોકર પુરુષો હતા તેઓ તે હજારો તથા લાખો દિવેને જૂદા જૂદા પ્રકારનાં અન્ન અને પાનો (પીવાના પદાર્થો) પીરસતા હતા તથા રાગ્નઓને ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો બ્રાહ્મણોને દેતા હતા.

વિવિધાન્યન્નપાનાનિપુરુષાયેનુયાયિનઃ ।

તેવૈનૃપોપભોજ્યાનિબ્રાહ્મણાનાદદુશ્વહ ॥૪૨॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० पञ्चा-
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ समागतान्वेदविदोराज्ञश्रष्टथिवीश्वरान् ।

दृष्ट्वायुधिष्ठिरोराजाभीमसेनमभाषत ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું—યજ્ઞર્મી આવેલા, વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણોને તથા યુ-

શ્વીના પાળનારા રાજાઓને જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિર ભીમસેનને કહેવા લાગ્યા-
 જે આ નરોમાં શ્રેષ્ઠ પૃથ્વીપતિ રાજાઓ આવ્યા છે એઓની પૂજા કરે;
 કારણ કે નરોના અધિપતિ રાજાઓ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે ય-
 શસ્વિ નરપતિ (રાજા)એ કહેલા મહા તેજસ્વી પાંડવ ભીમસેન જોડલાં
 એવા નકુળ સહદેવની સાથે તેમ (પૂજા) કરવા લાગ્યા. પછી યુધિષ્ઠાન, પ્ર-
 ઘુન્ન, ગદ, નિરાઠ, સાંખ અને કૃતવર્મા સહિત સર્વ જીવોમાં ઉત્તમ એવા
 કૃષ્ણ બળદેવજીને આગળ કરી વૃષ્ણિઓની સાથે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે
 ગયા તે તેઓની પણ ઉત્તમ પૂજા મહારથિ ભીમસેને કરી તથા તેઓ સર્વ
 તરફથી રત્નોવાળાં મંદિરોમાં પેઠા. પછી યુધિષ્ઠિરની સમીપ કથાના અંતભા-
 ગમાં મધુ દૈત્યને મારનારા કૃષ્ણે અર્જુનને બહુ યુદ્ધથી કુશ (દુઃખળા) થ-
 યેલા કહ્યા. આ સાંભળી તે કુંતીપુત્ર ધર્મથી થયેલા યુધિષ્ઠિર વારંવાર શત્રુને
 દમનાર તે કૃષ્ણને ઈર્ષ્યથી થયેલા, જીતનારા અર્જુનની ખચ્ચર પૂછવા લાગ્યા
 અને જગત્પતિ કૃષ્ણે કહ્યું-હે વૃષ, દ્વારકામાં વસનાર મારો આત્મ પુરુષ
 આવ્યો કે જોણે હે પ્રભુ, મારી સમીપ મહાસુજ્ઞ અર્જુનને ઘણાં યુદ્ધોથી દુ-
 ર્બળ થયેલા કહ્યા. હે કુંતીપુત્ર, તમે અશ્વમેધના કાર્યની સિદ્ધિ સાર કાર્યો ક-
 રો. આ રીતે કહેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એ પ્રત્યે બોલ્યા-હે માધવ, તે જીત-
 વાના સ્વભાવવાળા અર્જુન આનંદથી કુશળ યુક્ત આવે છે. હે યદુપુત્ર, પાં-
 ડવોનાં સૈન્યોના અગ્રેસર અર્જુને એની પાસે જે સંદેશો આપ્યો હોય તે
 આપે જણાવેલો હું અહિં જાણુવા ઇચ્છું છું. આ રીતે તે વખતે ધર્મરાજ
 પૂછેલા, વૃષ્ણિને અધક કુળના પતિ ઉત્તમ વક્તા કૃષ્ણ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને
 આ વચન કહેવા લાગ્યા-હે મહારાજ કુંતીપુત્ર, સંભારી નર એવા અર્જુને
 આ વાક્ય કહ્યું છે-હે કૃષ્ણ, તમારે વખત હોય ત્યારે માફ આ વચન યુધિ-
 ષ્ઠિરને કહેવું. હે કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ રાજાઓ યજ્ઞમાં આવશે, તે આવેલા
 મહોટા રાજાઓની પૂજા કરવી; કારણ કે એ આપણને ઘટિત અને હિતકા-
 રિ છે, તેમ હેમાન આપનાર, મારાં આ વચનથી આ રીતે રાજાને વિગ્રાપ-
 ના કરવી કે જે રીતે પૂજા કરવામાં જે વિનાશકારિ (અયોગ્ય) થતું હોય
 તે ન થાય તે રીતે રાજા તે કરવા યોગ્ય છે અને તમારે પણ તેમાંજ સં-
 ભતિ આપવી. હે રાજા, રાજાઓના દ્વેષથી ફરી આ પ્રજા નાશ ન પામે
 તે કરવું, આ અને બીજું પણ વચન તે પુરૂષે કહેલું છે. હે કુંતીપુત્ર વૃષ,
 તે અર્જુનનું વચન મારા કહેવાથી સાંભળો. આપણા યજ્ઞમાં મારો પ્રિય પુત્ર
 મહા તેજસ્વી, મણિપૂરનો પતિ રાજા બ્રહ્મવાહન આવશે, તે નિશ્ચ મારો

ભક્ત અને પ્રીતિવાળો છે એથી હે પ્રભુ, તમે તેને મારી ઇચ્છાથી વિધિ પ્રમાણે પૂજાને (માનજો). આ રીતે એ વચન સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એનાં તે વાક્યને વખાણી આ વચન બોલ્યા.

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० षट्शी-
तितमोऽध्यायः ॥ ૮૬ ॥

યુધિષ્ઠિરઝવાચ ॥ શ્રુતં પ્રિયમિદં કૃષ્ણયત્ત્વમર્હસિમાપિતુમ્ ।

તન્મેઽમૃતરસંપુણ્યમનોદ્વાદયતિપ્રભો ॥ ૧ ॥

હે સમર્થ કૃષ્ણ, મેં આ પ્રિય સાંભળ્યું, તમે જે કહેવા-યોગ્ય છો તે અમૃતના સરખા રસવાળું પુણ્યકારિ વચન મારા મનને આનંદ પમાડે છે. હે ઈંદ્રિયોના ઇન્દ્રિય કૃષ્ણ, મેં સાંભળ્યું છે કે ફરી તે તે ઠેકાણે રાજાઓ સાથે વિજયવાન અર્જુનનાં ઘણાંજ યુદ્ધો થયાં. હે યુદ્ધિમાન્, અતિ વિજયવાન કુંતીપુત્ર અર્જુન શું નિમિત્ત (કારણ)થી નિત્ય સુખરહિત છે! આ કારણથી મારું મન દુઃખ પામે છે. હે કૃષ્ણ, હું એકાંતમાં વિજયવાન કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો વિચાર કરું છું કે તે પાંડવ નિરંતર અતિ દુઃખ ભોગવનાર છે. હે કૃષ્ણ, શું! સર્વ લક્ષણોએ પૂજેલાં, તેના શરીરમાં અપ્રિય લક્ષણ છે કે જેથી તે દુઃખો ભોગવે છે. સર્વદા તે કુંતીપુત્ર અત્યંત અસુખ ભોગવનાર છે અને હું અર્જુનનાં અંગમાં કશું પણ નિંદવા યોગ્ય દેખતો નથી માટે જે મારે આ સાંભળવા યોગ્ય હોય તો મને તે જરૂર કહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે કહેલા તે ઈંદ્રિયોના નિયંત્રા ભોજકુળના રાજાઓને વધારનાર વિષય અતિ મ્હોટા ઉત્તરનો વિચાર કરી રાજા પ્રત્યે બોલ્યા—હે નૃપ, હું એ શ્રેષ્ઠ પુરૂષનું કશું પણ મજેલપણારહિત (અંગ) જાણતો નથી, ફક્ત એના ગોઠણની પાછળ નીચેના બે ભાગ વધારે (મ્હોટા) છે, તે બેથી તે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ નિત્ય માર્ગોમાં વર્તે છે. હું બીજું દેખતો નથી કે જેથી એ દુઃખનું પાત્ર છે. આ પ્રમાણે તે સમયે યુદ્ધિમાન્ કૃષ્ણે કહેલા યુધિષ્ઠિર વૃષ્ણે શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણને હે પ્રભુ, એ એ પ્રમાણેજ છે એમ કહેવા લાગ્યા પણ કૃષ્ણા દ્રૌપદી તે અસૂચા (અદેખાઈ) સહિત આડું કૃષ્ણ તરફ જોવા લાગ્યાં અને તેના તે સ્નેહને કાંઈ દૈવને હણનારા સાક્ષાત્ અર્જુન સરખા, પો-

તાના સખાના સખા, ઈંદ્રિયોના નિયંત્રા કૃષ્ણે ગ્રહણ કયા અને ત્યાં બી-
ગસેન વગેરે જે કુરુઓ, અને જે યજ્ઞવતારા હતા તેઓ વિચિત્ર અંત-
વાળા શુભ અર્જુનની કયા સાંભળી રમવા લાગ્યા તથા બ્યારે તેઓ અ-
ર્જુનની કયા કહેતા હતા ત્યારે મહાત્મા વિજયવાન અર્જુનના કહેવાથી
હૃત પુરૂષ આવ્યો અને બુદ્ધિમાન તે કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈ નમ-
સ્કાર કરી નરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને સમીપ આવતા નિવેદન કરવા લાગ્યો. તેનું તે
કહેવું સાંભળી હર્ષનાં આંસુથી આકુળ નેત્રવાળા, તેણે પ્રિય કહેવાનાં નિ-
મિત્તથી તે વખતે ઘણું ધન તેને આપ્યું. પછી બીજે દિવસે બ્યારે કૌર-
વોના ધુરંધર નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન આવ્યા ત્યારે મ્હોટો શબ્દ વૃદ્ધિ પામવા લા-
ગ્યો. તે સમયે જેમ હૈયઃશ્રવા (ઈંદ્રના ઘોડા)ની ઉડતી ધૂળ શોભે તેમ સ-
મીપ વર્તનારા તે ઘોડાની ઉત્પન્ન થયેલી (ઉડતી) ધૂળ શોભવા લાગી. ત્યાં
અર્જુને મનુષ્યોની હર્ષ કરનારી આવી વાણી સાંભળી. હે પાર્થ (અર્જુન),
ઘણી સારી વાત છે કે તમે કુશળવાન છો. યુધિષ્ઠિર રાજા પણ ધન્ય છે.
યુદ્ધમાં રાજ્યોને તથા સકળ પૃથ્વીને જીતિ અતિ ઉત્તમ ઘોડાને ચરાવિ
અર્જુનવિના બીજે કોણ આવે! અમે પૂર્વે જે સગર વગેરે મહાત્મા, રા-
જાઓ થઈ ગયેલા છે તેઓનું પણ આતું કર્મ ક્યારેય સાંભળ્યું નથી; તેમ
હે કુરુકુળના શ્રેષ્ઠ, તમે જે દુઃખે કરાય એવું કર્મ કરેલું છે એ કર્મ થ-
નારા બીજા, પૃથ્વીના અધિપતિયો (રાજાઓ) નહિ કરિ શકે. આ રીતે આ-
વી વાણીને કહેનારા તે પુરુષોની પોતાના કાનને સુખ કરનારી વાણી સાં-
ભળતા ધર્માત્મા અર્જુન યજ્ઞ માર્ગમાં પેઠા. તે પછી અમાત્યોસહિત
રાજા અને યદુપુત્ર કૃષ્ણ એ એ ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી તે સમયે સામા
ગયા. તે અર્જુન પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર)ના ચરણો પ્રત્યે વંદન કરી બુદ્ધિમાન ધ-
ર્મરાજના ચરણોને નગિ ભીમસેન વગેરેને પણ માન આપી કૃષ્ણને મળ્યા.
પછી તેઓએ મળી સત્કાર કરેલા તેઓને વિધિ પ્રમાણે સામો સત્કાર ક-
રી તીરને પામી પાર જનારાની પેઠે રહેલા અર્જુન વિશ્રાંતિ પામ્યા. એજ
વખતમાં એ માતાઓ સહિત બુદ્ધિમાન પ્રસિદ્ધ રાજા બ્રહ્મવાહન કુરુઓ
પાસેજ ગયો. ત્યાં તે મહાબુજ યથાયોગ્ય વ્રદ્ધ કુરુઓને તથા બીજા રા-
જાઓને અભિવંદન કરી તેઓએ પણ પ્રસન્ન કરેલા, પિતામહી (દાદી) કું-
તીના ઉત્તમ ઘર પ્રત્યે પેઠા.

અભિવાદ્યમહાબાહુસૈશ્રાપિપ્રતિનન્દિતઃ ।

પ્રવિવેશપિતામહ્યાઃકુન્ત્યામવનમુત્તમમ્ ॥૨૮॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० सप्ताशी-
तितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ सप्रविश्यमहाबाहुःपाण्डवानानिवेशनम् ।

पितामहीमम्यवन्दत्साम्रापरमवल્गुना ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે મહાબુજ (અભિમન્યુ) પાંડવોનાં સ્થાન પ્રત્યે પ્રવેશ કરી અતિ સુંદર શાંતિથી પિતામહી કુંતીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પાંડવી દેવીને કૌરવની પુત્રી ચિત્રાંગદા પણ કુંતી અને દ્રૌપદીની સમીપ વિનયથી સાથે ગર્ભ, તેમ સુભદ્રા તથા બીજી કુરૂસ્ત્રીઓને ન્યાય પ્રમાણે મળી. તે વખતે કુંતીએ તે બેને વિવિધ રત્નો આપ્યાં, તેમ દ્રૌપદી, સુભદ્રા તથા જો બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેઓએ પણ આપ્યાં. પોતે કુંતીએ પુત્રના હિતની ધૃષ્ટિથી અતિ માનેલી તે દેવીઓ, મ્હોટાં મૂલ્યવાળાં શયન તથા આસન ઉપર બેઠી. સત્કાર કરેલો મહા તેજસ્વી તે રાજા બ્રહ્મવાહન વિધિ પ્રમાણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સેવવા લાગ્યો; તેમ રાજા યુધિષ્ઠિર અને બીજા વગેરે પાંડવોની પણ સમીપ જઈ મહા તેજસ્વિ એવા તેણે ચરણોમાં વંદન કર્યું ને તેઓએ પ્રેમથી આલિંગન કરેલો (મળેલો) અને વિધિ પ્રમાણે સત્કાર કરેલો થયો. વળી પ્રસન્ન થયેલા તે મહારથિયોએ એતેન્ધણું ધન આપ્યું. તે રીતેજ તે પૃથ્વીપાળ (રાજા) પ્રદ્યુમ્નની પેઠે વિનયથી ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા, ગાયોના પાળનારા કૃષ્ણ પાસે ગયો. કૃષ્ણે તે રાજાને મ્હોટા મૂલ્યવાળો, અતિ માનેલો, સુવર્ણના શણગારવાળો, દિવ્ય ઘોડાઓથી યુક્ત ઉત્તમ રથ આપ્યો. તેમ ધર્મરાજ, ભીમસેન, અર્જુન અને જોડલાંરૂપ (બે) એવા નકુળ સહદેવ તેઓએ એને જૂદાં જૂદાં માન અને ધનથી યુક્ત કર્યો. તે પછી ત્રિજે દિવસે સત્યવતીના પુત્ર, વક્તા, મુનિ (વ્યાસ) યુધિષ્ઠિર પાસે આવી વચન બોલ્યા—હે કુંતીપુત્ર, અહિ યત્ર કરાવનારા કહે છે કે આજથી માંડી યત્ર મુદૂર્ત આવેલું છે માટે તમારો વખત છે તેથી યત્ર કરો. હે રાજાઓના ઈન્દ્ર, આ તમારો અહિન^૧ નામે યત્ર બનેા. સુવર્ણના બહુપણાથી આ યત્ર બહુ સુવર્ણક (ધણા સોનાવાળો) વિખ્યાત છે. એ પ્રમા-

૧ અહીન એ શબ્દનો અર્થ અન્હાં સમૂહ: અહીન: એમ વ્યુત્પત્તિ કરવાથી ધણા સોમયાગોનો સમૂહ એમ થાય છે અથવા દ્રવ્ય વગેરેથી હીન (ઓછો) નહિ એવો યત્ર એમ પણ થાય છે.

જો હે મહારાજ, આમાં દક્ષિણ ત્રગણિ કરો. તેમ હે રાજન, તમારા આયત્નમાં આત્મજ્ઞો ત્રગણાપણા૩૫ કારણને (ત્રગણાધને) પામે. હે નરાધિપ, આમાં તમે બહુ દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધોને પામી જ્ઞાતિના વધે કરેલાં પાપને તજશો. હે કુરુપુત્ર, આ પરમ પવિત્ર અને ઉત્તમ પવિત્ર કરનાર છે અને આથી તમે જે અશ્વમેધનું અવબૃથ (સ્નાન) છે તેને પામશો. આ રીતે માપમાં ન આવે એવી યુદ્ધિવાળા, વ્યાસે કહેલા, તેજસ્વી તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર તે વખતે અશ્વમેધની પ્રાપ્તિ સાડ દીક્ષા લેવા બેઠા. પછી મહાભુજ રાજાએ બહુ અન્ન ને દક્ષિણાવાળો, સર્વ ઇચ્છા તથા ગુણોથી યુક્ત, મહોટો યજ્ઞ એવો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તેમાં હે રાજન, સર્વ તરફ ફરતા, સર્વને જાણનારા, વેદને સમજનારા, યજ્ઞવનારાઓ વિધિ પ્રમાણે સારી રીતે શિખેલપણથી કર્મો કરતા હતા. તે યજ્ઞમાં તેઓએ કશું પણ ન કરેલું, કમરહિત તથા ચૂકેલું થતું ન હતું અને શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞો તેમાં સધળું યોગ્ય કરતા હતા. હે રાજન, આત્મજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વિપ્રો યથાયોગ્ય, ધર્મના નામવાળું પ્રવર્ગ્ય (ઉત્તમ વર્ગનું) કર્મ કરી તેજ પ્રમાણે વિધિને અનુસરિ સોમવદ્ધીને ખાંડવાનું કર્મ કરવા લાગ્યા. તે પછી હે રાજન, સોમવદ્ધી ખાંડિને શાસ્ત્રને અનુસરનારા, સોમવદ્ધીને પીનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેઓ કમથી પ્રાતઃકાળના સોમાભિષેવ વગેરે કર્મો કરવા લાગ્યા; તેમાં કોઈ પણ માનવ કૃપણ ન હતો; તેમ દરિદ્ર, ક્ષુધાવાળો, દુઃખવાળો અને નીચ ન હતો. નિરંતર રાજની આજ્ઞાથી શત્રુને હણનારો મહા તેજસ્વી ભીમસેન ભોજનાર્થિજનોને ભોજન દેવરાવતો હતો. દિવસે દિવસે સ્થંડિલની રચનામાં કુશળ એવા યજ્ઞ કરાવનારાઓ યથાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી સર્વ કાર્યો કરતા હતા. તે યુદ્ધિમાન રાજના એ યજ્ઞમાં કોઈ સભાસદ્દ છ અંગોને નહિ જાણનાર ન હતો. ઘતરહિત નહિ હતો, ઉપાધ્યાય નહિ એવો ન હતો, તેમ વાદમાં વિચક્ષણ નહિ એવો પણ નહિ હતો. ત્યાર પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જ્યારે યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ)ની ઉંચાઈ અથવા વૃદ્ધિ કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કુરુપુત્રિ (યુધિષ્ઠિર)ના યજ્ઞમાં યજ્ઞ કરાવનારાઓએ છ બિલ્વાના યૂપો ખેરના યૂપો, ખીલ્વથી યુક્ત, તેટલા સર્વ ખાખરાના યૂપો, બે દેવદારના યૂપો અને એક શ્વેભાતક (શેલટ)નો યૂપ, આ પ્રમાણે યૂપો કર્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ, ધર્મરાજના હુકમથી તે ભીમસેને શાભા સાડ ખીજ પણ સુવર્ણના યૂપો કરાવ્યા. હે રાજકૃષિ, વસ્ત્રોથી શોભિત તેઓ જેમ અંતરિક્ષમાં મહેંદ્રને અનુસરનારા દેવો સમર્પિયોથી શોભે તેમ ચળકતા હતા. એ યજ્ઞમાં અમિના

સંચય (રાખવા) માટે સુવર્ણની ઇષ્ટિકા (યજ્ઞભૂમિઓ) કરેલી હતી અને તે અગ્નિ સંચયનું સ્થાન દક્ષપ્રજ્ઞપતિના ચયન જેવું શોભતું હતું. તેનો ત્રિ-કોણ ગરડના સરખા આકારવાળો, સુવર્ણનાં પડખાંઓસહિત, અદાર હાથ સ્વરૂપવાળો, ચતુસ્ત્રિયલ (ઓખંડ અગ્નિ રાખવાનો ઓઠલો) કરેલો હતો. આ રીતે બનેલા યજ્ઞમાં પછી પંડિતોએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પશુઓને બે-ડચા; ત્યાં તે તે દેવને ટેવિ શાસ્ત્રમાં કહેલા જે પક્ષિયો, પશુઓ, બળદો તથા જે જળચર જીવો હતા તેઓ સર્વને તેઓએ અગ્નિનો સચય કરવામાં બેસ્યા. મહાત્મા કુંતીપુત્રના યજ્ઞમાં યૂષો પાસે બાંધેલો ઉત્તમ ઘોડો જે-ઓમાં મુખ્ય છે એવા ત્રણસો પશુઓ હતા અને તેનો તે યજ્ઞ સાક્ષાત્ દેવ ઋષિયોથી સંકુળ, ગંધર્વોના સમૂહોના સંગીતવાળો ને અપ્સરાઓનાં ટોળાંઓના ઉત્તમ નાચવાળો થવાથી શોભતો હતો. તેમજ તે કિં પુરૂષોથી યુક્ત સર્વ તરફ સિદ્ધ અને વિપ્રોના નિવાસોથી ભરેલા કિન્નરોથી શોભિ નિકળતો હતો. તે યજ્ઞ સભામાં દિગ્ને વિષે શ્રેષ્ઠ, સર્વ શાસ્ત્રોના કર્તા અથવા જાણનારા, યજ્ઞ રચનામાં કુશળ એવા વ્યાસના શિષ્યો નિલ રહેતા હતા. એમાં મ્હોટી કાંતિવાળા નારદ, તુંબરૂ, વિશ્વાવસુ, ચિત્રસેન અને બીજા પાણી ગીતમાં કુશળ પુરૂષો હતા અને યજ્ઞના મધ્યમાં તૃત્યોમાં નિપુણ અને ગીતમાં કુશળ એવા ગંધર્વો તે વિપ્રોને અવશ્ય રમત કરાવતા હતા.

ગન્ધર્વાગીતકુશલનૃત્યેષુચવિશારદાઃ ।

રમયન્તિસ્મતાન્વિપ્રાન્યજ્ઞકર્માન્તરેષુવૈ ॥૪૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० अष्टा-
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायनउवाच ॥ श्रपयित्वापशूनन्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ।

तंतुरङ्ग्यथाशास्त्रमालમन्ताद्वિजातयः ॥ ૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું—દિગ્નેમાં શ્રેષ્ઠ એવા દિગ્નેએ વિધિ પ્રમાણે બી-
જા પશુઓને પકવિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ઘોડાનું આલંબન^૧ કર્યું. પછી
હે રાજન, યજ્ઞ કરાવનારાઓએ વિધિ પ્રમાણે ઘોડાને પકવી તે વખતે
તે મનસ્વિની દ્રોપદીને ત્યાં બેસાડ્યાં અને હે રાજન હે ભરત શ્રેષ્ઠ,

૧ યજ્ઞ કરવા હિંસા કરવી તે.

દ્વિજે તે ઘોડાની વપાને શાસ્ત્રને અનુસરિ વિધિ પ્રમાણે ઉપેડી અવ્યય યજ્ઞ વિધિ મુજબ પકાવવા લાગ્યા. તે વખતે ધર્મરાજ ન્હાના ભાઇયો સાથે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વ પાપોને હરનાર તે વપાના ધૂમાડાના ગંધને સુંઘવા લાગ્યા. હે નરોના અધિરાજ, સમસ્ત, ધીર એવા સોળ ઋત્વિજને તે ઘોડાનાં બાકી રહેલાં જે અગ્રો હતાં તેઓને અગ્નિમાં હોમવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઈંદ્રની સમાન તેજવાળા તે રાજના તે યજ્ઞને સમાપ્ત કરિ શિષ્યો સહિત ભગવાન્ વ્યાસ તે રાજને વધાવવા લાગ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને વિધિ પ્રમાણે હજાર કરોડ મોહોર આપી અને વ્યાસને તો વસુધરા (ધનને ધારણ કરનાર પૃથ્વી) આપી. હે રાજન્, પૃથ્વીને દાનમાં લઇ સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ, ભરત શ્રેષ્ઠ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા—હે રાજઓમાં શ્રેષ્ઠ, દાન આપેડી આ પૃથ્વી તમારી છે પણ મને તેનો બદલો આપો; કેમકે બ્રાહ્મણો ધનને ઇચ્છનારા હોય છે. આ સાંભળી મહાત્મા રાજઓના મધ્યમાં ભાઇયો સહિત બુદ્ધિમાન્ મોટા મનવાળા યુધિષ્ઠિર તે વિપ્રોને પ્રત્યુત્તર દેવા લાગ્યા—હે ઉત્તમ વિપ્રો, અશ્વમેધ મહા યજ્ઞમાં પૃથ્વીરૂપ દક્ષિણા દેવી કહેલી છે માટે અર્જુને જીતેલી આ પૃથ્વી મેં ઋત્વિજને પમાડેલી કરી છે, હવે હું વનપ્રત્યે પ્રવેશ કરિશ (જઈશ). તમે આ પૃથ્વીને ચાતુર્હોત્રના પ્રમાણથી ચાર ભાગ કરી વેહેચિલ્યો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ નરો, હું બ્રાહ્મણનાં ધનરૂપ પૃથ્વીને લેવા ઇચ્છતો નથી. હે વિપ્રો, સદા માઈ તથા ભાઇયોનું આ, નિત્ય મનન હતું (આપવાની ઇચ્છા હતી). આ પ્રમાણે બ્યારે તેણે કહ્યું ત્યારે ભાઇયો તથા તે દ્રૌપદી એ એમજ છે એમ જે બોલ્યાં તે સર્વને રવાડાંઓને હર્ષ પમાડનાર થયું અને તે પછી હે ભારત, અંતરિક્ષમાં ‘સાઈ સાઈ’ એમ વાણી થઈ. તેમજ વખાણ કરનારા, દ્વિજ સમૂહોનો શબ્દ પણ અતિ શોભવા લાગ્યો. ફરી મુનિ દ્રૌપાદન (વ્યાસ) અને કૃષ્ણ બ્રાહ્મણોના મધ્યમાં સત્કાર કરી યુધિષ્ઠિરને આ વચન કહેવા લાગ્યા—તમે આ જે મને આપેલી છે તે હું તમને પાછી આપું છું. તમે આ બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ આપો અને પૃથ્વી તમારી થાઓ. પછી વસુદેવ પુત્ર કૃષ્ણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યા—જેમ ભગવાન્ (ભાગ્યવાન્ અથવા છ સામર્થ્યવાળા) વ્યાસે કહ્યું તેમ તમે કરવા યોગ્ય છો. આ રીતે કહેલા ભાઇયો સહિત પ્રસન્ન મનવાળા કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે કરોડની કરોડ કરેલી, ત્રગણી યજ્ઞની દક્ષિણા આપી. આ રીતે મહત્ત રાજને અનુસરનારા કુરુ રાજએ (યુધિષ્ઠિરે) જે કશું તે જગતમાં બીજો કોઈ પણ રાજ નહિ કરિશકે. યુધિષ્ઠિરે જે આપ્યું તે ઉત્ત-

મ ધનને લઈ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વિદ્વાન્ મુનિએ (વ્યાસે) ઋત્વિજ્ઞેને આપ્યું અને તેઓએ ચાર ભાગથી વેહેતી લીધું. આ રીતે તે સુવર્ણરૂપ પૃથ્વીનો બે-દસો આપી પાપ રહિત અને સ્વર્ગને જીતનાર થયેલા યુધિષ્ઠિર, ભાઈઓ સાથે આનંદ પામ્યા અને ઋત્વિજ્ઞેએ તે રીતે અંત વગરનો સુવર્ણનો સમૂહ ઉત્સાહ પ્રમાણે અને સુખ પ્રમાણે દ્વિજ્ઞેને વેહેતી આપ્યો. વળી યુધિષ્ઠિરે આગ્રા આપેલા દ્વિજ્ઞેએ યજ્ઞવાટમાં જે કંઈ આબૂષણો સહિત સુવર્ણ, તોરણો, ચૂપો, ધડાઓ, પાત્રીઓ તથા ઇટકાઓ હતી તે સઘળું વિભાગ કરી લીધું. ખાદ્યણો પછી ક્ષત્રિયો ધન હરવા લાગ્યા, તેમજ વૈશ્ય, શૂદ્ર સમૂહો અને ખીજી મ્હેંચ જાતિઓ ધન લેવા લાગી. તે પછી બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજે તે ધનથી તૃપ્ત કરેલા, હર્ષ પામેલા, તે સર્વ ખાદ્યણો ઘેર ગયા. મહા તેજસ્વિ ભગવાન્ એવા વ્યાસે તે મ્હોટા સુવર્ણનો ભાગ સાક્ષાત્ કુંતીને આપ્યો. આ રીતે સસરાથી મળેલા તે પ્રીતિરૂપ ભાગને પામી તે પ્રસન્ન મનવાળાં કુંતી તેણે કરી સમુદાયથી અતિ મ્હોટું પુણ્ય કરવા લાગ્યાં. પછી અવનૃથ (યજ્ઞની છેવટના સ્નાન) ને પામી ભાઈઓ સહિત પાપ રહિત થયેલા તે દેવોએ સેવાતા મહેંદ્ર સરખા શોભવા લાગ્યા. હે મહારાજ, મળેલા પૃથ્વીપાળ રાજ્યોએ વિંટેલા પાંડવો તારાના સમૂહોએ યુક્ત ગ્રહોના જેવા શોભતા હતા. પછી રાજ્યોને પણ વિવિધ રત્નો, હાથિ, ઘોડા, ધરેણાં, સ્ત્રીઓ, વસ્ત્રો અને સુવર્ણ અર્પણ કર્યાં. આ રીતે હે રાજા, પૃથ્વીપતિઓ (રાજ્યો) નાં મંડળમાં અંતરહિત એવા તે ધનના સમૂહને આપતા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર જેમ કુખેર શોભે તેમ શોભતા હતા. તેમ તે વખતે શર, રાજા બ્રહ્માહનને લાગી ધણું ધન દેઈ ઘેર મોકલ્યો ને હે ભરતશ્રેષ્ઠ, બુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિરે બેહેન દુઃશલાની પ્રીતિથી તેના બાળક, તે પૌત્રને તેના પિતાના પોતાના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. ઈંદ્રિયોને જીતનાર કુરૂરાજ યુધિષ્ઠિરે અતિ વિભાગ કરી આપેલા, અતિ માનેલા તે સર્વ નરપતિયો (રાજ્યો) ને વિદાય કર્યા. તેમજ હે મહારાજ, ભાઈઓ સહિત શત્રુઓને દમનારા, મ્હોટી કાંતિવાળા રાજ્યો (યુધિષ્ઠિરે) મહાત્મા ગાયોને પાળનારા કૃષ્ણને, મહા બળવાન્ બળદેવજીને અને ખીજા હજારો પ્રદુમ્ન વગેરે વૃષ્ણિયોમાંના શૂરોને વિદાય કર્યા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો બહુ અન્ન, ધન અને રત્નોના સમૂહવાળો, સુરાને મૈરેય (વૃક્ષનાં મધ) આ બે મદોના સાગરરૂપ તે યજ્ઞ થયો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જે યજ્ઞમાં ધૃતરૂપ કર્દમવાળા ધરાઓ થયા હતા, અન્નના પર્વતો હતા અને શિખંડરૂપ કાદવવાળી નદીઓ થઈ હતી તે યજ્ઞમાં જનો કરાતા

બદ્ધ, ખાંડવ^૧ ને રાજોના^૨ અંતને, જમનારાઓના અંતને તથા વધ કરાતા પશુઓના અંતને દેખતા ન હતા. તે વખતે તે સ્થાન મત્ત^૩, પ્રમત્ત^૪ અને હર્પિત જનોવાળું અતિ પ્રસન્ન યુવતી જનોવાળું તથા મૃદંગ ને શંખોના અવાજોથી મનને રમાડનાર થયું હતું. દિવસ ને રાતે નિવારણ ન થાય તેમ (ઇચ્છા પ્રમાણે) ‘આપો, મનગમતું ખાઓ,’ એવા શબ્દોથી હર્ષ પામેલા તથા પુષ્ટ એવા જનોથી ભરેલાં તે સ્થાનને જૂદા જૂદા દેશોમાં રહેનારા પુરુષો મહોટા ઉત્સવ સરખું કહેતા હતા. આ રીતે તે યજ્ઞમાં ધનની ધારાઓ, કામનાઓ, રત્નો અને રસોથી વૃદ્ધિ કરી (અર્થાત્ તેઓને આપી) પાપ રહિત અને કૃતાર્થ થયેલા ભરતશ્રેષ્ઠ (યુધિષ્ઠિર) પૂરપ્રત્યે પેદા (ગયા).

વર્ષિત્વાધનધારાભિઃકામૈરત્નૈરસૈસ્તથા ।

વિપામ્મામરતશ્રેષ્ઠઃકૃતાર્થઃપ્રાવિશત્પુરમ્ ॥૪૪॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अ० ऊन-
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

जनमेजयउवाच ॥ पितामहस्यमेयज्ञेधर्मराजस्यधीमतः ।

यदाश्रयमभૂत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ૧ ॥

જનમેજયે પૂછયું—મારા પિતામહ (દાદા) યુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજના યજ્ઞમાં જે કંઈ આશ્રય થયું હોય તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું— હે સમર્થ ભરત શ્રેષ્ઠ, મહાયજ્ઞ અશ્વમેધ નિવૃત્ત થયો સારે જે ઉત્તમ મહોટું આશ્રય થયું તે સાંભળો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભારત, જ્યારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો, રાત્રિ, સંબંધિ, ખાંધવો, દીન, અંધ અને કૃપણ તૃપ્ત થયા હતા, તેમ સર્વ દિશા-ઓમાં મહા દાન જાહેર કરવામાં આવતું હતું અને ધર્મરાજના મસ્તક ઉપર, પુષ્પોની વૃદ્ધિઓ પડતી હતી, સારે સ્થાં હેનિષ્પાપ, એવા પૃથ્વીના અધિપતિ નીલ નેત્રવાળા અને સુવર્ણનાં પડખાંવાળા નોજે વજ્ર અને અશ્વનિના જેવો નાદ (કરચો).—એકવાર તે (મોટો) શબ્દ કરી, નિર્લજ્જ, મહાન્, રાક્ષસોમાં સુનાર તે મનુષ્યનું વચન બોલ્યો—હે નરોના અધિપતિઓ, આ તમારો યજ્ઞ ઉંઘ વૃત્તિવાળા, અતિદાનિ, કુરુક્ષેત્રના વાસિ નરના શેર સાથવાની તુલ્ય નથી. હે

૧ પિપળ ને સૂઠ યુક્ત મગતું ઓસામણ તે ખાંડવ. ૨ અને તે સા-
કરની સાથે મેળવવાથી થાય એ રાગ કહેવાય છે ૩ છકેલ ૪ ગાફલ.

નપ, તે નોળનું તે વચન સાંભળી તે સર્વ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો પરમ વિરમ્ય પામ્યા અને તે વખતે તે દિવે બેગા થઈ નોળને પૂછવા લાગ્યા કે તમે સારાઓના સમાગમવાળા યજ્ઞમાં ક્યાંથી આવ્યા? તમારું શું ઉત્તમ બળ! શું! શાસ્ત્ર અને શું પરમ આશ્રયરૂપ છે? જે તમે અમારા યજ્ઞને નિંદો છો તે તમને અમે કેવી રીતે! જાણી શકીએ? આ યજ્ઞમાં જૂદા જૂદા, યજ્ઞ-કુશળ પુરુષોએ શાસ્ત્રને લોપ્યા વિના સધળું કર્યું છે, તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને ન્યાય પ્રમાણે જે કરવાનું હતું તે કર્યું છે. આમાં વિધિ પ્રમાણે, શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનથી પૂજા કરવા યોગ્ય જનોને પૂજ્યા છે. અગ્નિને મંત્રની આહુતિયોથી હોમેલા છે મત્સર વગર ઘન આપેલું છે. આ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો પણ બહુ પ્રકારનાં દાનોથી પ્રસન્ન થયેલા છે. અતિ યુદ્ધથી ક્ષત્રિયો સંતોષ પામ્યા છે અને શ્રાદ્ધથી પિતામહો પણ સંતુષ્ટ થયા છે. પાલન કરવાથી વૈશ્યો સંતોષવાનું થયા છે. કામનાઓથી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થયેલી છે. દયાથી શૂદ્રો અને દાનોના શેષ ભાગોથી નીચ જનો ખુશી થયા છે. અમારા રાજાની પવિત્રતાથી જ્ઞાતિ, ને સંબંધિયો સંતોષ પામ્યા છે. દેવતાઓ પુણ્યકારી હવિયોથી અને શરણાગત જનો રક્ષણોથી સંતોષ્યા છે માટે આમાં જે સત્ત્વ સત્ત્વ હોય તે ખરું. બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણોની ઇચ્છાથી સાંભળ્યા પ્રમાણે અને જોયા પ્રમાણે પૂછેલા તમે કહો. તમે પંડિત, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય વાક્યવાળા છો, દિવ્યરૂપને ધારણ કરો છો અને વિદ્વાનો સાથે મળ્યા છો તેથી તમે તે કહેવા યોગ્ય છો. આ પ્રમાણે તે દિવેએ પૂછેલો હસતો એવો તે નોળ બોલ્યો—હે વિદ્વા, મેં આ મિથ્યા કે ગર્વથી વાણી નથી કહી. હે શ્રેષ્ઠ દિવે, મેં આ જે વાક્ય કહ્યું કે શેર સાથવાની ખરાબર તમારો આ યજ્ઞ નથી તે તમોએ પણ સાંભળ્યું તોય હે શ્રેષ્ઠ દિવે, આ પ્રમાણે કહેલું એ વાક્ય મેં અવશ્ય આપને કહેવા યોગ્ય છે માટે હે દિવે, મેં જે ઉંછ વૃત્તિવાળા, મહાદાનિ, કુરુક્ષેત્રવાસિનું અતિ આશ્ચર્ય જોયેલું છે અને અનુભવેલું છે, અને જેથી તે ભાર્યા સહિત તથા પુત્ર અને તેની સ્ત્રી સહિત સ્વર્ગને પામ્યો, ને જે રીતે મારું આ શરીરનું અર્ધ સુવર્ણરૂપ કરેલું થયું તે તમે અવ્યય મનથી મારા કહેવાથી સાંભળો. નોળ બોલ્યો—હે દિવે, ન્યાયથી મેળવેલું બ્રાહ્મણે આપેલા સૂક્ષ્મ ઘનનું જે ઉત્તમ ફળ છે તે હું ખુશીથી તમોને કહેનાર છું. બહુ ધર્મોને જાણનારાઓથી યુક્ત, ધર્મનાં ક્ષેત્ર એવાં કુરુક્ષેત્રમાં તે વખતે (પૂર્વે) ઉચ્ચ *વૃત્તિવ્રતો કપોત (કખૂતર)ની પેઠે એક એક દાણાને

૧ ખજાર વગેરેમાં પૂડલા દાણાઓ વીંણી તેથી અવિકા ચલાવનાર.

ભેનાર કોઈ પણ દિન હતો, તે ભાર્યા સહિત પુત્ર સહિત અને પુત્રની સ્ત્રી સહિત તપ કરવામાં રહ્યો તથા શુદ્ધ (ઉત્તમ) આચારવાળો, ધર્માત્મા અને નિયમિત ઈંદ્રિયોવાળો થયો. સારા વ્રતવાળો તે સદા છઠ્ઠે કાળે (ટંકે) તેઓ સાથે જમતો હતો. ક્યારેક છઠ્ઠે વખતે તેનો આહાર (જમવાનું) ન હોય તો કોઈ વખત ખીજે (આવતે) છઠ્ઠેકાળે તે ઉત્તમ વિપ્ર જમતો. ક્યારેક હે વિપ્રો, ભયંકર દુર્ભિક્ષ (દુકાલ) થયું ત્યારે તે ધર્મની પાસે સંચય ન હતો તે મારાથી સાંભળો. જ્યારે ઔષધોની પ્રાપ્તિ ક્ષીણ થઈ ત્યારે તે દ્રવ્યથી હીન થયો. આવેલા વખતે વખતે એની પાસે ભોજન હોયજ નહિ ત્યારે તેઓ સર્વ ભૂખથી વ્યાપ્ત (ભૂખ્યા) રહેતા હતા. જ્યારે જેઠ માસના શુક્લ (અન્નવાળીયા) પક્ષમાં તડકાથી પીડાયલો ક્ષુધાથી પીડાવાળો, તપમાં રહેલો વિપ્ર ઉચ્ચ વૃત્તિમાં રહ્યો હતો ત્યારે ક્ષુધા ને શ્રમવાળો બ્રાહ્મણ ઉચ્ચ (અન્નર વજોરેના દાણા)ને પામ્યો અને તે રીતેજ દુઃખિ ઈંદ્રિયોવાળા, ક્ષુધાથી ભરેલા તે ઉત્તમ દિનને કુટુંબની સાથે તે કાળ કાઢ્યો. પાછો જ્યારે છઠ્ઠે કાળ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે શેર જવ મેળવ્યા, અને તે તપસ્વિયોએ તે શેર જવનો સાથવો કર્યો. પછી જપવાનું અને દિવસનું કર્મ કરી વિધિ પ્રમાણે અગ્નિને હોમિ તે સર્વ તપસ્વિ જનોએ પાશેર પાશેર વેહેચી લીધો. પછી જ્યારે તે ખાતાં હતાં, ત્યારે કોઈ પણ દિન અતિથિ આવ્યો, તેને આવેલો જોઈ તેઓ પ્રસન્ન મનવાળા થયા. તે સમયે તેઓ તે અતિથિને વંદન કરી સુખ પ્રશ્ન પૂછી અતિ શુદ્ધ મનવાળા, દાંત, શ્રદ્ધા ને દમથી યુક્ત, અસ્યારહિત, ક્રોધરહિત, સારા, મત્સર (અદેખાઈ)થી રહિત, માન, મદ, અને ક્રોધના ત્યાગવાળા, અને ધર્મને જાણનારા શ્રેષ્ઠ દિનને બ્રહ્મચર્ય સહિત, પરસ્પર ગોત્રને કહી ક્ષુધાએ પીડેલા અતિથિને કોટડી પ્રત્યે પ્રવેશ કરાવવા લાગ્યા અને ત્યારે હે નિષ્પાપ વિપ્ર, આ અર્ધનું જળ, આ પાદ (પગ ધોવાનું) જળ અને આ તમારે માટે ખેસવાનું આસન છે; હે સમર્થ શ્રેષ્ઠ દિન, આ નિયમથી સંપાદન કરેલો પવિત્ર સાથવો છે માટે મેં આપેલો આપ ગ્રહણ કરો અને તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ પ્રમાણે તેણે કહેલા બ્રાહ્મણ પાશેર સાથવો લઈ ખાવા મંડ્યો પણ હે રાજેન્દ્ર, તે સંતોષ પામ્યો નહિ. આ રીતે તે દિનને ક્ષુધાથી વ્યાપ્ત જોઈ ઉચ્ચ વૃત્તિવાળો તે બ્રાહ્મણ કેવી રીતે! અતિથિ પ્રસન્ન થાય એમ આહારનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તે ટાણે તેની સ્ત્રી બોલી કે મારો ભાગ આપો અને એથી પ્રસન્ન થયેલો આ ઉત્તમ દિન ધૃષ્ટિ પ્રમાણે જાણ્યો. આ પ્રમાણે કહેતી તે પતિવ્રતા ભાર્યાને ક્ષુધાથી વ્યાપેલી જાણી તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રે તે સાથવાને

પસંદ ક્યો નહિ અને તે વખતે પોતાના અનુમાનથી વિદ્વાન્ (જાણનાર) એવો તે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર ભાર્યોને વૃદ્ધ, ક્ષુધાથી પીડિત, યાકેલી, ઝડાનિ પામેલી, તપ-વાળો, ત્વચા અને અસ્થિ (હાડકાં) રૂપ થયેલી તથા કંપની ગળુડી બોલ્યો—હે શોભનારી! કીડા, પતંગિયા અને મૃગોએ પણ સ્ત્રીઓને સાચવવી અને પોપણુ યુક્ત કરવી યોગ્ય છે માટે તમે આનું કહેવા યોગ્ય નથી. સ્ત્રીએ દયાથી પોપણુ કરેલો અને રક્ષા કરેલો નર પ્રકાશવાળો યશથી પડે છે (બ્રહ્મ થાય છે) તથા તે ઉત્તમ લોકોને પામતો નથી. વળી ધર્મ, કામ અને અર્થનાં કાર્યો, સેવા, કુળનો વિસ્તાર, તેમ પિતૃનો અને પોતાનો ધર્મ સ્ત્રીઓને આધિન છે માટે રક્ષા કરવામાં સમર્થ જે પુરુષ કર્મથી સ્ત્રીઓને જાણતો નથી તે મ્હોટાં અપ-યશને પામે છે તથા નરકોમાં જાય છે. આ પ્રમાણે કહેલી તે સ્ત્રી ત્યારે બોલી—હે દ્વિજ, આપણા જેનો ધર્મ ને અર્થ સરખો છે માટે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ અને આ શેર સાચવાના ચોથા ભાગને લ્યો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, સ્ત્રીઓનું સત્ય, પ્રીતિ, ધર્મ, ગુણોથી જીતેલું સ્વર્ગ અને ઇચ્છિત પતિને આધિન છે. ઋગુરૂપ માતા તથા પિતાના બીજરૂપ અને ઉત્તમ દેવરૂપ પતિ છે. સ્વામિની પ્રસન્નતાથી નારીઓને રતિ (પ્રીતિ કે રમણ)નું પુત્રરૂપ ક્ષણ થાય છે. પાલન કરવાથી તમે મારા પતિ અને ભરણ કરવાથી ભક્તો છો. વળી પુત્રના ઉત્તમ દાનથી તમે વર (ઇચ્છિત)ને દેનાર છો માટે મારો સાથવો આપો. વળી તમે પણ કૃશ (દુયળા), ઉપવાસથી યાકેલા, ધરડપણથી યુક્ત, વૃદ્ધ, ક્ષુધાથી પીડિત અને અતિ દુર્બળ છો તેથી સાથવો દો. આ રીતે તેણે કહેલો તે વિપ્ર સાથવો લઈ આ વચન બોલ્યો—હે શ્રેષ્ઠ દ્વિજ, બીજી વાર આ સાથવો લ્યો. આ સાંભળી તે લઈ ખાઈને તે વિપ્ર સંતોષ પામ્યો નહિ. તેને સંતોષ રહિત જાણિ આજ્ઞણુ તે વખતે ચિંતા વ્યાપ્ત થયો, ત્યારે પુત્ર બોલ્યો—શ્રેષ્ઠ એવા તમે આ સાથવો લઈ વિપ્રને આપો, આ રીતેજ હું કલ્યાણ માનું છું માટે એ કહું છું. વળી સર્વદા મારે પ્રયત્નથી તમારું પાલન કરવું જોઈએ જેથી સજ્જનોએ ઇચ્છેલું છે કે વૃદ્ધ પિતાનું પાલન કરવું તેથી હે વિપ્ર ઋષિ, વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતાનું પાલન કરવું એ પુત્રનું કામ કહેલું છે. તેમજ આ શ્રુતિ (સાંભળવું) ત્રણ જગતમાં નિરંતર થયેલું છે. વળી પ્રાણિ-યોના દેહોમાં રહેલો ઉત્તમ ધર્મરૂપ પ્રાણુ છે તે પ્રાણુના ધારણ કરવા મા-ત્રથી તમે તપ કરી શકાય તેવું છે. પિતાએ કહ્યું—તું હજાર વર્ષવાળો હો તો પણ મારે તો બાળકજી માનવો જોઈએ; કારણ કે પિતા પુત્રને ઉત્પન્ન કરી પુત્રથી કૃતકૃત્ય (કૃતાર્પ—પુણ્યવાન) થાય છે. હે સમર્થ પુત્ર, બાળકોને

ભૂખ જોરવાળી હોય છે એ હું જાણું છું માટે વૃદ્ધ એવો હું પ્રાણ ધારણ કરી શકિશ, તું બળવાન થા. હે પુત્ર, ભૂખ પાણુ વૃદ્ધ વયે કરી મને પીડતી નથી અને મેં ઘણો વખત તપ તપેલું (કરેલું) છે માટે મને મરણથી ભય નથી. પુત્રે કહ્યું—હું તમારું જોઈએ છું અને પુરૂષનું રક્ષણ કરવાથી પુત્ર એમ કહેલું છે, તેમજ આત્મા (પોતે) પુત્રરૂપ કહેલો છે માટે અહિં પોતાની પોતાનું રક્ષણ કરો. પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર, તું રૂપથી, સ્વભાવથી અને ઈંદ્રિયોને જીતવાથી મારા જેવો છે તથા મેં બહુ પ્રકારે તારી પરીક્ષા કરેલી છે માટે તારો સાથવો લેઉં છું એમ કહી તે સાથવો લઈ પ્રસન્ન મનવાળો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હસતો હોય તેમ તે વખતે તે (અતિથિ) વિપ્રને સાથવો આપવા લાગ્યો. તે સાથવાને ખાઈને પણ તે સંતોષવાનું નહિ થયો અને ઉંઘ વૃત્તિવાળો, ધર્માત્મા વિપ્ર લજ્જત પામ્યો (શરમાયો). ત્યાં જોડેલી સતી એવી પુત્રની સ્ત્રી બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી હર્ષ પામી સાથવો લઈ તે સસરાને વચન કહેવા લાગી—હે વિપ્ર, તમારા સંતાનથી મને સંતાન થશે માટે આ મારો સાથવો લઈ અતિથિને આપો. તમારી પ્રસન્નતાથી મને મનુષ્ય જ્યાં જઈ શોક કરતો નથી તે લોકોને પુત્રે કરી પામે છે એ ક્ષય વગરના લોક અવશ્ય પ્રાપ્ત થયા છે. જેમ ધર્મ વગેરે ત્રણ પદાર્થોનો સમુદાય છે તેમ અગ્નિરૂપ ત્રણ વસ્તુનો સમૂહ છે અને તેમજ પુત્ર ને પૌત્રોનો અર્થાત્ તે વાળાઓનો અક્ષય સ્વર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. વળી અમે એમ સાંભળીએ છીએ કે પુત્ર પિતૃઓને ઋણ (કરજ)થી તારે છે અને પુત્ર તથા પૌત્રોથી મનુષ્ય અવશ્ય સારા લોકોને પામે છે. સસરાએ કહ્યું—હે કલ્યાણકારિ વર્તણૂકવાળાં, હે કલ્યાણિ, હું તમને સારાં વ્રતોને આચરવામાં દુષ્કર્મ થયેલાં, ભૂખથી વિદૂલ ચિત્તવાળાં, વાયુને તડકાથી શિથિલ અંગોવાળાં અને નિસ્તેજ જોઈ ધર્મને હણનાર થઈ કેમ સાથવો લેઈ શકું? માટે તમે આવું કહેવા યોગ્ય નથી. હે શુભે! હું છટકાળે, ભતવાળાં અને પવિત્રતા, સદાચાર તથા તપવાળાં તમોને આહારથી રહિત અને દુઃખ વૃત્તિવાળાં કેમ જોઈ શકું?! મારે નિરંતર બાળક, ક્ષુધાથી પીડિત નારી એવાં બાંધવને આનંદ પમાડનારાં તમે ઉપવાસથી અતિ થાકેલાં છો તેની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ. પુત્રની સ્ત્રીએ કહ્યું—હે સમર્થ, તમે મારા ગુરૂ (માન્ય)ના ગુરૂ છો માટે દેવના દેવરૂપ છો અને તેથી દેવના અધિક દેવ એવા તમે મારા સાથવાને ગ્રહણ કરો. હે વિપ્ર, દેહ, પ્રાણ, ધર્મ આ સઘળું ગુરૂની સેવા અર્થે છે અને તમારી પ્રસન્નતાથી અમે શુભ લોકોને પામશું માટે હે દિવ્ય, હું તમારે પાલન કરવા યોગ્ય છું એમ વિચાર

કરિને અથવા દૃઢ ભક્તિવાળી છું એમ જાણીને કે મારે આ સંભારવા યોગ્ય (પરીક્ષા કરવા યોગ્ય) છે એમ માનિ સાથવો લેવા યોગ્ય છે. સસરે કહ્યું— હે વધુ (વહુ), જે તમે ધર્મનાં વ્રતવાળાં છતાં ગુરુવ્રતિ (ઉત્તમ વર્તણુક— અથવા ગુરુનિ વ્રતિ)ને જુવો છો (જાણો છો) આ સદાચારની વર્તણુકથી સતી એવાં તમે સદા શોભો છો, માટે હે શ્રેષ્ઠ, મહા ભાગ્યવાળાં તમે છે- તરવાને યોગ્ય નથી. એથી તમને ધર્મને ધારણ કરનારાઓના મધ્યમાં ગણી સાથવો લઈશ, આમ કહિ તે સાથવો લઈ અનિયિ દિગ્ગને આપ્યો, તેથી તે વિપ્ર તે સજ્જન મહાત્મા આત્મણુની પાસે પ્રસન્ન થયો અને તે વખતે પુ- રણના દેહવાળો, ધર્મરૂપ, ઉત્તમ વક્તા એવો તે શ્રેષ્ઠ દિગ્ગ પ્રસન્ન મનથી ઉચ્ચ વ્રતિવાળા શ્રેષ્ઠ આત્મણુને આ વાક્ય કહેવા લાગ્યો—હે દિગ્ગેમાં શ્રેષ્ઠ, તમારા ન્યાયથી મેળવેલાં ધર્મથી શક્તિ પ્રમાણે આપેલાં શુદ્ધ દાનથી પ્રસન્ન થયો છું. અહો! આ તમારું દાન સ્વર્ગમાં સ્વર્ગવાસિઓએ જાહેર કરાય છે. વળી ગગનથી પૃથ્વીમાં પડતી આ પુષ્પોની વૃષ્ટિ જુવો, જેઓ દેવ વગેરે દેવ ઋષિ, દેવ ગંધર્વો અને દેવોના દૂતો છે તેઓ સ્તુતિ કરતા, દાનથી વિસ્મય પામી રહેલા છે. હે દિગ્ગેમાં શ્રેષ્ઠ, જેઓ વિમાનોમાં રહેલા અલ્પ ઋષિઓ અને અલ્પલોકમાં ફરનારા છે તેઓ તમારા દર્શનને ઈચ્છે છે માટે સ્વર્ગમાં જાઓ. હે દિગ્ગ, તમે અતિ ઘણા યુગો સૂત્રી પિતૃલોકમાં ગયેલા સર્વ પિ- તૃઓને તથા ન આવેલા ઘણા પિતૃને અલ્પચર્ય, દાન, યજ્ઞ. તપ ને સંકરર- દિત એવા (શુદ્ધ) ધર્મથી તાર્યા તેથી સ્વર્ગ પ્રત્યે પધારો. હે સારાં વ્રતવા- ણા, તમે ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી તપ આચરો છો તેથી અને દાનથી દેવો પ્રસન્ન થયા છે. વળી હે આત્મણુમાં શ્રેષ્ઠ, દુઃખના વખતમાં તમે શુદ્ધ ચિત્તથી આ સધળું દીધું તે કર્મથી તમે સ્વર્ગને જીત્યો છે. જગતમાં ભૂખ યુદ્ધિને નાશ પમાડે છે, તેમ ધર્મની યુદ્ધિને મટાડે છે, અને ક્ષુધાથી ગયેલા જ્ઞાનવાળો, ધીરતા (ધીરજ)ને તજે છે માટે જે ખાતની ઈચ્છા (ભૂખ)ને જીતે છે તે જરૂર સ્વર્ગને જીતે છે. જ્યારે દાનની ઈચ્છા થાય ત્યારે જરૂર ધર્મ ધટતો નથી માટે તમે પુત્રના સ્નેહને તથા સ્ત્રીના સ્નેહને જોયા વિના ધર્મનેજ શ્રેષ્ઠ જાણી વૃણુને ગણી નહિ. નરોત્તે દ્રવ્યની આવક સૂક્ષ્મ (ઝાઝી-ઝીણી) હોય છે તેથી અધિક સૂક્ષ્મ, યોગ્યને દાન કરવું એ છે. દાનથી અતિ સૂક્ષ્મ કાળ છે, તેથી અધિક સૂક્ષ્મ શ્રદ્ધા છે અને તેથી અતિમાં અતિ સૂક્ષ્મ સ્વર્ગનું દાર છે માટે મોહથી નરોત્તે તે જોવાતું નથી. જે સ્વર્ગની સાંકળરૂપ (સ્વ- ગંની આડું આવનાર) દુઃખે પમાય એવું (કડિન) પ્રીતિએ રક્ષા કરેલું

લોભરૂપ ખીજ છે તેને ક્રોધને જીતનારા, ઈદ્રિયોને જીતનારા પુરુષો, યથા-
શક્તિ ઉત્તમ દાન કરનારા અને તપથી યુક્ત આત્મણો જીવે છે. જે હગ્ગર-
ની શક્તિવાળો સોનું દાન કરે, જે સોની શક્તિવાળો દશનું પણ દાન કરે
અને જે શક્તિથી જળનું દાન કરે તેઓ સર્વ સરખાં ફળવાળા કહેલા છે.
હે વિપ્ર, નિર્ધન એવો રતિદેવરાજ શુદ્ધ મનથી જળ આપતો હતો તેથી
સ્વર્ગ ઉપર ગયો. હે તાત, ધર્મ જે રીતે ન્યાયથી પામેલાં, શ્રદ્ધાથી પવિત્ર
એવાં આપેલાં સૂક્ષ્મ દાનોથી પ્રસન્ન થાય છે તે રીતે તે મ્હોટાં ફળવાળાં
દીધેલાં દાનોથી પ્રસન્ન થતા નથી. તું રાજાએ દિવેને હજારો ગાયોનાં
દાન આપ્યાં હતાં પણ એક, પારકી ગાયને દેવાથી તે નરકને પામ્યો અને
ઉશીનરનો પુત્ર શિખીરાજ પોતાના માંસના ઉત્તમ દાનથી પુણ્યોએ ક-
રેલા લોકોને પામી સ્વર્ગમાં સારાં વ્રતોથી આનંદ ભોગવે છે માટે હે વિપ્ર,
સારા નરોને વૈભવ પુણ્યરૂપ નથી પણ પોતાની શક્તિથી સારું મેળવેલું
પુણ્યરૂપ છે. વળી જેમ ન્યાયથી સંચય કરેલાં ધનોથી પુણ્ય છે, તેમ જૂદા
જૂદા પ્રકારના યજ્ઞોથી પુણ્ય નથી. લોક ક્રોધથી દાનનાં ફળને હણે છે અને
લોભથી સ્વર્ગને પામતો નથી પણ ન્યાયની વૃત્તિવાળો દાનને જાણનાર
તપથી સ્વર્ગને પામે છે માટે ધણી દક્ષિણ (દાન)વાળા, ધણા રાજસૂય ય-
જ્ઞોથી અને ધણા અશ્વમેધ યજ્ઞોએ યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ થાય છે એ
તમારી સમાન નથી. તમે શેર સાથવાથી અક્ષય ખજાનોકને જીત્યો છે માટે
હે વિપ્ર, સુખ થાય તેમ રજોગુણરહિત એવા ખજાનોક પ્રત્યે જાઓ. હે
દિવેમાં શ્રેષ્ઠ, તમારે સર્વને સારું દિવ્ય વિમાન આવ્યું છે માટે ધૃષ્ટિ
પ્રમાણે બેસો અને હે રિજ, હું ધર્મ છું તેથી મને જીવ્યો. હે દિવ, તમે
દેહને તાર્યો, જગતમાં તમારી કીર્તિ સ્થિર થઈ; હવે તમે બાર્યાસહિત પુત્ર
સોત અને પુત્રની વહુસહિત સ્વર્ગમાં જાઓ. આ રીતે જ્યારે ધર્મ વાક્ય
ખોલ્યા ત્યારે તે દિવ, સ્ત્રી સોત, પુત્રસહિત અને પુત્રની વહુ સાથે વિમા-
નમાં ચઢી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો. જ્યારે ધર્મને જાણનાર તે વિપ્ર પુત્રસહિત,
પુત્રની વહુ સહિત અને એથી એરી બાર્યા સોત સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે હું
તે રાફડાથી બહાર નિકળ્યો અને પછી સાથવાના ગંધથી, જળની બીના-
શથી, દિવ્ય પુષ્પોના ચોળાવાથી (સ્પર્શથી) ને સારા વિપ્રનાં તે દાનના
લવ ભાગોથી અને તપથી મારૂ મસ્તક સુવર્ણરૂપ કરેલું થયું.
હે વિપ્રો, તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વિપ્રના સાથવાના દાને મારૂ અર્ધ શ-
રીર સુવર્ણમય કરેલું છે, તે આ બુદ્ધિમાન તે વિપ્રનાં તપે અતિ મ્હોટું

કરેલું બુઝ્યો. હે દિગ્ને, આ રીતે એના જેવું બીજું પડખું પણ કેમ થાય ?! એ કારણથી હું હર્ષ પામી વારંવાર તપોવન અને યજ્ઞોમાં જાઉં છું. તેમજ બુદ્ધિમાન કુશરાજના આ યજ્ઞને સાંભળી મ્હોટી આશાથી હું આવ્યો. પણ સુવર્ણરૂપ કરેલો ન થયો તેથી હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠો, મેં હસિને તે આવું વાક્ય કહ્યું કે ‘આં યજ્ઞ સર્વ પ્રકારથી શેર સાથવાની તુલ્ય નથી’ ત્યારે હું તે, શેર સાથવાના લવ (લેશ) ભાગેએ સુવર્ણરૂપ કરેલો થયો હતો (અને હાલ ન થયો) માટે આ મ્હોટો યજ્ઞ, તે લવ સાથવાઓની બરોબર મારાથી મનાતો નથી. આ પ્રમાણે તે વખતે યજ્ઞમાં સર્વ, ઉત્તમ દિગ્નેને કહી તેઓના મધ્યમાં નોળ અદર્શનને (અદૃશ્યપણાને) પામ્યો અને તે વિગ્રો ઘેર ગયા. વૈશંપાયને કહ્યું—હે શત્રુનાં નગરને જીતનાર, તે અશ્વમેધ નામના મ્હોટા યજ્ઞમાં જે આશ્ચર્ય થયું હતું એ સર્વ મેં તમને કહ્યું. હે તપ, તમારે યજ્ઞમાં કોઈ પણ રીતે વિસ્મય કરવો નહિ. જે હજાર કરોડો ઋષિયો તપો કરવાથી સ્વર્ગમાં ગયા છે તેઓએ સર્વ પ્રાણિયોમાં અદ્રોહ (ભૂંડુ ન કરવું), સંતોષ, સદાયરણુ, સરળતા, તપ, ઈંદ્રિયોનો જય, સત્ય અને ઉત્તમ દાન, આ રીતે આ સધળું તુલ્ય માનેલું છે.

અદ્રોહઃસર્વભૂતેષુસન્તોષઃશીલમાર્જવમ્ ।

તપોદમશ્ચસત્યંચપ્રદાનંચેતિસમ્મિતમ્ ॥૧૨૦॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि न० नवति-
तमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

जनमेजयउवाच ॥ यज्ञेसक्तानृपतयस्तपःसक्तामहर्षयः ।

शान्तिव्यवस्थिताविप्राःशमेदमइतिप्रभो ॥ १॥

જનમેજયે કહ્યું—હે સમર્થ, રાજાઓ યજ્ઞમાં આસક્ત છે, મહર્ષિયો તપમાં આસક્ત છે અને શાંતિમાં રહેલા વિગ્રો શાંતિમાં તથા ઈંદ્રિયોને જીતવામાં આસક્ત છે એમ હું માનું છું માટે આ જગતમાં યજ્ઞનાં ફળોની તુલ્ય કશું પણ દેખાતું નથી. આ રીતેજ મારી બુદ્ધિ વર્તે છે અને નિઃસંશય એ તે રીતે છે. ધણા રાજાઓ, તથા શ્રેષ્ઠ દિગ્ને યજ્ઞોથી ઈશ્વરની સેવા કરી અહિં ઉત્તમ કીર્તિને પામી મરણ પછી સ્વર્ગને પામ્યા છે. સમર્થ મહા તેજસ્વિ, હજાર નેત્રોવાળો દેવોનો રાજા ધણાં દાનોવાળા યજ્ઞોથી સધળાં દેવતાઓનાં રાજ્યને પામેલો છે બ્યારે જેની પાસે ચાલનારા, બીમ ને અર્જુન-

ન છે એવા રાજ્ય યુધિષ્ઠિર સમૃદ્ધિ અને પરાક્રમથી દેવોના રાજ્યની સમાન છે ત્યારે શા માટે તે નોળ તે મહાત્મા રાજ્યના તે મહા યજ્ઞ એવા અશ્વમેધ યજ્ઞને નિંદતો હતો ? ! વૈશંપાયને કહ્યું—હે નરેના અધિપતિ, ભરતકુળના રાજન્, યજ્ઞના ઉત્તમ વિધિને તથા કુળને યથાર્થ મારા કહેવાથી સાંભળો—પૂર્વે ઇંદ્રનો યજ્ઞ કરતાં જ્યારે ઋત્વિજ્ઞે કામમાં વ્યગ્રહતા, યજ્ઞનું કાર્ય વધતું હતું, હોમનારે ગુણવાળા અગ્નિમાં હોમ કરાતો હતો, ઉત્તમ ઋષિઓ ખેડેલા હતા અને હે તૃપ, સારા સ્વરવાળા, અતિ પ્રખ્યાત, સારાં શાસ્ત્રોવાળા, ન થાકેલા, થોડા અને અધ્વર્યુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિષ્ણુએ દેવોને બોલાવાતા હતા ને પછી જ્યારે તે આલંબ (પશુના વધ)ને વખતે પશુઓને ગ્રહણ કર્યા ત્યારે હે મહારાજ, મહર્ષિયો કૃપાવાન્ થયા તથા સર્વ મહર્ષિઓ બોલ્યા. પછી ગરીમ પશુઓને જોઈ તે, તપશ્વ ધનવાળા ઋષિયો ઇંદ્રને મળી કહેવા લાગ્યા—હે પુરને હણનાર ઇંદ્ર, આ યજ્ઞનો વિધિ સારો નથી, મ્હોટા ધર્મને ઇચ્છનારા આપનું આ પૂર્ણ જ્ઞાન નથી. યજ્ઞમાં પશુના સમૂહો વિધિથી જોએલા નથી માટે હે સમર્થ, આ તમારો મ્હોટો આરંભ ધર્મને હણનાર છે, આ ધર્મથી કરેલો યજ્ઞ નથી; કેમકે હિંસારૂપ ધર્મ કહેવાતો નથી. જો તમે યજ્ઞને ઇચ્છતા હો તો વિષ્ણુ શાસ્ત્રથી તમારો યજ્ઞ કરો. હે હજાર નેત્રવાળા ઇંદ્ર, વિધિથી જાણેલા યજ્ઞથી તમને અતિ મ્હોટો ધર્મ થશે માટે ત્રણ વર્ષથી અધિક રહેલાં (જૂનાં) બીજોથી યજ્ઞ કરો. હે ઇંદ્ર, મ્હોટા ગુણવાળાં કુળોને ઉત્પન્ન કરનાર આ મ્હોટો ધર્મ છે. આ રીતે તત્પને જાણનારા ઋષિઓએ કહેલા તે વાક્યને મોહને વશ પામેલા, સો યજ્ઞો કરનારા ઇંદ્ર માનથી ગ્રહણ કર્યું નહિ. હે ભારત, ઇંદ્રના યજ્ઞમાં તે તપસ્વિ ઋષિઓમાં જંગમ પ્રાણિયોથી યજ્ઞનું કે સ્થાવર જીવોથી યજ્ઞન કરવું? એ રીતે અતિ મ્હોટો વિવાદ થયો. જ્યારે તત્ત્વદર્શી ઋષિયો વિવાદ કરવાથી ખેંચામ્યા ત્યારે ઇંદ્રની સાથે મળી વસુ રાજ્યને પૂછવા લાગ્યા—હે મ્હોટા મતિવાળા, મહા ભાગ્યવાન્, તૃપોમાં શ્રેષ્ઠ, યજ્ઞો માટે કેવી રીતે! શાસ્ત્ર (આજ્ઞા) છે અને મુખ્ય પશુઓથી, બીજોથી કે રસો (દૂધ ધી વગેરે)થી યજ્ઞ કરવો, આ રીતે ધર્મના સંશયને પામેલા અમોને સસ્ય કહો? આવું તેઓનું તે વચન સાંભળી બલાબલનો વિચાર કર્યાવિના વસુ રાજ્યએ જે રીતે લાવેલા પદાર્થો હોય તે રીતે તેઓથી યજ્ઞન કરવું એમ કહ્યું. આ રીતે બોલું પ્રશ્ન કહી તે એદિ દેશોનો પતિ સમર્થ રાજ્ય વસુ રસાતળમાં પેટા માટે સંશયવાળા વિષયમાં પોતાની મેળે થયેલા, સમર્થ એવા પ્રજાઓના પતિ-

અહાને તથા પ્રભુવિના એકલા એવા બહુ જાણનારે પણ કહેવું નહિ. સં-
શયવાળા પાપિ માણસે અશુદ્ધ બુદ્ધિથી જે દાનો દીવેલાં હોય છે તે સર્વ દ્વં-
નો અનાદરથી મોટાં હોય તોપણ નાશ પામે છે. તે અધર્મથી પ્રવૃત્ત થ-
યેલા, હિંસક, દુષ્ટ મનવાળા જનની દાનથી અહિં કીર્તિ થાય છે પણ મર-
ણ પછી પરલોકમાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાની કીર્તિ નથી. જે ધર્મમાં શંકાવાળો, પં-
ડિત નહિ એવો વારંવાર અન્યાયથી આવેલાં દ્રવ્યે યજ્ઞ કરે છે તે ધર્મનાં
ફળને પામતો નથી. જે ધર્મવડે ખાટકીપણું કરનાર, પાપિ મનવાળો, પુર-
ષોમાં અધમ એવો વિપ્ર લોકના વિશ્વાસ કારણ સાર દાન દેછે તે, પ્રીતિને
મોહવાળો નિરંકુશ માણસ પાપિકર્મથી ધનને પામિ અંતે પાપવાળી ગતિ-
ને પામે છે. સંયયની બુદ્ધિવાળો પણ લોભ તથા મોહને વશ પામેલો પાપ
અને અશુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રાણિયોને ઉદ્વેગ પમાડે છે. આવી રીતે ધનને પામી
જે મોહથી દાન કરે છે અથવા યજ્ઞ કરે છે તે પાપવાળાં ધનની આવકથી
મરણ પછી તેનાં ફળને ભોગવતો નથી; અને તપશ્ચ ધનવાળા, ધાર્મિક ન-
રો વૈભવથી ઉંઠ, મૂળ, ફળ, શાક અને જળના પાત્રરૂપ દાનને આપિ સ્વ-
ર્ગમાં જાય છે માટે મહાયોગ, દાન, પ્રાણિયોની દયા, અહન્યય, સત્ય, કર-
ણા, ધીરજ અને ક્ષમા એ ધર્મ છે અને એ સનાતન (જૂના) ધર્મનું સ-
નાતન (જૂનું) મૂળ છે. પૂર્વે થયેલા વિશ્વામિત્ર વગેરે જે રાજાઓ સંભ-
ળાય છે તે વિશ્વામિત્ર, અસિત, જનક રાજા, કક્ષસેન આર્ષિસેન અને પૃ-
થ્વીપાળ સિંધુદ્રીપ આ અને બીજા ધણા તપશ્ચ ધનવાળા રાજાઓ ન્યા-
યથી પામેલાં ધનોથી તથા સત્યોથી ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યા છે તેથી હે ભા-
રત, તપનો આશ્રય કરી રહેલા અને દાન ધર્મરૂપ અગ્નિવડે શુદ્ધ થયેલા
જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો છે તેઓ સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય છે.

બ્રાહ્મણાઃક્ષત્રિયાવૈશ્યાઃશૂદ્રાયેચાશ્રિતાસ્તપઃ ।

દાનધર્માગ્નિનાશુદ્ધાસ્તેત્સર્ગ્યાન્તિભારત ॥૩૭॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि हिं० एक-
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

जनमेजयउवाच ॥ वर्मागतेनत्यागेनभगवन्स्वर्गमास्तिचेत् ।

एतन्मेसर्वमाचक्ष्वकुशलोह्यसिभाषितुम् ॥१॥

જનમેજ્યે પૂછ્યું—હે ભગવન્, જો ધર્મે કરી આવેલાં દાને સ્વર્ગ છે તો તમે કહેવાને કુશળ છો માટે એ સધળું મને કહો? વળી હે દિવ્યજેમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ યજ્ઞોમાં કેવી રીતે ઉત્તમ નિશ્ચય થયો હતો એ પૂર્ણતાથી તમે મને કહેના યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું—હે શત્રુને દંડનાર, અહિં પણ પૂર્વે અગસ્ત્યના મહોટા યજ્ઞમાં થયેલો આ જુનો ઇતિહાસ કહેવાય છે. પૂર્વે હે મહારાજ, સર્વ પ્રાણિયોના હિતમાં પ્રીતિવાળા મહા તેજસ્વી અગસ્ત્ય બાર વર્ષ સૂધીની દીક્ષાને પામ્યા હતા તે મહાત્માના તે યજ્ઞમાં અગ્નિના સરખા હોતાઓ (હોમનારાઓ) મૂળનો આહાર કરનારા, કુળોને ખાનારા અને અશ્મ^૧કુટો સહિત ચંદ્રનાં કિરણોનું પાન કરનારાઓ હતા. તેમજ પૂછવાથીજ લેનારા, દેવ વગેરેનાં શેષ રહેલાં ભોજનને જમનારા, તત્કાળ મળેલાં લેનારા, યતિઓ અને બિહુકો બેઠેલા હતા તેઓ સર્વ પ્રત્યક્ષ ધર્મવાળા, જેઓએ ક્રોધને જીતેલો છે ને જેઓએ ઇંદ્રિયોને જીતેલી છે એવા હતા. વળી તેઓ સર્વ હિંસા ને દંભથી રહિત, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવામાં સાવધ રહેલા હતા. આ રીતે નિત્ય શુદ્ધ આચારમાં રહેલા, ઇંદ્રિયોએ નહિ પીડા પમાડાતા એવા યજ્ઞ કરનારા તે મહોટા ઋષિયો તે યજ્ઞને સેવતા હતા; તેમ તેઓ શક્તિ પ્રમાણે ભગવાન્ અગસ્ત્યે જે અન્ન સંપાદન કરેલું હતું તેને લેતા હતા. તે સમયે તે યજ્ઞમાં જે રીતે જે યોગ્ય થયેલું હતું તે રીતે અનેક મુનિયોએ મહોટા યજ્ઞ કરેલા છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, આ પ્રમાણે જ્યારે અગસ્ત્યનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યારે હજાર નેત્રવાળા ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી નહતી તેથી હે રાજન્, મહાત્મા અગસ્ત્યનાં કર્મની વચમાં ભાવિક મનવાળા મુનિયોની આ વાત થઈ. હે વિપ્રો, આ મત્સર રહિત, યજ્ઞ કરનાર અગસ્ત્ય અન્ન આપે છે અને વર્ષાદ વરસતો નથી માટે અન્ન કેમ થશે? જો આ બાર વર્ષોસૂધી દેવ (મેઘ) વરસશે નહિ તો આ મુનિનો, બાર વર્ષ સૂધી થનારો યજ્ઞ કેમ થઈ શકશે? આ વિચાર કરી તમે આ બુદ્ધિમાન્ અતિ તપવાળા, મહાર્ષિ અગસ્ત્યની ઉપર અનુગ્રહ (કૃપા) કરવા યોગ્ય છો. આવી રીતે જ્યારે તેઓએ એવું કહ્યું ત્યારે પ્રતાપી તે અગસ્ત્ય મુનિયોને મસ્તક નમાવિ પ્રસન્ન કરી વચન બોલ્યા—જો ઇંદ્ર બાર વર્ષ નહિ વરસે તો ચિંતા (મનથી કરેલ) યજ્ઞ કરિશ, એ સનાતન (જૂનો) વિધિ છે. જો ઇંદ્ર બાર વર્ષ સૂધી વૃષ્ટિ નહિ કરે તો હું સ્પર્શયમ્^૨ (અર્થ કરચાવિના દ્રવ્યોના સ્પર્શથી દેવોને તૃપ્ત કરવા એ) કરિશ,

૧ ભાગવાના પદાર્થને પાણીથી ભાગીને ખાનારા.

૨ સ્પર્શની પેઠે દૃષ્ટિ યજ્ઞ પણ જાણુવો. •

એ પ્રાચીન વિધિ છે. જે ઈંદ્ર બાર વર્ષ સૂધી વર્ષશે નહિ તો ધ્યાનમાત્રથી હું નિયમિત વ્રતવાળો થઈ આ યજ્ઞ કરિશ. મેં બહુ વર્ષથી સંપાદન કરેલો આ બીજનયજ્ઞ છે, તે બીજોથી તે (યજ્ઞ) કરિશ, એમાં વિદ્ય થશે નહિ માટે આ મારો યજ્ઞ કોઈ પણ રીતે વૃથા કરી શકાય એમ નથી. કાંતો દેવ (ઈંદ્ર) વૃષ્ટિ કરશે કે વૃષ્ટિ થશે નહિ અથવા જે ઈંદ્ર ઇચ્છાથી પ્રાર્થના નહિ અંગીકાર કરે તો હું પોતે ઈંદ્ર થઈશ અને પ્રજ્ઞાઓને જીવાડિશ તથા બ્યારે જે રીતે આહારો (ભોજનોનો) સમૂહ થાય છે ત્યારે તે તે રીતેજ થશે. વળી વિશેષજ કરિશ અને વારંવાર અધિક થયા કરશે. આજ અહિં સુવર્ણ આવો, જે બીજું કશું ધન હોય અને જે ત્રણ લોકમાં હોય તે, પોતાની મેળે અહિં આવો. દિવ્ય (દેવતાઇ અથવા સુંદર) અપ્સરાઓના સમૂહો, વિશ્વાવસુ અને જે બીજાઓ છે તે પણ કિન્નરો સહિત ગંધર્વો મારા યજ્ઞને સેવો. વળી ઉત્તર તરફના કુરૂદેશોથી જે કંઈ ધન છે તે સર્વ પોતાની મેળેજ આ યજ્ઞમાં આવી રહો. તેમ સ્વર્ગ, સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવો અને ધર્મ પોતેજ અહિં આવો. આ પ્રમાણે બ્યારે કહ્યું ત્યારે તે સધળુંજ તે, દીપ્ત અગ્નિના સરખાં તેજવાળા, અતિ તેજસ્વિ અગસ્ત્ય મુનિના તપથી થયું. તે સમયે હર્ષ પામેલા તે મુનિયોએ તપનું બળ જોયું અને વિસ્મય પામી તેઓ સર્વ મ્હોટા અર્થવાળું આ વચન બોલ્યા-ઋષિઓએ કહ્યું-અમે તમારાં વાક્યથી પ્રસન્ન થયા છીએ પણ તમારા તપના નાશને ઇચ્છતા નથી અને તેજ યજ્ઞોથી અમે સંતોષિ છીએ તથા ન્યાયથી સધળું ઇચ્છીએ છીએ. ન્યાયથી આહારને મેળવનારા, પોતાના કર્મોમાં પ્રીતિવાળા અમે, યજ્ઞ, દીક્ષા, હોમો અને જે કંઈ બીજું છે તેઓને ન્યાયથી (લોક સિદ્ધ રીતિથી) બોળીએ છીએ. વેદોને ઋક્ષયર્થવડે ન્યાયથી પામવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે ન્યાયે કરી ઘેરથી નિકળેલા, આવતા વખતમાં પણ ન્યાયથી જવા ધારીએ છીએ અને અમે ધર્મથી જાણેલાં, વિધિરૂપ દ્વારો (સાધનો)એ કરી તપ તપિએ (કરીયે) છીએ. હે સમર્થ, તમારી આ હિંસા રહિત યજ્ઞની સારી ખુદ્ધિ થઈ છે. તમે સર્વદા યજ્ઞોમાં આ અહિંસાને કહેતા રહેજો. હે દિગ્નેમાં શ્રેષ્ઠ, તેથી અમે પ્રસન્ન થઈશું. સમાપ્તિ થયે તમે વિસર્જન કરેલા (રજા આપેલા) આ યજ્ઞથી જઈશું. તેવી રીતે બ્યારે તેઓ કથા (વાત) કરતા હતા ત્યારે તેના તપનું બળ જોઈ પુરને હણનારા દેવોના રાજા ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરી અને હે જનમેજય, તે યજ્ઞની સમાપ્તિ સૂધી ઘણા પરાક્રમવાળો મેધ અતિ-પરસનાર થયો તથા હે રાજાઋષિ, ત્રણ દક્ષાવાળો દેવોનો પતિ ઈંદ્ર, પોતે

બૃહસ્પતિને આગળ કરી તે અગસ્ત્ય મુનિને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. પછી યજુની સમાપ્તિ થઈ ત્યારે ઘણી પ્રીતિવાળા અગસ્ત્યે વિધિ પ્રમાણે તે, મ્હોટા મુનિયોને વિસર્જન કર્યા. જનમેજયે પૂછ્યું—જેણે સુવર્ણમય મસ્તક સહિત એવા નોળનારૂપે કરી મનુષ્યની પૈકે વાણી કહી એ કોણ હતો? આ પૂછેલા તમે મને કહો? વૈશંપાયને કહ્યું—પ્રથમ તમે મને આ પૂછ્યું નહિ અને અમે કહ્યું નહિ, હવે એ નોળ જે હતો તથા તેની મનુષ્યના જેવી વાણી જેમ હતી તે સાંભળો. પૂર્વે જગદગ્નિએ શ્રાદ્ધનો સંકલ્પ (વિચાર) કર્યો હતો ત્યારે હોમધેનુ (હોમના કામની ગાય) તેની પાસે આવી અને પોતેજ તેને દોના લાગ્યા તથા તેના દૂધને નવીન, દઢ અને પવિત્ર પાત્રમાં રાખ્યું. તે (દૂધવાળા) પાત્રમાં ધર્મે ક્રોધના સ્વરૂપથી પ્રવેશ કર્યો અને અપ્રિય કરવાથી તે શું કરશે? એમ વિચાર કરી તે ઋષિ શ્રેષ્ઠ (જમદગ્નિ)ને જાણવાને ઇચ્છનારા તે ધર્મે તે દૂધ ઢોળ્યું, તેને ક્રોધરૂપ જાણી તે મુનિએ એની ઉપર ક્રોધ કર્યો નહિ ત્યારે હે રાજન, તેને જીતવાથી તે ક્રોધ બ્રાહ્મણના શરિરને પામી ઉભો રહ્યો અને ક્રોધ બૃગુ શ્રેષ્ઠ જમદગ્નિને કહેવા લાગ્યો—હે બૃગુકુળના નરોમાં શ્રેષ્ઠ, તમે મને જીત્યો એથી બૃગુકુળના પુરૂષો અતિ રોષવાળા હોય છે એ, જગત્માં થતી નિંદા ખોટી છે. વળી હે સમર્થ, તમે જેથી મને જીત્યો તેથી હું ક્ષમાવાન મહાત્મા તમે છો તેની આગળ વશપણમાં રહ્યો છું અને હે સજ્જન, તમારા તપથી બધા પામું છું માટે મારી ઉપર કૃપા કરો. જમદગ્નિએ કહ્યું—હે ક્રોધ, મેં તમને પ્રત્યક્ષ જોયા, હવે તમે જ્યારે (પીડા-ચિંતા) રહિત જાઓ, તમે આજ મારો અપકાર (બૂડું) કર્યો નથી તેથી મને અવશ્ય તમારા ઉપર ક્રોધ નથી પણ મેં જોયોને ધારી આ, દૂધનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે પિતૃ, મહાભાગ્યવાન છે માટે તમે તેઓ પાસે જવા યોગ્યપણાને જાણો. આ પ્રમાણે કહેલા તે ત્રાસ થવાથી ત્યાંજ અંતર્ધાન પામ્યો અને પિતૃઓના પરાભવ (શાપ)થી નોળપણાને પામ્યો તથા તે મારા શાપનો અંત થવો જોઈએ એમ કહી તેઓને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. ત્યારે તેઓએ પણ કહ્યું કે ધર્મને નિંદવાથી શાપના (અંત-નાશ-છેડા)ને પામશો. આ રીતે તેઓએ કહેલો તે યજુના ભાગોને તથા ધર્મવાળા અરણ્યને નિંદતો, દોડતો, તે યજુમાં આવ્યો અને પછી તે ક્રોધ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને, તે શેર સાથવાથી નિંદીને યુધિષ્ઠિર ધર્મરૂપજ હતા તેથી શાપથી મુક્ત થયો. આ રીતે ત્યારે (પૂર્વે) થયેલા યજુમાં એ બન્યું હતું કે તે, મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના યજુને આપણે પણ જ્યારે

जेता हता ते पञ्चते नोण त्यां अंतर्धानं थयो हतो.

एवमेतत्तदावृत्तं यज्ञेतस्य महात्मनः ।

पश्यतां चापि नस्तत्र न कुलोन्तर्हितस्तदा ॥९३॥

इति श्रीमहाभारते श० सं० वै० आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि
नकुलोपाख्याने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

आश्वमेधिक पर्व समाप्तम्.

इदं श्रीमहाभारतान्तर्गताश्वमेधिकपर्व भाषान्तरं श्री
मदमदावादाख्यनगरनिवासेन स्वदेशवत्सलपत्रिकादिग्रन्थ
प्रकाशकेन रैक्कविप्रसम्भवेन महानन्दजेन मणिशङ्करेण रा-
ज्यमान राज्यश्रीमतां नानाभाई तनुजानां भाईशंकर श-
र्मणां सहाय्यान् जामनगरनिवासिनो नागरषट्कान्तर्गताहि
च्छत्र (प्रश्नोपाख्य) द्विजनुर्जनुषोरेवाशङ्कराङ्गनस्याशुके-
स्तम्भपुरपाठशालाध्यापकस्य शास्त्रिणः केशवलालस्याग्रे प्र-
त्यक्षरशो विक्रमसम्बद्ध चत्वारिंशोत्तरैकोनविंशतिशत-
मेऽब्दे १९४८ कार्तिककृष्णचतुर्थ्या गुरुवासरे पूर्णकारयि-
त्वा प्रसिद्धिनीतमूत्रगुर्जरभाषायामपिर्गोर्वाणवाण्यनुसरेण-
यत्नः कृतोस्ति तथापि प्रमादान्त्वरितत्वादज्ञानादृष्टिदोषा-
द्वास्वलितमशुद्धं च स्यात्तच्छोध्यमार्यैः ॥

